

V O L K S Z Ä H L U N G
R E C E N S E M E N T
C E N S I M E N T O
D U M B R A Z I U N

2000

STRUKTURERHEBUNG DER SCHWEIZ
RELEVÉ STRUCTUREL DE LA SUISSE
RILEVAZIONE STRUTTURALE DELLA SVIZZERA
ENQUISTA DA STRUCTURA DA LA SVIZRA

LA SITUAZIUN ACTUALA DAL RUMANTSCH

Neuchâtel, december 2005

Office fédéral de la statistique
Bundesamt für Statistik
Ufficio federale di statistica
Uffizi federal da statistica
Swiss Federal Statistical Office

DUMBRAZIUN DAL PIEVEL 2000

LA SITUAZIUN ACTUALA DAL RUMANTSCH

**JEAN-JACQUES FURER
ROVEREDO**

**Office fédéral de la statistique
Bundesamt für Statistik
Ufficio federale di statistica
Uffizi federal da statistica
Swiss Federal Statistical Office**

Neuchâtel, december 2005

IMPRESSUM

- Editur:** Uffizi federal da statistica (UST)
Autur: Jean-Jacques Furer
Direcziun dal project: Ivo Berther, Uffizi da cultura, Bernard Cathomas, Radio e Televisiun Rumantscha, RTR
Gion A. Derungs, Lia Rumantscha
Werner Haug (UST), direcziun dal program d'analisa
Marie-Cécile Monin (UST), coordinaziun dal program d'analisa
Infurmaziun: Centrala d'infurmaziun per la dumbraziun dal pievel
tel. +41 (0)32 713 61 11
fax +41 (0)32 713 67 52
e-mail: info.census@bfs.admin.ch
www.volkszaehlung.ch
Concept grafic e layout: Rouge de Mars, Neuchâtel
Vendita: Uffizi federal da statistica
CH – 2010 Neuchâtel
tel. +41 (0)32 713 60 60
Numer d'empustaziun: 001-0059
Pretsch: Fr. 20.- (excl. TPV)
Retscha: Statistica da la Svizra
Champ spezial: 1 Populaziun
Text original: Tudestg
Translaziun: Lia Rumantscha, Cuir
Copyright: UST, Neuchâtel, december 2005
Reproducziuns cun indicaziun da la funtauna èn permessas (danor per intents commerzials).
ISBN: 3-303-01203-2

CUNTEGN

Prefaziun	5
Introducziun	7
1 Istorgia statistica da las linguas en la Svizra moderna cun speziala consideraziun dal rumantsch	9
2 Istorgia statistica da las linguas en il Grischun cun speziala consideraziun dal rumantsch	13
3 Il rumantsch e l'avanzada dal tudestg e d'autras linguas estras en il Grischun rumantsch	21
4 Il rumantsch en la Svizra quadrilingua e multilingua	29
5 Il rumantsch en il chantun Grischun triling e multiling	33
6 Il rumantsch sco lingua dumagnada il meglier en l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR)	37
7 Il rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia en l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR)	41
8 Il rumantsch sco lingua discurreda a la lavur en l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR)	45
9 Il rumantsch sco lingua da comunicaziun en scola en l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR)	49
10 Rumantsch e linguas estras en l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR)	53
11 La regiun da lingua rumantscha (RR) sco definida da l'Uffizi federal da statistica (UST)	59
12 Il rumantsch en Svizra ed en il Grischun tenor las regions linguisticas	63
13 Il rumantsch en il Grischun rumantsch e tudestg tenor ils sondadis da la SSR/RTR	67
14 Rumantsch e tudestg sco linguas uffizialas e linguas d'instrucziun en l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR)	77
15 Structura da vegliadetgna en la populaziun che discorra rumantsch	85
16 Coc da la populaziun che discorra rumantsch	93
17 Forza da resistenza resp. d'integrasiun dal rumantsch	105
18 Transmissiun dal rumantsch	117
Conclusiun	127
Bibliografia scursanida	129
Glista da las figuras	131
Remartgas	135
Vischuanca da l'intschess tradiziunalmein rumantsch	140

PREFAZIUN

L'art. 70, al. 5 da la Constituziun federala oblighescha la Confederaziun da sustegnair mesiras dal chantun Grischun per mantegnair e promover la lingua retorumantscha. Medemamain declera l'art. 3, al. 2 da la Constituziun chantunala dal Grischun: «Il chantun e las vischnancas sustegnan e prendan las mesiras necessarias per mantegnair e promover la lingua rumantscha e taliana.» Quest mandat costituziunal furma la basa per questa publicaziun. L'Uffizi federal da statistica, il chantun Grischun, Radio e Televisiun Rumantscha e la Lia Rumantscha han dà cuminaivlamain l'incumbensa per questa analisa e sustegnì sia realisaziun.

L'autur Jean-Jacques Furer ha gia realisà analisas da la situaziun dal rumantsch a basa d'anteriuras dumbraziuns dal pievel. El posseda in'enconuschientscha cumprovada da la materia, quai che sa mussa puspè cun quest nov studi. Pir questa analisa detagliada dat al material da la dumbraziun 2000 las conturas che permettan da trair las consequenzas necessarias per la politica linguistica. Grazia a questa publicaziun daventan ils aspects statistics da la situaziun actuala dal rumantsch ultra da quai accessibels ad ina vasta publicitad. Per correspunder a questa dubla finamira cumpara la publicaziun tant per rumantsch sco era per tudestg e vegn era messa a disposiziun sin l'Internet.

Tge examinescha il studi exactamain? Ina part istorica cun ils chapitels 1-3 resguarda la perioda dal 1860 al 2000. Ils chapitels suandants tematiseschan las midadas succedidas tranter il 1990 ed il 2000 (resp. il 2003). Tant en la part istorica sco en quella deditgada al preschent vegn la situaziun dal rumantsch examinada sin trais nivels: en il context naziunal, en l'entir chantun ed en il Grischun rumantsch. Per las regiuns tradiziunalmain rumantschas vegn la perioda dal 1990 al 2000 analisada ultra da quai sut ils suandants aspects specifics: lingua dumagnada il meglier, lingua discurreda cun la famiglia, lingua professiunala, lingua da comunicaziun en scola, relaziun tranter il rumantsch e las linguas estras.

Intgins resultats èn d'accentuar qua: l'analisa mussa che la digren dal rumantsch cuntinuescha. Ina da las constataziuns essenzialas è dentant quella che la dimensiun da questa digren variescha zunt fitg tut tenor la dumonda tschentada. En la vischnanca da San Murezzan per exempel inditgeschan mo var 5% dals abitants il rumantsch sco lingua dumagnada il meglier, entant che circa 50% chapeschan rumantsch. Per la citad da Glion èn las cifras arrundadas correspundentas 30% ed 85%. In fatg legraivel è l'augment ch'il rumantsch cuntanscha en tschertas regiuns sco lingua professiunala u da comunicaziun en scola. Oravant tut l'impurtanza da la lingua d'instrucziun per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch sa revelescha cleramain sch'ins cumpareglia diversas cartas: enturn il 1860 avevan la Mantogna/Tumleatga e l'Engiadin'Ota ina cumpart rumantscha fitg sumeglianta (carta 1). L'onn 2000 percunter è la situaziun fitg diversa: en l'Engiadin'Ota ha il rumantsch pudì resister bler meglier ch'en la Mantogna/Tumleatga (carta 5). La carta 9 gida a chapir questas differenzas: en l'Engiadin'Ota è la scola sa mantegnida per part rumantscha, entant ch'il rumantsch è svani gia baud or da las scolas da la Mantogna/Tumleatga. Quai èn infurmaziuns da gronda impurtanza per la planisaziun linguistica.

Il editurs engrazian a l'autur ed a tut las personas che han participà a l'elavuraziun ed a la publicaziun per lur lavur preziusa. Els speran ch'il studi animeschia in vast public da sa fatschentar cun questa materia, era sch'ella è effectivamain complexa – i vala la paina.

Claudio Lardi, schef dal Departament d'educaziun,
cultura e protecziun da l'ambient dal chantun Grischun

Werner Haug, vicedirectur da l'Uffizi federal da statistica

INTRODUCZIUN

L'Uffizi federal da statistica (UST), il chantun Grischun (promoziun linguistica), la Lia Rumantscha (LR) e Radio e Televisiun Rumantscha (RTR) han dà cuminaivlamain l'incumbensa per quest studi e sustegni sia realisaziun. Questa lavur entra d'ina vart en il rom normal da l'analisa e da la valitaziun da las dumbraziuns federalas dal pievel che han lieu mintga 10 onns. Da l'autra vart dentant vegn ella en in mument che pudess pli tard, tut tenor la maniera en la quala las chaussas vegnan a sa sviluppar en il proxim futur, vegnir regurdà sco l'entschatta d'ina nova perioda en l'istorgia da la lingua rumantscha.

Facticamain ha il rumantsch patì dapi intgins decennis sperditas statisticas pli fermas che pli baud. Questa acceleraziun da sia digren ha dentant fatg vegnir danovamain alerta la communitad rumantscha e manà ad ina tscherta sensibilisaziun da la Confederaziun e dal Chantun, sco era en il ravugl da la populaziun svizra insumma. Bain resti anc adina immens bler da far avant ch'il rumantsch giuda en tut las domenas il medem status sco las autras linguas naziunalas da la Svizra e dal Grischun, ed avant che la tendenza regressiva ch'è il resultat da tschientaners da negligentscha e discriminaziun, po vegnir fermada. Tuttina, la posiziun dal rumantsch è sa meglierada in pau il davos temp, en ils pli differents secturs da la vita sociala ed administrativa, ed i para che gia quest pitschen levgiament en la pressiu generala haja fatg nascher ina tscherta speranza e voluntad da reagir.

Quest studi è pia in'inventarisaziun, ch'è vegnida adattada, en la mesira dal pussaivel, al mument specific che nus vivain. Ina buna chaschun per far quel è stà il fatg che las dumondas davart las linguas ch'eran vegnidas tschentadas a chaschun da la dumbraziun 1990 è vegnidas repetidas en la dumbraziun 2000, quai che lubescha da mesirar il svilup durant quels 10 onns. Ma era duas impurtantas retschertgas sociolinguisticas realisadas a l'entschatta dals onns 1990 è vegnidas repetidas ed integradas specificamain en il studi per amplifitgar e precisar la preschentaziun.

La publicaziun cumpiglia aposta chapitels plitost curts, mintgin tracta in aspect specific en maniera tant sco pussaivel arrundada, uschia ch'ins po eventualmain studegiar quest aspect era independentamain dal rest da l'analisa. Plinavant vegnan blers resultats illustrads visualmain cun cartas e graficas che «discurren» era senza il text. Ils texts sezs emprovan dad esser concis. Per evitar da repeter tschertas infurmaziuns u explicaziuns fundamentalas vegn uschia duvrà a l'intern dals chapitels il segn ^(numer), che renviescha a l'explicaziun pli detagliada cuntgnida en las Remartgas a la fin dal cudesch.

Bleras persunas han gidà en las pli diversas modas e manieras per che questa lavur reusseschia. En particular vuless l'autur engraziar qua a: Werner Haug, Marie-Cécile Monin, Estelle Crippa, Sabine Kuster, Cordula Gawthorne, Nicole Reichenbach, Henri Benninger e Cédric Grandchamp da l'Uffizi federal da statistica, Ivo Berther da l'Uffizi da cultura dal chantun Grischun, Gion Antoni Derungs, Manfred Gross, Andrea Rassel, Marlis Menzli e Daniel Telli da la Lia Rumantscha, Samuel Brügger da l'Agenzia per text e comunicaziun e Bernard Cathomas, directur da Radio e Televisiun Rumantscha.

1 ISTORGIA STATISTICA DA LAS LINGUAS EN LA SVIZRA MODERNA CUN SPEZIALA CONSIDERAZIUN DAL RUMANTSCH

Il 1803, cura ch'il Grischun è entrà sco chantun en la Confederaziun, stimav'ins ch'el dumbrava 36 600 abitants da lingua rumantscha en ina populaziun totala da 73 000 abitants. Il rumantsch era pia la lingua da var 2,2% da la populaziun (1,65 milliuns abitants) che viveva lura en ils cunfins actuals da la Svizra.

Dal puntg da vista statistic era la populaziun rumantscha da lez temp fitg cumpacta sut betg main che trais aspects. Primo eran Rumantschs, essenzialmain umens, emigrads da vegl ennà dapertut en l'Europa, pia era en la veglia Confederaziun; malgrà quai viveva la populaziun da lingua rumantscha preschenta en Svizra anc concentradamain en las valladas tradizionalmain rumantschas dal Grischun, en il TR¹. Secundo era il TR sez anc tras e tras da lingua rumantscha. Terzo cumpigliava la populaziun che saveva rumantsch per gronda part glied da lingua materna rumantscha, per la quala il rumantsch era per ordinari er la lingua dumagnada il meglier, savens schizunt la suletta lingua discurreda.

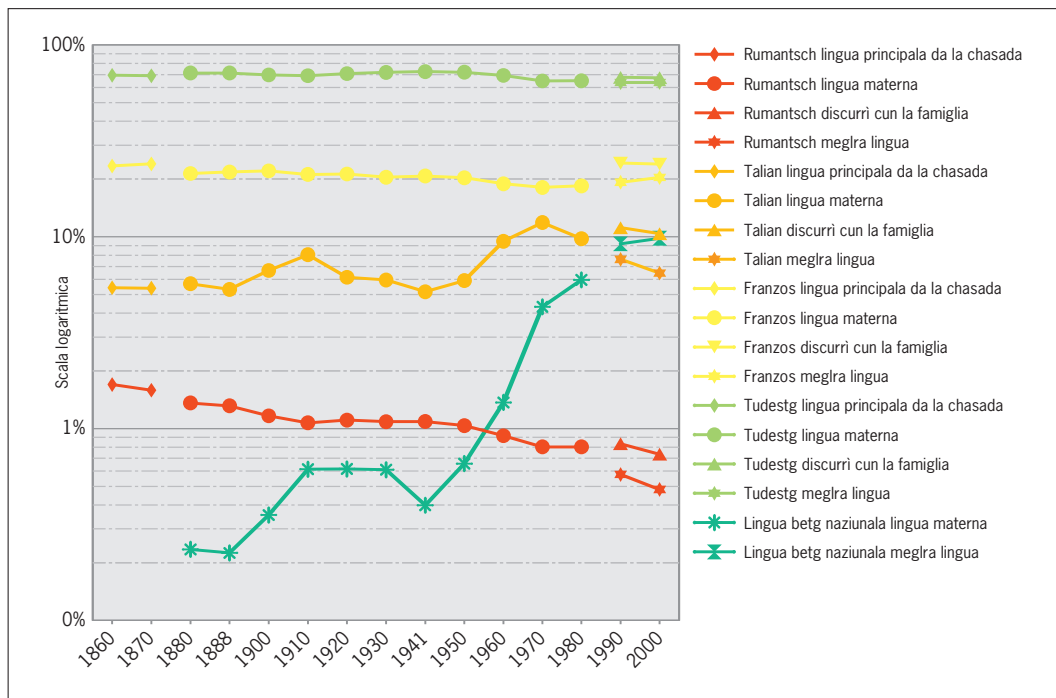
Dapi il 16avel tschientaner era il cunfin linguistic rumantsch-tudestg restà excepziunalmain stabel. Enturn la fin dal 18avel e l'entschatta dal 19avel tschientaner ha quest cunfin dentant entschet a sa smular en intgins puncts (Samignun, Tumblestga). Dapi lura è l'intschess en il Grischun, nua ch'il rumantsch è anc efectivamain la lingua usitada, sa sminui constantamain en favur dal tudestg.

In auter fatg sto vegnir considerà. Dapi l'entschatta dal 19avel tschientaner è la populaziun dal TR sa dublegiada ed ella dumbra l'onn 2000 73 195 abitants. Cun 7,29 milliuns abitants è la populaziun da l'entira Svizra oz dentant pli che 4 giadas pli numerosa che lura, uschia ch'il TR ha pers adina dapli pais demografic en cumparegliaziun cun il rest da la Svizra. La raschun per questa digren relativa è stada tranter auter in'emigraziun cuntinuanta e mintgatant enorma, che ha cumenzà a cumpigliar entiras famiglias.

Fin la dumbraziun dal 1860, l'emprima² che porscha datas davart il diever da las linguas, è il rumantsch sa sminui a 1,70%, ed a chaschun da l'emprima relevaziun individuala 20 onns pli tard è el vegni inditgà sco lingua materna mo pli da 1,36% da la populaziun. Tut las dumbraziuns suandantas han mussà per il franzos ed il tudestg ina pulita stabilitad, cun excepziun d'intgins puncts procentuals pers suenter la Segunda Guerra mundiala en consequenza da l'immigraziun da lavurers esters. Gist quest'immigraziun ha rinforzà il talian fin il 1980 – dapi lura dentant ha questa lingua puspè pers ina part dal gudogn en favur da las linguas betg nazionalas. Il pais relativ dal rumantsch percenter è sa sminui vinavant.

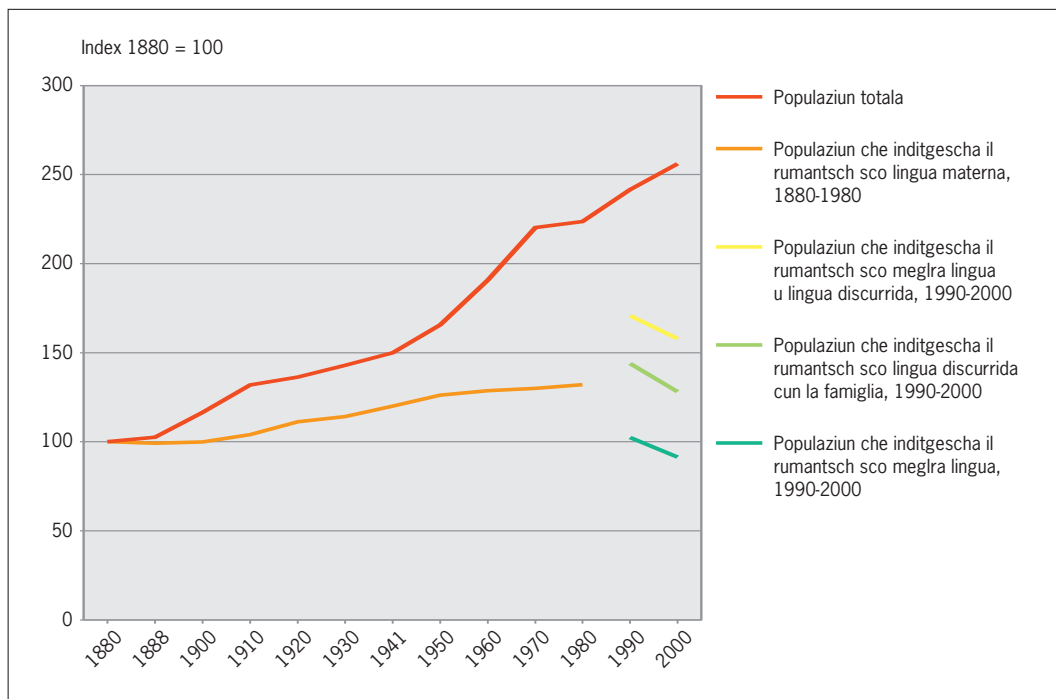
Durant decennis èn ins sa consolà cun il fatg che la populaziun che inditgava il rumantsch sco lingua materna en l'entira Svizra, almain quai, s'augmentava levamain en cifras absolutas. Il 1980 ha questa populaziun cuntanschì ses pli aut nivel: 51 128 personas. L'onn 2000 inditgeschan dentant mo pli 35 095 personas il rumantsch sco meglra lingua, quai ch'è damain ch'il total documentà per il 1880 (38 705), gea damain ch'il dumber stimà per il 1803.

Grafica 1: Linguas en la populaziun residenta (en %), 1860-2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Grafica 2: Svilup da la populaziun residenta ed indicaziun dal rumantsch, 1880-2000

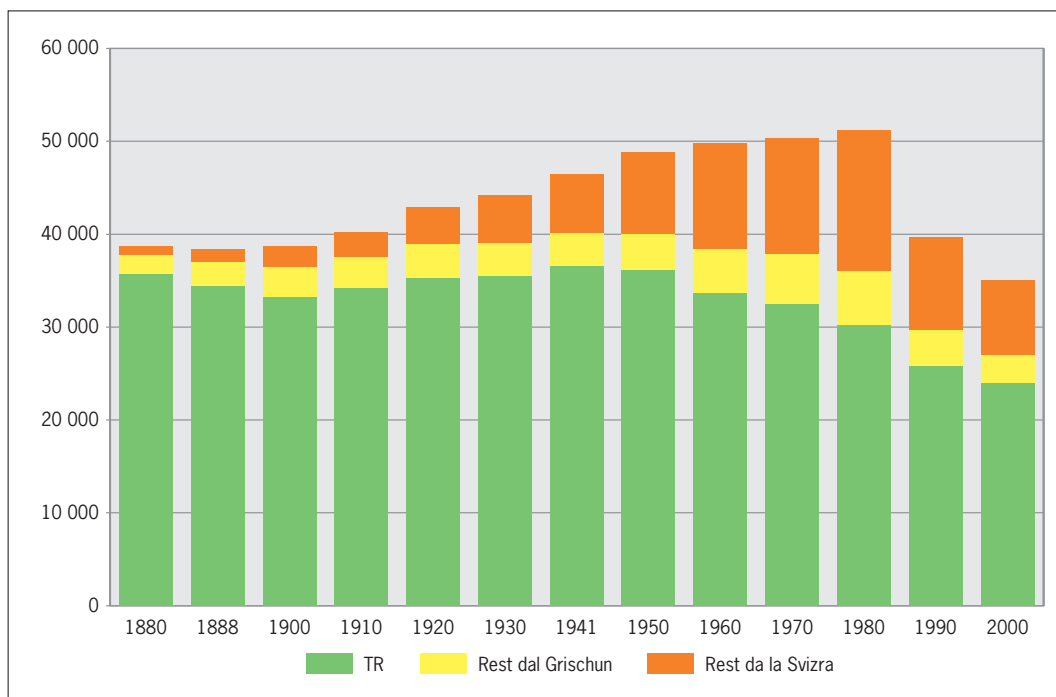
Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Suenter la dumbraziun dal 1990 han ins anc pudì sperar che la digren saja stada oravant tut ina consequenza da la midada en il titel e las dumondas^[2]. Ils resultats da la dumbraziun 2000 mussan dentant cleramain ch'il rumantsch sa diminuescha ussa era en cifras absolutas, e quai massivamain. Schizunt sco lingua «mo» discurreda cun la famiglia (savens sper ina u pliras autras linguas) na cuntanscha el l'onn 2000 cun 49 134 pledaders declerads betg ses nivel dal 1980, cura ch'ins aveva da declerar ina suletta lingua *materna*.

Avant 200 onns avess ins pudì dumandar la lingua materna, la lingua dumagnada il meglier u la lingua discurreda cun la famiglia: ins avess adina survegnì ina derasaziun cumparegliabla. La dumonda davart il diever da la lingua introducida en la dumbraziun 1990 mussa che quai n'è betg pli il cas. Bain è il rumantsch pli derasà che quai che vegn documentà cun il criteri da la megla lingua; en cumparegliazion cun pli baud è el dentant francà bler mender tar ses pledaders e concurrenzà bler pli fitg dad autras linguas.

A tut quai s'aggiunta anc la midada fundamentala en la repartiziun geografica da la populaziun rumantscha (uschenavant ch'ella vegn documentada). Ditg eran ils Rumantschs emigrads principalmain a l'ester e na cumparevan pia insumma betg pli en las statisticas svizras. Il pli tard dal temp da l'Emprima Guerra mundiala han els dentant cumenzà a s'orientar plitost vers la Svizra bassa, en particular vers Turitg ed autras aglomeraziuns da la Svizra tudestga. Suenter la Segunda Guerra mundiala è la populaziun rumantscha creschida sulettamain ordaifer il TR, en l'uschenumnada diaspora, che represchentava tenor la dumbraziun 1980 bel e bain dus tschintgavels dal total documentà. Ordaifer il Grischun è questa preschientscha dal rumantsch dentant adina restada negligibla en cumparegliazion cun la populaziun locala.

Grafica 3: Repartiziun tenor region da la populaziun residenta che inditgescha il rumantsch sco lingua materna (1880-1980) resp. megla lingua (1990-2000)

Igl è dentant il decurs usità da las chaussas che la lingua oriunda da persunas e famiglias emigradas en autras regiuns linguisticas vegn duvrada adina pli pauc. E pelvair, la diaspora rumantscha sa sminuescha dapi il 1990: en la populaziun da la Svizra che inditgescha il rumantsch sco meglra lingua n'è sia cumpart l'onn 2000 gnanc pli in terz.

Dapi che era la diaspora è en digren, pertschaiv'ins era pli cleramain l'entira dimensiun da las sperditas ch'il rumantsch ha patì precisamain là, nua ch'i quinta: en ses agen intschess linguistic.

2 ISTORGIA STATISTICA DA LAS LINGUAS EN IL GRISCHUN CUN SPEZIALA CONSIDERAZIUN DAL RUMANTSCH

Il Grischun è il sulet chantun da la Svizra, en il qual il rumantsch vegn discurrì sco lingua territoriala. Il rumantsch è dentant mo ina da trais linguas tradiziunalas dal chantun.

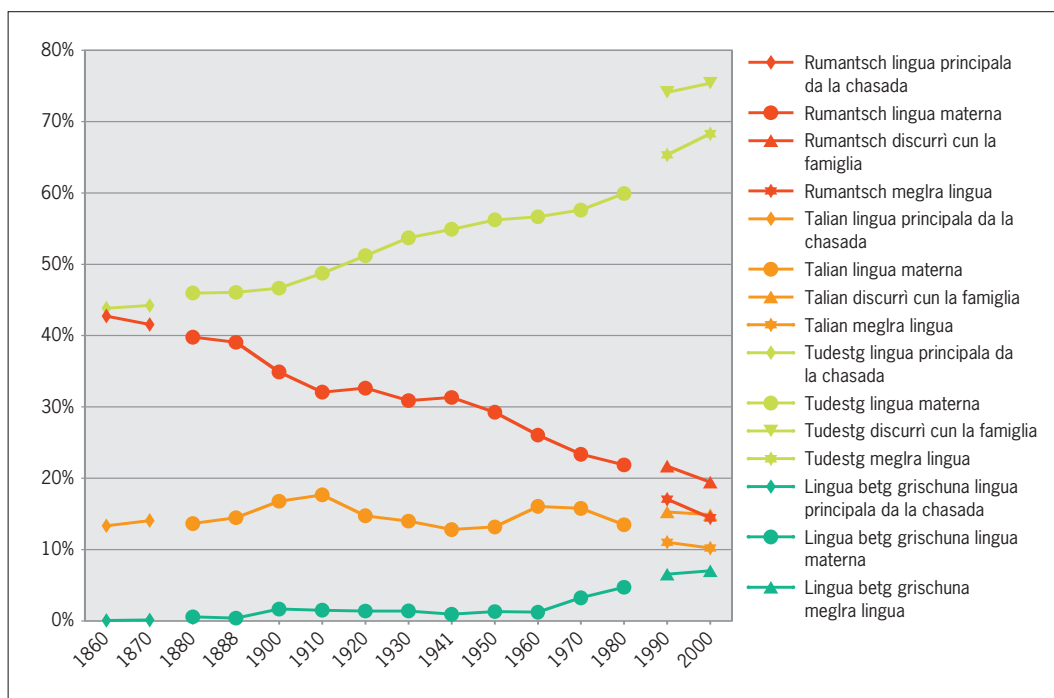
En il territori che furma oz il Grischun discurriv'ins a la fin dal temp antic dapertut latin. Or dal latin èn lura sa svilupads en il temp medieval dialects talians (en quatter da las valladas meridionalas) u rumantschs (en il rest dal chantun). L'intschess rumantsch s'extendeva a l'entschatta lunsch sur ils cunfins chantunals actuals ora, enfin la fin dal temp medieval è el dentant sa sminuì adina pli fitg, saja quai en consequenza da la germanisaziun da la populaziun u pervi da l'immigraziun dals Gualsers germanofons. La finala è il rumantsch svani dal tuttafatg or da las regiuns vischinantas ed il tudestg ha fitgà pe adina pli fitg en parts dal Grischun sez. En il 16avel tschientaner è lura tuttina sa furmà in cunfin stabel tranter il rumantsch ed il tudestg. Quest cunfin era extremamain sfranzlà, dentant fitg cleramain marcà, ed è era sa mantegnì durant tschientaners. Perquai astg'ins considerar el sco in cunfin tradiziunal.

Dal temp ch'il Grischun è entrà sco chantun en la Confederaziun, stimav'ins ch'el dumbrava enturn 73 000 abitants. Da quels eran, mintgamai en l'intschess tradiziunal correspondent ed adina tenor stimaziun, ina buna mesadad da lingua rumantscha, in grond terz da lingua tudestga ed in settavel da lingua taliana. Dapi lura dentant han ils trais intschess e las trais communitads linguisticas enconuschì svilups divergents (chap. 3 e Furer 1999), ch'ins po suandar dal puntg da vista statistic dapi las dumbraziuns dal 1850 resp. dal 1860/1880⁽²⁾.

En tut è la populaziun dal Grischun creschida pli plaun che la populaziun totala da la Svizra. Per consequenza ha il chantun pers ina part da ses pais demographic relativ (3,76% 1850, 2,53% 1990, lura puspè 2,57% l'onn 2000). Entaifer ils cunfins dal chantun datti dentant lieus nua che la populaziun è creschida fitg ed auters nua ch'ella è tschessada schizunt en cifras absolutas.

En l'intschess tradiziunalmain rumantsch TR⁽¹⁾ è la populaziun creschida ditg proporziunalmain pli plaun ch'en l'entir Grischun. Uschia è il pais demographic dal TR en il chantun sa sbassà da 46,7% l'onn 1850 a 38,4% l'onn 1990; il 2000 ha el lura tuttina gudagnà enavos in pau terren (39,1%). Igl è dentant d'accentuar cun ina giada ch'il svilup è stà dal tuttafatg divers d'in lieu a l'auter en il TR, e ch'il TR è suttamess ad in process da germanisaziun ch'empitschnescha adina pli fitg l'intschess geografic nua ch'il rumantsch vegn efectivamain duvrà.

Il Grischun talian da sia vart ha oz strusch dapli abitants che l'onn 1850 ed ha perquai pers quasi la mesadad da ses pais demographic relativ en il context chantunal (da 12,9% a 7%). Percunter ha l'intschess tradiziunalmain tudestg, era senza Cuira, gudagnà in pau terren (1850 33,6%, 2000 36,1%).

Grafica 4: Linguas en la populaziun residenta en il Grischun (en %), 1860-2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

La gronda differenza pertutga Cuira, nua che la populaziun è sa multiplitgada per 5 tranter il 1850 ed il 1980, uschia che la citad ha quasi triplitgà ses pais relativ en il Grischun (da 6,9% a 19,5%). Ma la populaziun stagnescha dapi dus decennis e represchenta l'onn 2000 mo pli 17,6% da la populaziun dal chantun. In punct impurtant è il fatg che la citad è tudestga dapi la fin dal 15avel tschientaner ed è sa tegnida vi dal tudestg sco unica lingua uffiziala era suenter ch'ella è daventada la chapitala d'in chantun triling. Sco chapitala attira ella cuntinuadamain glied dal Grischun rumantsch e talian che vegn gist uschè cuntinuadamain assimilada al tudestg, quai che represchenta ina sanganada permanenta per las duas autras communitads linguisticas dal chantun. La citad ha p.ex. introduci pir l'onn 2001 en total trais classas bilinguas, ina rumantsch-tudestga e duas talian-tudestgas.

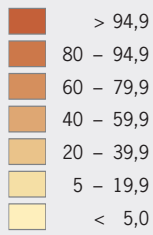
Grazia a Cuira ha l'intschess tradiziunalmain tudestg pia augmentà fitg ses pais demografic en il chantun: da 40,5% l'onn 1850 a 53,7% dal total l'onn 2000, cun in maximum da 54,3% il 1990. Sco menziunà sura è dentant era bleras vischnancas tradiziunalmain rumantschas daventadas dal tutfatg u fitg fermamain tudestgas, uschia che l'intschess efectivamain da lingua tudestga en il Grischun paisa anc bler dapli. En realitad po quasi l'entir chantun, vul dir mo per part cun excepziun dal Grischun talian, vegnir considerà sco chantun da lingua tudestga (monolinguissem tudestg u bilinguissem cun in'otra lingua sper il tudestg).

Carta 1:
Lingua principala da las chasadas en il chantun Grischun, 1860

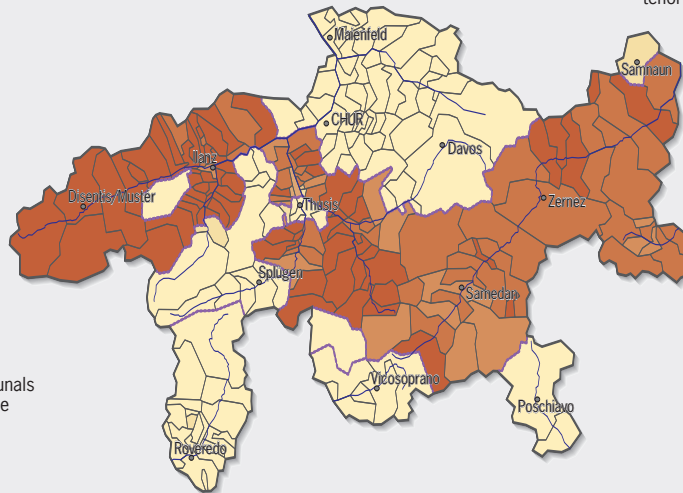
Rumantsch

tenor vischnancas

Derasaziun en %

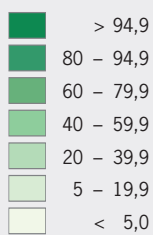
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

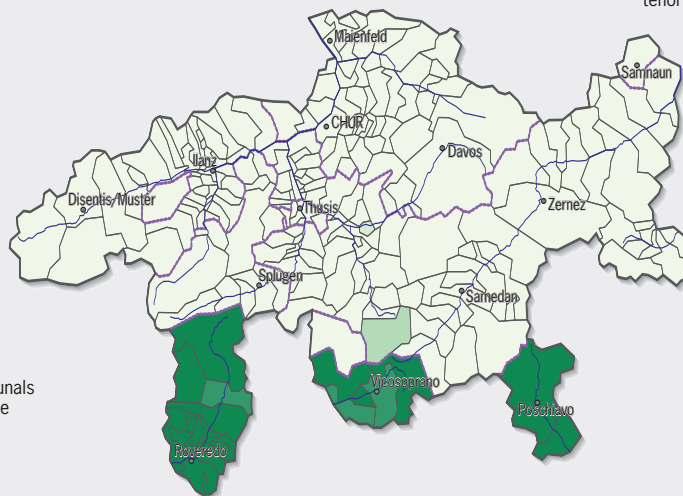
Talian

tenor vischnancas

Derasaziun en %

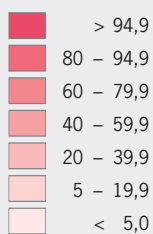
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

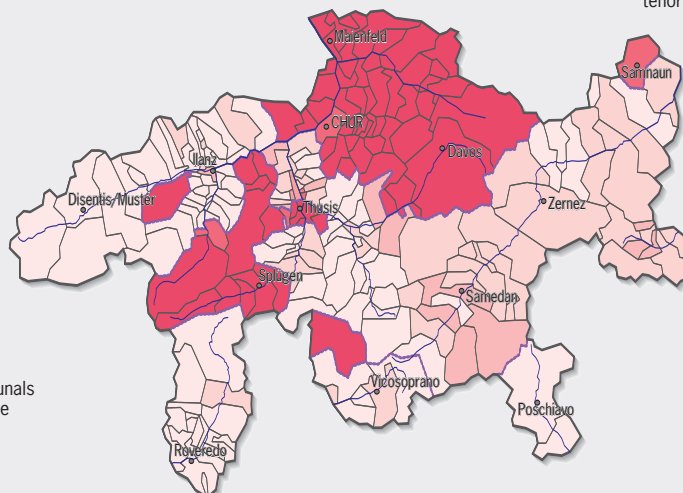
Tudestg

tenor vischnancas

Derasaziun en %

..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

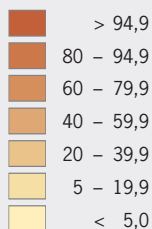

Carta 2:
Lingua discurreda cun la famiglia en il chantun Grischun, 2000

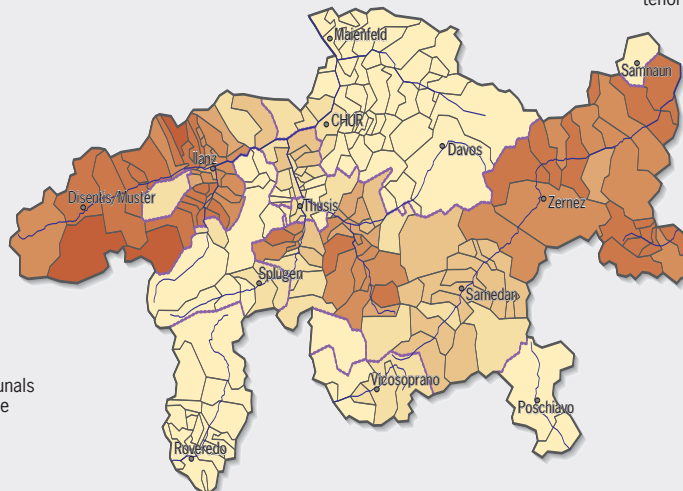
Rumantsch

tenor vischnancas

Derasaziun en %

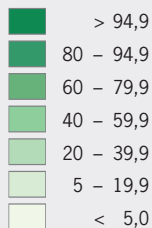
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

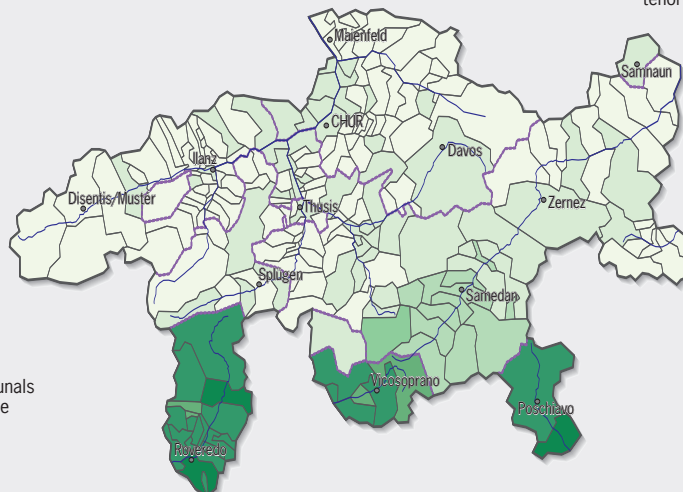
Talian

tenor vischnancas

Derasaziun en %

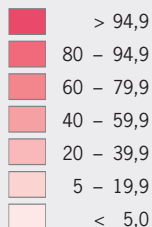
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

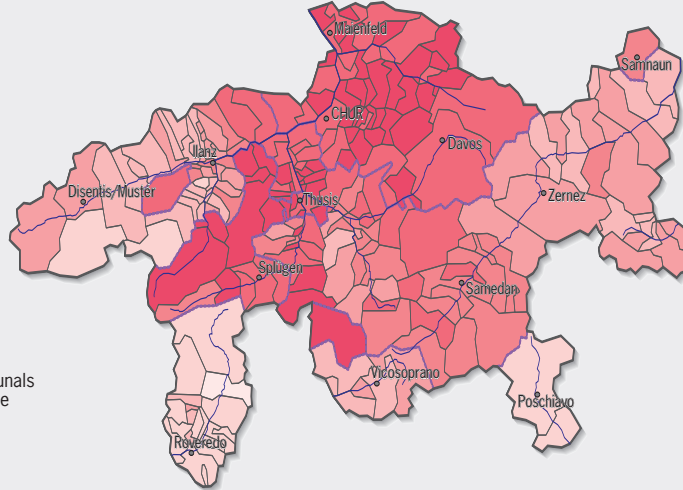
Tudestg

tenor vischnancas

Derasaziun en %

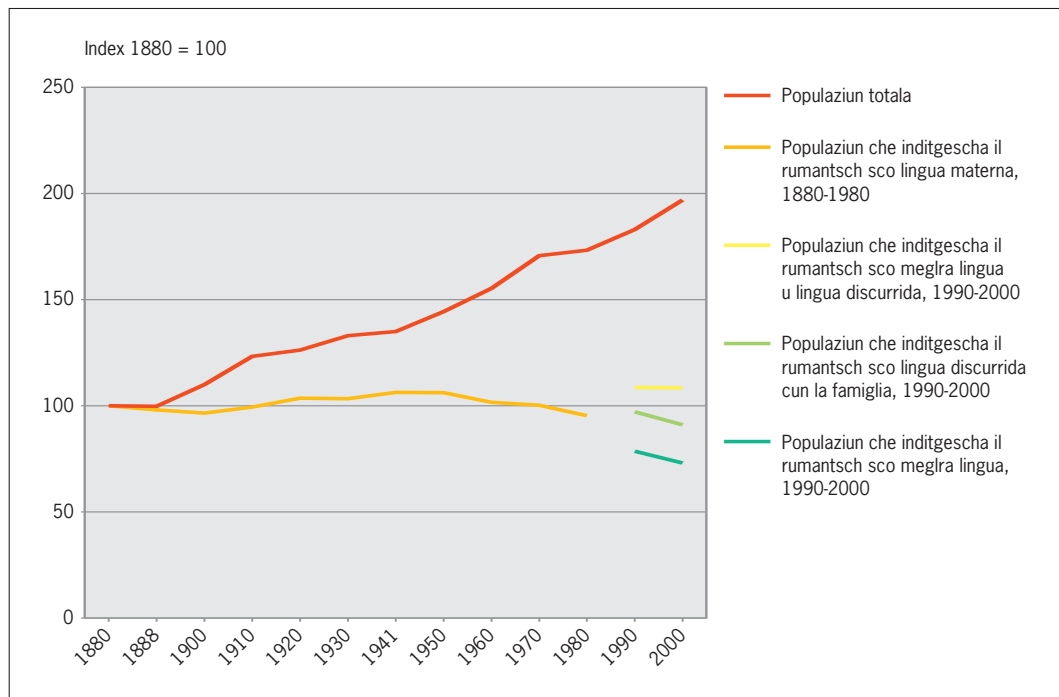
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

Il svilup è anc pli differenzià e complex, sch'ins studegia las trais communitads linguisticas grischunas u insumma la derasaziun da las trais linguas dal chantun. Qua èsi adina da sa regurdar ch'ìls instruments da mesira statistica disponibels en quest sector na lubeschan d'ina vart betg da registrar entirain la derasaziun reala d'ina lingua e, da l'autra vart, èn differents tut tenor la perioda considerata.

Quai ch'è en mintga cas evident è ch'il rumantsch perda terren, cuntinuadamain e fitg pesantamain. Dapi la Segunda Guerra mundiala sa diminuescha el schizunt en cifras absolutas. Possedeua il rumantsch anc avant 200 onns la maioritad absoluta en il chantun, era el gia en la dumbraziun dal 1860 mo pli la segunda lingua principala dals tegnairchasas^[2] davos il tudestg, ed en la dumbraziun 2000 è el vegni surpassà schizunt dal talian sco lingua insumma inditgada^[2]. Bain mussan ils sondadis realisads da la SSR/RTR (chap. 13) che dus tschintgavels da la populaziun dal chantun chapeschan tuttina rumantsch; sco lingua dumagnada il meglier vegn il rumantsch dentant inditgà en la davosa dumbraziun mo da 14,5% dals abitants. La digren è progredida uschè fitg ch'il rumantsch sco meglra lingua è ussa crudà sut il dumber da pledaders stimà il 1803. Cun la differenza ch'ina part da la populaziun rumantscha da lura na saveva betg tudestg, entant che quella dad oz è, cun excepziun forsa d'uffants pitschens, tras e tras bilingua rumantsch-tudestg u schizunt tudestg-rumantscha, e viva era en duas linguas.

Grafica 5: Svilup da la populaziun residenta en il Grischun ed indicaziun dal rumantsch, 1880-2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

La situaziun dal talian en il Grischun mussa parallelas cun sia situaziun sin nivel da l'entira Svizra. Il talian è d'ina vart la lingua indigena d'ina pitschna part dal chantun, da l'autra vart la lingua materna d'immigrads da naziunalitad taliana, il dumber dals quals fluctuescha zunt fitg d'ina perioda a l'autra. Ordaifer il Grischun talian è il talian era la lingua da migrants interns oriunds precisamain dal Grischun talian u dal Tessin. En il Grischun rumantsch e tudestg vegn il talian plinavant duvrà per part sco lingua da communicaziun en ils mastergns da construcziun. Sco lingua materna en las dumbraziuns ha il talian, grazia a l'arrivada da lavurers da l'Italia, cuntanschì il 1910 in emprim record da 17,7% ed il 1960 in segund record da 16,1%. Dapi il 1960 perda el puspè regularmain terren sco lingua materna resp. meglra lingua; sco lingua discurredda percenter ha el fatg tants progress tranter il 1990 ed il 2000 ch'el è, sch'ins prenda tut las indicaziuns en la davosa dumbraziun, cun 23,1% la segunda lingua la pli derasada en il Grischun, bain suenter il tudestg, dentant avant il rumantsch.

Il tudestg fa progress dapertut e sut mintga aspect. Il tudestg sco meglra lingua surpasa ussa la sava da dus terzs (68,3%). L'onn 2000 vegn el schizunt inditgà en ina maniera u l'autra, vul dir sco meglra lingua u lingua discurredda⁽²⁾, da betg main che 84,6% da la populaziun, ina cifra che s'avischina a quella constatada en tscherts chantuns monolings (Basilea-Citad: 92,1% per il tudestg; Geneva: 91,3% per il franzos). Sch'ins faschess per il tudestg sondadis sumegliants a quels ch'ins fa per il rumantsch, constatass ins senza dubi che praticamain l'entira populaziun dal chantun almain chapescha tudestg.

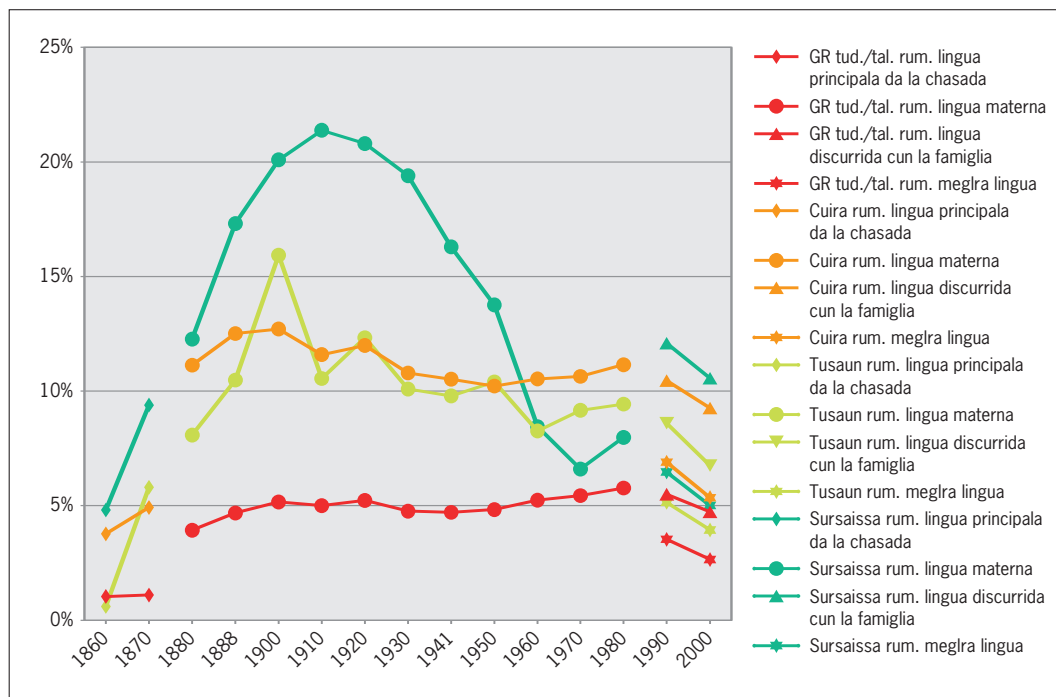
Ina part da l'emigraziun or da las valladas rumantschas (chap. 1) è sa dirigida vers il rest dal chantun. Gia l'emprima relevaziun da la lingua materna ha inditgà ina preschientscha da 3,9% per il rumantsch en il Grischun tudestg u talian. Questa preschientscha ha lura cuntanschì 5,2% l'onn 1900, è sa sminuida in pau fin la Segunda Guerra mundiala ed è lura creschida puspè fin 5,8% l'onn 1980. Cun auters plets: il rumantsch creschiva ordaifer ses territori schizunt pli spert che la populaziun locala da lingua tudestga u taliana, en in temp ch'el tschessava gia en cifras absolutas en ses agen intschess. Dapi il 1980 n'è dentant la populaziun rumantscha dal TR betg pli abla da renovar sufficientamain la diaspora en il rest dal chantun per cumpensar l'assimilaziun progressiva dals migrants a la lingua locala. Las novas dumondas introducidas il 1990 lubeschjan numnadamain da constatar ch'il rumantsch perda puspè massivamain terren en il rest dal chantun, e quai tant areguard sia derasaziun totala sco era areguard la francada individuala.

La diaspora rumantscha en il rest dal chantun sa reparta fitg malgulivamain. Sia preschientscha en il Grischun talian è adina stada fitg limitada. En il Grischun tudestg percenter era e resta ella in pau pli ferma en las vischnancas al cunfin linguistic – en particular a Cuira – ed en il Signuradi u en ils lieus turistics.

Suenter la germanisaziun ha Cuira, sco center regional, magari adina conservà ina tscherta populaziun rumantscha che sa renovava constantamain cun la glieud che vegniva a star en la citad. Il 1860 han ins relevà 57 chasadas (3,8% dal total), en las qualas il rumantsch era la lingua principala. L'onn 1880 han lura 11,1% dals abitants inditgà individualmain il rumantsch sco lingua materna e questa part relativa è restada vaira stabla durant 100 onns. Ina cumparegliaziun tranter datas da l'onn 1980 (l'ultima dumbraziun nua ch'ins ha dumandà il lieu da burgais⁽²⁾, ma era la lingua materna) lubescha dentant da sa far in'idea da la forza d'assimilaziun dal tudestg: entant che 24,4% da la populaziun da la citad era burgaisa d'ina vischnanca tradiziunalmain rumantscha, inditgava mo 11,1% il rumantsch sco lingua materna. Dapi il 1980 tschessa il rumantsch a

Cuira. Schizunt mo sco lingua discurreda cun la famiglia (il bler ensemen cun il tudestg) vegn el menziunà l'onn 2000 da main glieud ch'il 1980 sco lingua materna.

Grafica 6: Il rumantsch en la populaziun dal Grischun tudestg e talian sco era en intginas vischnancas dal Grischun tudestg (en %), 1860-2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Tusaun, sco center regional dal Grischun central, mussa in svilup cumparegliabel a quel da Cuira.

In fatg interessant è che las vischnancas tudestgas pli pitschnas lung il cunfin linguistic tradiziunal han mussà fin l'Emprima Guerra mundiala, lura puspè en il temp enturn la Segunda Guerra mundiala, ina carschen betg negligibla dal rumantsch, che gieva dal reminent parallelamain cun l'emprima carschen dal tudestg en las vischnancas rumantschas correspondentas da l'autra vart dal cunfin. Uschia ha il rumantsch surpassà en tscherts muments ils 10% a Tumein ed a Valendau. A Sursaiusa, l'insla gualsra entamez la Surselva, è la preschientscha dal rumantsch (sco lingua materna!) sa mantegnida dal 1900 al 1930 schizunt enturn in tschintgavel. Pli tard è dentant la pressiu generala dal tudestg daventada uschè ferma, la nizzaivladad dal rumantsch sco lingua da communicaziun cun il vischin da l'autra vart dal cunfin linguistic percenter uschè negligibla, ch'il rumantsch è puspè sa diminui rapidamain en tut questas vischnancas.

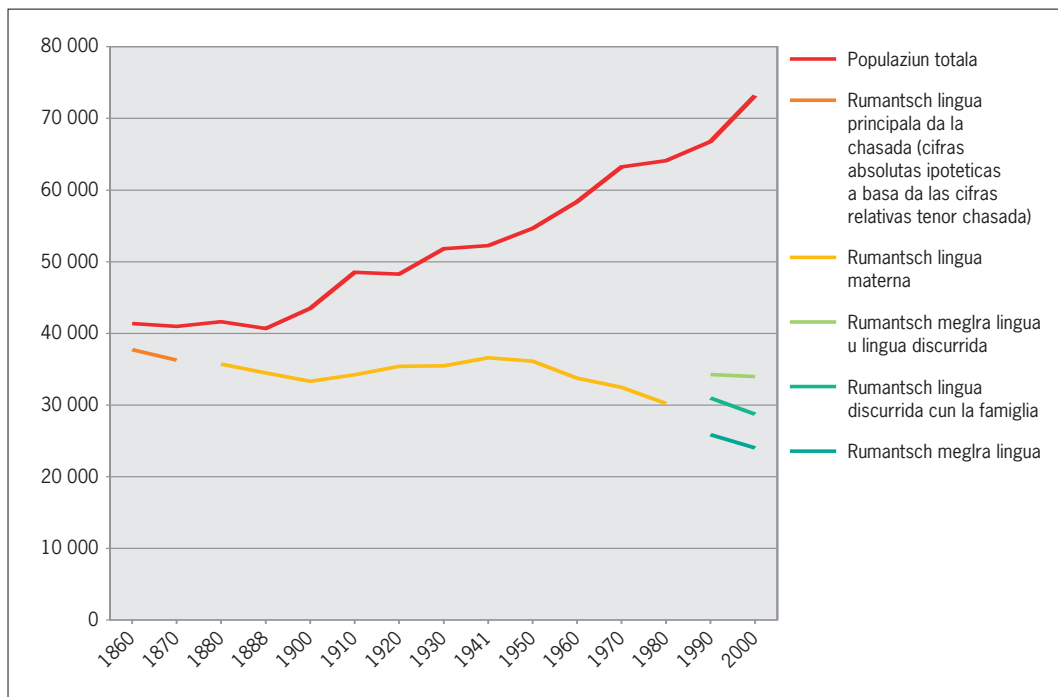
3 IL RUMANTSCH E L'AVANZADA DAL TUDESTG E D'AUTRAS LINGUAS ESTRAS EN IL GRISCHUN RUMANTSCH

Enturn il 1800 era il rumantsch la lingua discurrenda generala en l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR). Autras linguas eran senza dubi gia lura relativamain enconuschentas en las valladas rumantschas, perquai ch'ellas eran indispensablas per ina furmaziun pli auta u per il contact cun il rest dal mund. Als Rumantschs bastava dentant lur lingua en la vita da mintgadi cumplainamain, ed inversamain era quai strusch imaginabel per in pledader d'ina outra lingua da s'installar per pli ditg en il TR senza enconuscher il rumantsch.

En il decurs dals davos duatschient onns dentant è la situaziun sa midada profundamain. Bain è il rumantsch en blers lieus anc adina la lingua che vegn duvrada il pli savens en la maiorità da las domenas. En tscherts lieus è el dentant sin svanir u è dal tutfatg svani, ed en mintga cas è il tudestg dapertut en il TR la lingua indispensabla ed il med il pli segir per sa far chapir da mintgin; schizunt en las vischnancas nua ch'il rumantsch è il pli ferm èsi senz'auter pussaivel per ina persuna da lingua estra da viver normalmain – sut la cundiziun ch'ella discurrenda tudestg.

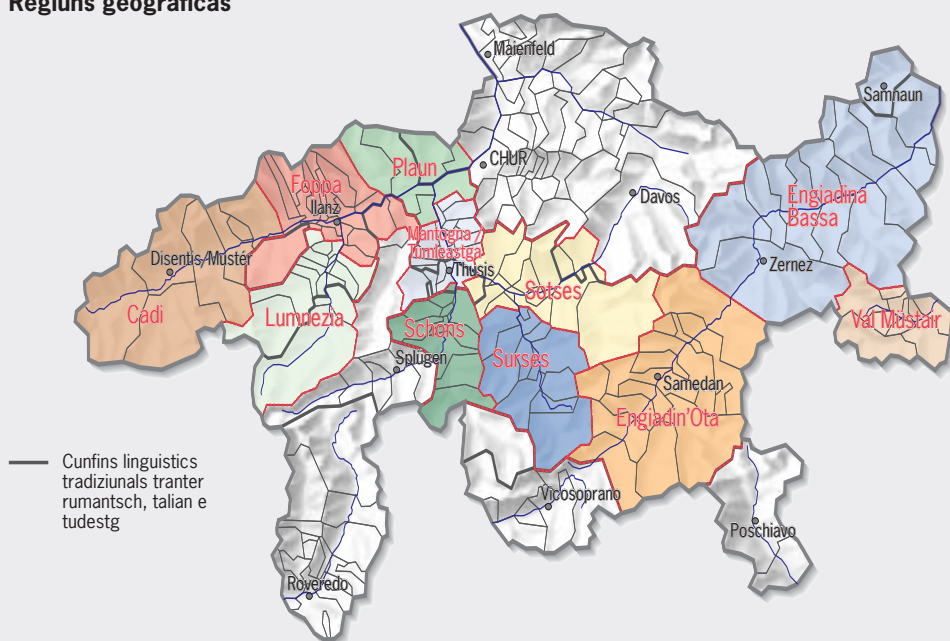
I n'è dentant betg uschia ch'il tudestg fiss da semper progredi irresistiblmain ed avess chatschà senza fin adina pli fitg a chantun il rumantsch. Il cuntrari, dapi la fin dal temp medieval era il cunfin linguistic restà per gronda part stabel.

Grafica 7: Svilup da la populaziun residenta en il TR ed indicaziun dal rumantsch, 1680-2000

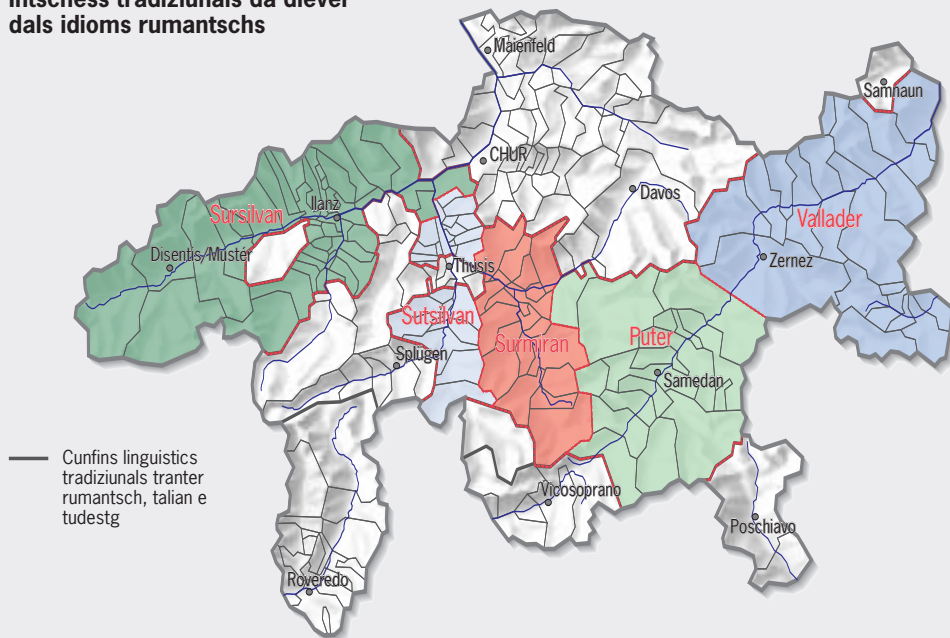

Carta 3:
Intschess tradiziunalmain rumantsch en il chantun Grischun

Regiuns geograficas

Intschess tradiziunals da diever dals idioms rumantschs

Numerus facturs cumplitgadain entretschads in cun l'auter han manà enturn l'onn 1800 adaquella ch'il process da germanisaziun ha cumenzà danovamain en il Grischun.

Ils scumbigls ch'han accumpagnà la fin da la veglia Republica da las Trais Lias han chaschunà malsegirezza e disfatg structurals tschentadas, en las qualas il rumantsch aveva senz'auter gi ses plaz reconuschì. Quests scumbigls han era sfurzà ils Rumantschs da s'avrir pli fitg ed en ina moda nova, da ristgar ina nova entschatta en in mund en il qual il tudestg giugava ina rolla pli impurtanta che pli baud. Era l'entrada dal Grischun sco chantun en la Confederaziun (1803) ha favurisà il tudestg a donn e cust dal rumantsch, perquai che la nova patria pli vasta pareva als Rumantschs essenzialmain da lingua tudestga, e quai en in temp, en il qual il nazionalissem linguistic, l'axiom tenor il qual il stadi, la naziun e la lingua stuevan sfurzadamain correspunder, entschaveva a s'imponer en l'Europa.

In auter factur è quel ch'il Grischun è sa transformà en etappas en in chantun pli fermamain structurà ch'antruras, cun in apparat statal concentrà a Cuira, ina citad da lingua tudestga. L'administraziun pli auta era bain gia stada manada dapi tschientaners per tudestg, aveva dentant gi pauc pais en la vita da mintgadi; uss è ella sa francada pli fitg ed è vegnida adina pli dominante en cumparegliaziun cun l'administraziun locala che restava per buna part rumantscha. Uschia è il tudestg entrà adina pli profundamain en la vita dals Rumantschs. En in temp, en il qual blers en las valladas rumantschas n'avevan anc betg grondas enconuschientschas dal tudestg eri dal reminent era en l'interess da l'elita locala da rinforzar la posiziun dal tudestg; essend ch'ella dumagnava il tudestg, era quai gea in med per segirar a sasezza las incaricas las pli interessantas.

Tut questas raschuns han fatg ch'il tudestg è daventà il grond requisit indispensabel per il progress social. Perquai ha era il pievel pretendì, a pèr cun ils progress da la democratizaziun, megtras pussaivladads per acquistar questa lingua. En il TR è lura la scola obligatoria sa concentrada uschè fitg sin l'acquisiziun dal tudestg che numerusas vischnancas han simplamain introduci la scola tudestga.

La relaziun da forza tranter las duas linguas è sa spustada adina pli fitg en favur dal tudestg a donn e cust dal rumantsch. Ils Rumantschs han emprendi adina dapli tudestg fin ch'els dumagnavan adina pli savens meglier il tudestg che lur atgna lingua. Uschia han els cumenzà a crair ch'il rumantsch saja bun per tant sco nagut e possia en il meglier cas represchentar mo in complement in pau exotic e nunobligatori al tudestg. Ina consequenza da quai è stada ch'ils immigrants han senti adina pli pauc basegn da s'adattar al rumantsch.

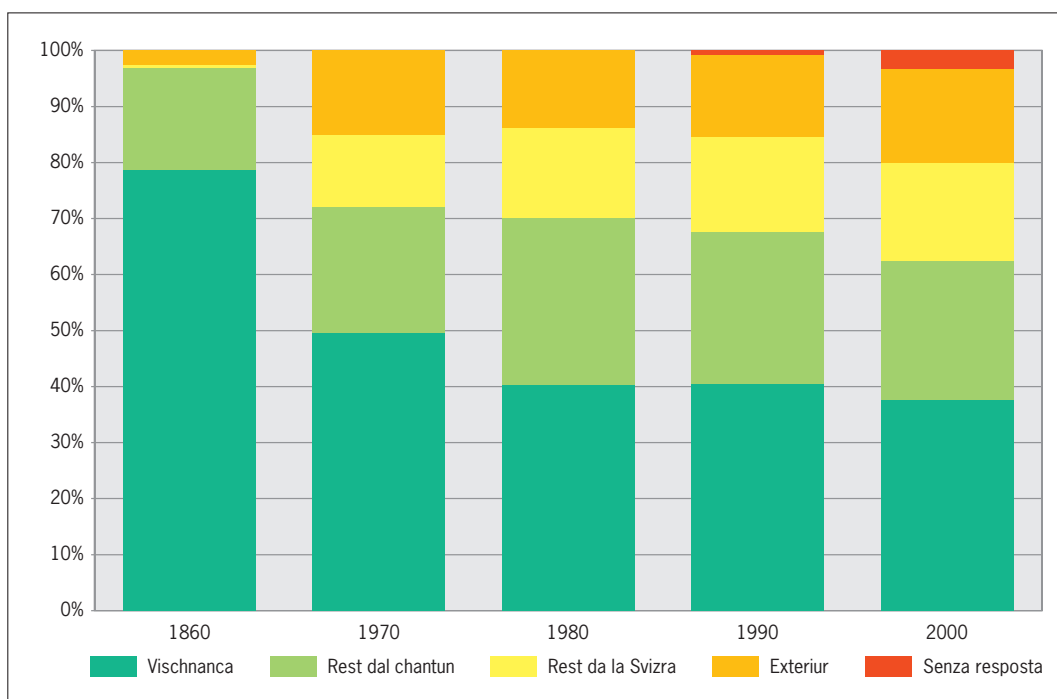
In auter punct èn ils dumbers. Era sche sia populaziun è creschida en cifras absolutas, tranter il 1880 ed il 2000 da 41 625 a 73 195 abitants, ha il TR pers bler da ses pais demografic en relaziun cun la Svizra. In fatg anc pli serius è dentant il svilup da la repartiziun linguistica a l'intern dal TR. L'onn 1880 han 35 742 persunas u 85,9% da la populaziun declerà il rumantsch sco lingua materna, entant che mo pli 33 991 persunas (46,4%) han inditgà el en ina maniera u l'autra⁽²⁾ l'onn 2000. Il tudestg percenter è s'augmentà tenor las medemas specificaziuns da 5051 (12,1%) a 58 503 pledaders documentads (79,9%), il talian da 792 (1,9%) a 16 214 (22,2%). En ses agen intschess è il rumantsch pia daventà minoritar.

Il svilup n'è betg sa splegà en maniera regulara durant tut quest temp. Vers la fin dal 19avel tschientaner, suenter ina perioda da stagnaziun, ha la populaziun dal TR cumenzà a crescer cleramain. A l'entschatta è era il dumber d'abitants ch'inditgavan il rumantsch s'augmentà en cifras absolutas, schebain mo pauc, uschia ch'il rumantsch perdeva tuttina terren en cifras relativas.

Suenter la Segunda Guerra mundiala è la carschen da la populaziun totala s'accelerada, entant ch'il rumantsch ha il cuntrari cumenzà a sa diminuir schizunt en cifras absolutas.

La differenza en il svilup da la populaziun rumantscha e da la populaziun totala è liada per part a l'immigraziun ch'ha accompagnà il svilup economic, basà essenzialmain sin l'explotaziun creschinta dal potenzial turistic da las bleras valladas rumantschas. Ils davos decennis è quest'immigraziun sco explodida, quai che na signifitgescha dal reminent betg che l'enconuscenta emigraziun dals Rumantschs fiss stada a fin. Uschia dumbra il TR l'onn 1860 mo 3,2% abitants naschids ordaifer il Grischun; 79% eran naschids en la vischnanca da domicil e 17,8% en il rest dal chantun (i n'è betg pussaivel d'eruir las datas davart la glied naschida en il TR⁽²⁾). La dumbraziun 2000 mussa dentant che 34,1% da la populaziun è naschida ordaifer il Grischun, visavi 37,7% abitants naschids en la vischnanca da domicil e 24,8% en il rest dal chantun.

Grafica 8: Repartiziun tenor lieu da naschientscha da la populaziun residenta en il TR (en %), 1860, 1970, 1980, 1990 e 2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

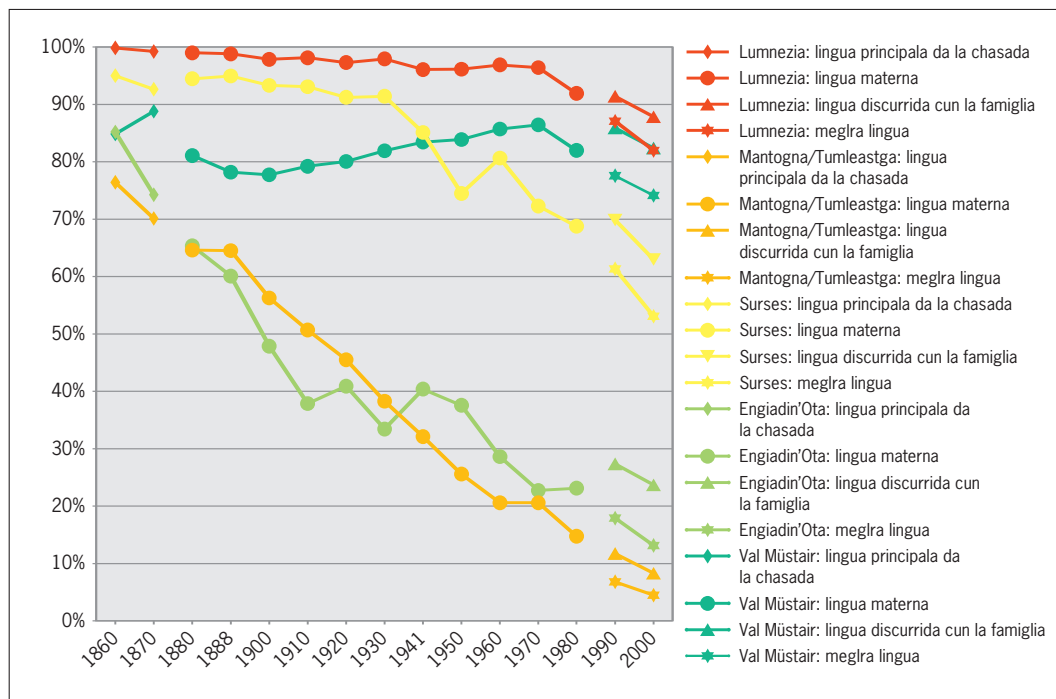
In immigrant en il TR è (quasi) inevitablmain da lingua estra. Sur la scola, l'administraziun, la vita da mintgadi s'integrass el dentant senz'auter, sch'il rumantsch avess mo ils medems dretgs e la medema situaziun sco tshellas linguas naziunalas mintgamai en lur intschess geografics respectiv. La discriminaziun ch'il rumantsch patescha fraina dentant l'integraziun.

Schizunt la cumposiziun da la populaziun immigrada renda las chaussas pli difficilas per il rumantsch. Ils blers immigrants èn Svizzers tudestgs, che occupan plitost posts da cader, u esters, ch'exequeschjan savens las lavurs consideradas sco pli bassas. Ils Rumantschs dal lieu resentan bleras giadas ils Svizzers tudestgs sco pli scolads e socialmain pli auts ch'els sezs pervia

da lur posiziun professiunala. Era ils esters situads in pau meglier èn generalmain da lingua tudestga, u ch'els èn almain disads da duvrar il tudestg sco lingua professiunala. En lur posiziun socio-professiunala na ston ils immigrants che discurren tudestg betg per tut pretsch s'adattar linguisticamain, il cuntrari, els èn savens quels che dattan il tun, era dal puntg da vista linguistic, visavi ils Rumantschs. Ils auters immigrants percenter ston bain s'adattar linguisticamain, fan quai dentant tenor pussaivladad ed agen interess. Tendenzialmain è lura il tudestg lur emprima schelta: perquai che tant ils schefs sco ils clients discurren per regla tudestg, perquai ch'els sezs vivan il bler en ina societad parallela che ha mo paucs contacts cun la communitad locala; perquai ch'els indigens san era tudestg e vegnan valitads sco socialmain pli bass ch'els schefs tudestgs.

Las chaussas èn sa svilupadas differentamain era d'in lieu a l'auter. La Lumnezia è la regiun, en la quala il rumantsch sa mantegna il pli ferm, cun in'immigraziun anc oz limitada: 11,9% da la populaziun è naschida ordaifer il chantun. En la Val Müstair perdeva il rumantsch uschè regularmain terren en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner ch'ins spetgava che questa vallada isolada vegnia a succumbir a la germanisaziun en ina moda sumeglianta a quella da Samignun pli baud. Enstagl è succedi in'exceptiun absoluta en l'intschess rumantsch: cun mintga dumbraziun fin il 1970 ha il rumantsch gudagnà enavos terren. Era sche la lingua, sco dapertut en il TR, tschessa puspè in pau dapi 30 onns, resta la Val Müstair ina pitschna pitga rumantscha. La Cadi suonda in svilup sumegliant a quel da la Lumnezia, entant ch'il rumantsch è statisticamain gia in pau pli flailventà en l'Engadina Bassa.

Grafica 9: Il rumantsch en la populaziun residenta en intginas regiuns dal TR (en %), 1860-2000

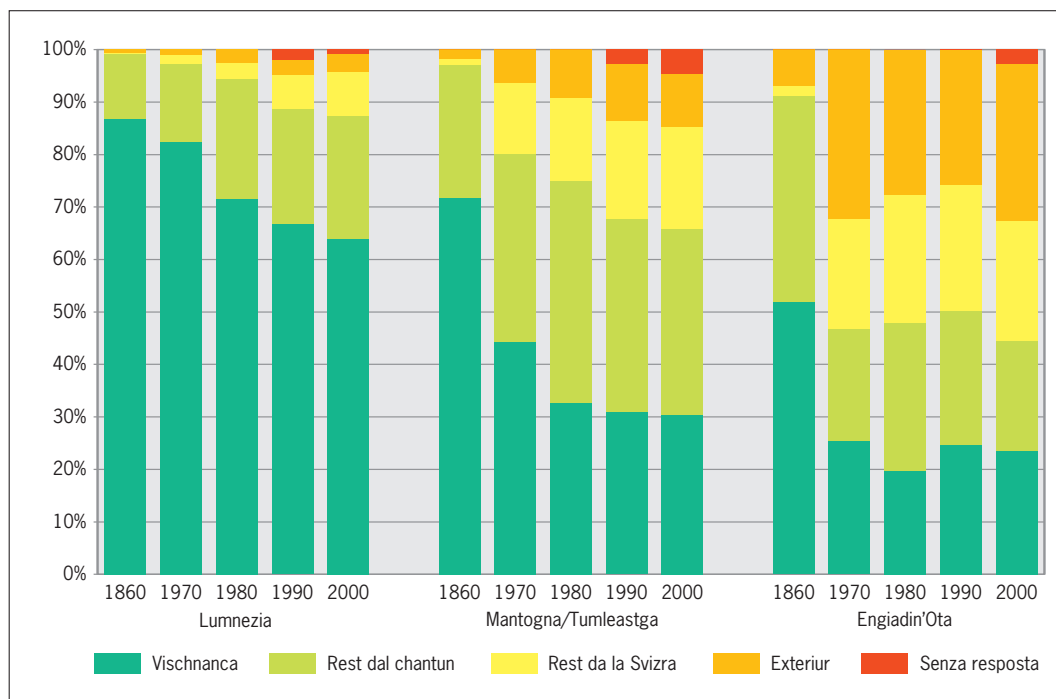

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

En il Surses hai ditg e lung pari ch'il rumantsch saja fermamain francà là. Ma suenter l'Emprima Guerra mundiala ha la lingua pati sperditas pli grondas ch'utrò. Ina cesura procentuala l'onn 1950 han ins anc pudì declarar vardavlamain cun la preschientscha dals lavurers esters occupads cun la construcziun dal mir da Murmarrera. La regressiun cuntinuescha dentant spert dapi il 1960. La Foppa suonda in svilup sumegliantamain smanatschant sco il Surses, entant che la Val Schons ed il Sotses èn pertutgads anc pli grevamain.

La Mantogna è in summa il cas exemplar da la ruina dal rumantsch, ed en la Tumleatga è la situaziun strusch meglra. En questas regiuns era il rumantsch il 1860 dal puntg da vista statistic en total anc quasi uschè ferm sco en la Val Müstair; suenter ha el dentant pers fitg regularmain terren ed oz è ina gronda part dals paucs abitants ch'inditgeschan anc el en realitad Rumantschs oriunds dad autras regiuns. Ils dialects locals èn morts u sin murir. Igl è da remartgar che la populaziun da la Mantogna e Tumleatga cumpiglia relativamain blers abitants naschids ordaifer il chantun. Gia avant la fin dal 19avel tschientaner era il dumber d'abitants naschids en la vischnanca sorprendentamain bass en tscherts lieus. L'analisa da datas pli veglias incitescha a l'ipotesa suandanta: ils Rumantschs ch'emigravan han per part vendì lur bains a germanofons da vischnancas vischinas ch'èn s'installads en lur post ed han instradà u accelerà la germanisaziun da las vischnancas concernentas.

Grafica 10: Repartiziun tenor lieu da naschientscha da la populaziun residenta en intginas regiuns dal TR (en %), 1860, 1970, 1980, 1990 e 2000

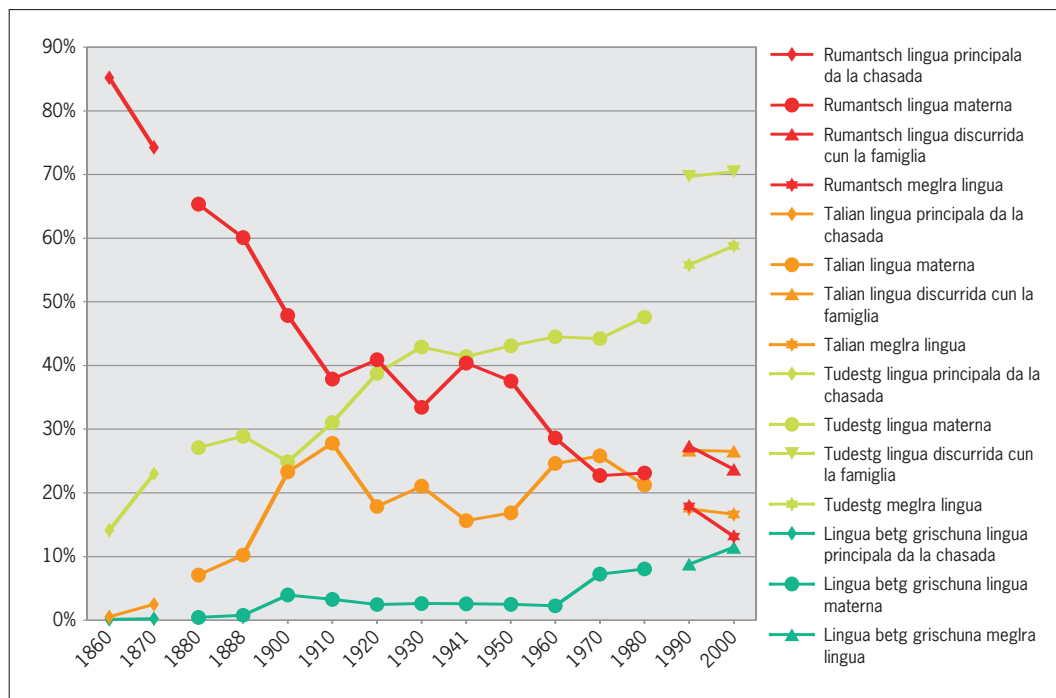
Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

En il Plaun è il rumantsch tut tenor vischnanca fitg smanatschà (Trin) u svani (Panaduz).

L'Engiadin'Ota è sut plirs aspects in cas particular. Dal puntg da vista statistic pareva il rumantsch qua datiers da la fin, suenter ch'el era crudà sco lingua materna gia avant tschient onns sut la sava dals 50%. Ma lura è el tuttina sa stabilisà durant in mez tschientaner en cifras relativas, avant che crudar danovamain uschè fitg ch'el è sa reduci uss a mo 13% sco meglra lingua. Questa minorisaziun n'è dentant betg succedida essenzialmain tras ina sperdita da la lingua, mabain tras in'immigraziun da glieud da linguas estras ch'ha fatg augmentar la populaziun da la vallada da strusch 3000 a passa 17 000 abitants. Malgrà quest'enorma preschientscha da glieud che s'adattava mo pauc – per part bain perquai che blers immigrants vegnan, sco ch'i sa mussa, mo per in temp, na sviluppan betg in grond liom cun la regiun, e van puspè per lur fatg laschond il post a novs esters temporars –, n'ha la populaziun rumantscha betg cedi ed ha anzi mussà ditg ina tendenza da crescer tuttina. Pir las duas davosas dumbraziuns han purtà sperditas pelvair inquietantas. Characteristic per la vallada è dentant il fatg che relativamain blers abitants dad oz n'inditgeschan betg il rumantsch sco meglra lingua, numnan el però sco lingua discurreda regularmain. In'ulteriura particularità è ch'il rumantsch na vegn betg concurrènza mo dad ina, mabain simultanamain da duas linguas, e ch'el è uschia vegni surpassà statisticamain era dal talian. Il fatg ch'il rumantsch ha conservà ina tscherta forza vitala malgrà ina immigraziun uschè enorma da glieud allofona, sa declera tras il prestige dal puter, ma en particular tras il fatg che las vischnancas, cun excepziun da San Murezzan, han mantegni ina scola elementara per part rumantscha.

Grafica 11: Linguas en la populaziun residenta en l'Engiadin'Ota (en %), 1860-2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

4 IL RUMANTSCH EN LA SVIZRA QUADRILINGUA E MULTILINGUA

La Constituziun federala renconuscha las quatter linguas indigenas tudestg, franzos, talian e rumantsch sco linguas naziunalas. En quest senn e cuntrariamain a blers auters stadis è la Svizra pia quadrilingua. Ses elements interns sin divers nivels èn dentant en lur immensa maiortad uffizialmain monolings, uschia che la Svizra sa cumpona en quest regard dad uschenumnads intschess linguistics che valan per regla sco monolings. Era ils singuls abitants pon senz'auter esser monolings – u il cuntrari sa distinguer tras mintga dumber e cumbinaziun da linguas.

La mobilitad creschinta da las populaziuns e l'immigraziun cuntinuanta han dentant enconuschentamain sco consequenza che pliras linguas betg naziunalas èn represchentadas en Svizra, betg pli sco fenomens individuals ed exotics, mabain cun ina derasaziun perceptibla en la pratica, saja quai sco linguas maternas da Svizzers u esters, u sco linguas emprendidas. En blers lieus n'èsi betg pli in'otra lingua naziunala ch'è la lingua la pli derasada suenter quella da la regiun. En ils chantuns da Genevra e da Turitg p.ex. na suonda sco lingua professiunala la pli derasada suenter la lingua dal lieu betg pli il tudestg resp. il franzos, mabain mintgamai l'englais.

La novitad en la davosa dumbraziun è ch'il talian è vegnì surpassà d'ina lingua betg naziunala, l'englais, sco lingua insumma inditgada sin nivel da l'entira Svizra.

Ina tala situaziun n'è per il rumantsch dentant nagut da nov, anzi, el l'enconuscha gia daditg, e bler pli marcadamain. Sco lingua dumagnada il meglier⁽²⁾ è el uss era davos l'albanais e fa suenter il tudestg, franzos, talian, serbocroat, albanais, portugais, spagnol, anglais e tirc mo pli il dieschavel plaz tranter las linguas las pli derasadas tenor questa definiziun. En tscherts chantuns sa classifitgescha il rumantsch pir suenter anc autras linguas sco il tamil, l'arab u il neerlandais.

Tranter il 1990 ed il 2000 è la populaziun da la Svizra creschida en total per 6% e pliras da las linguas las pli derasadas èn era s'augmentadas. Sco meglra lingua s'augmenta il tudestg per 6,1%, il franzos per 12,4%; tranter las linguas betg naziunalas gudogna l'englais 20,8%, l'albanais schizunt 164,8%. Il talian percunter perda 10,1%, il rumantsch 11,4%; sco lingua d'ordaifer tschessa il spagnol per 33,7%. Il pais relativ dal rumantsch è uschia sa sbassà en diesch onns da 0,58% a 0,48%.

Il rumantsch mussa fermas sperditas en cifras absolutas era sco lingua discurredda cun la famiglia. Bain astgan e ston ins prender en consideraziun il fatg che la quota da nunrespostas è s'augmentada en questa domena tranter il 1990 ed il 2000⁽²⁾; la diminuziun relativa dal talian è dentant per la mesadad pli pitschna, entant ch'il tudestg ed il franzos èn quasi stabels. Il pais relativ dal rumantsch sa sminuescha perquai da 0,83% a 0,74%.

Tabella 1: Linguas en la populaziun residenta, 1990 e 2000

	Lingua insumma inditgada		Lingua dumagnada il meglier		Lingua discurreda cun la famiglia		Lingua discurreda a la lavur		Lingua discurreda en scola	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Total populaziun conc.	6 873 687 7 288 010	6 873 687 7 288 010	6 873 687 7 288 010	6 873 687 7 288 010	6 873 687 7 288 010	6 873 687 7 288 010	3 580 913 3 789 416	3 580 913 3 789 416	944 842 1 094 503	944 842 1 094 503
Total ch'han respondi	6 873 687 7 288 010	6 873 687 7 288 010	6 873 687 7 288 010	6 873 687 7 288 010	6 680 262 6 681 308	6 680 262 6 681 308	3 239 234 3 441 823	3 239 234 3 441 823	882 233 1 020 049	882 233 1 020 049
Rumantsch	66 082	60 561	39 632	35 095	55 707	49 134	17 753	20 327	5 331	6 411
%	0.96	0.83	0.58	0.48	0.83	0.74	0.55	0.59	0.60	0.63
Talian	1 016 341	965 430	524 116	470 961	744 581	693 181	502 502	473 145	76 098	74 301
%	14.79	13.25	7.62	6.46	11.15	10.37	15.51	13.75	8.63	7.28
Franzos	2 301 812	2 402 249	1 321 695	1 485 056	1 616 213	1 598 703	1 203 139	1 252 412	372 170	375 983
%	33.49	32.96	19.23	20.38	24.19	23.93	37.14	36.39	42.19	36.86
Tudestg	5 057 066	5 281 178	4 374 694	4 640 359	4 527 942	4 508 411	2 367 946	2 647 704	620 218	713 582
%	73.57	72.46	63.64	63.67	67.78	67.48	73.10	76.93	70.30	69.96
Englais	760 583	1 019 082	60 786	73 425	224 015	291 883	514 765	738 588	109 043	115 492
%	11.07	13.98	0.88	1.01	3.35	4.37	15.89	21.46	12.36	11.32
Autras linguas	842 438	1 088 299	552 764	583 114	692 025	881 492	189 681	191 099	29 862	35 639
%	12.26	14.93	8.04	8.00	10.36	13.19	5.86	5.55	3.38	3.49

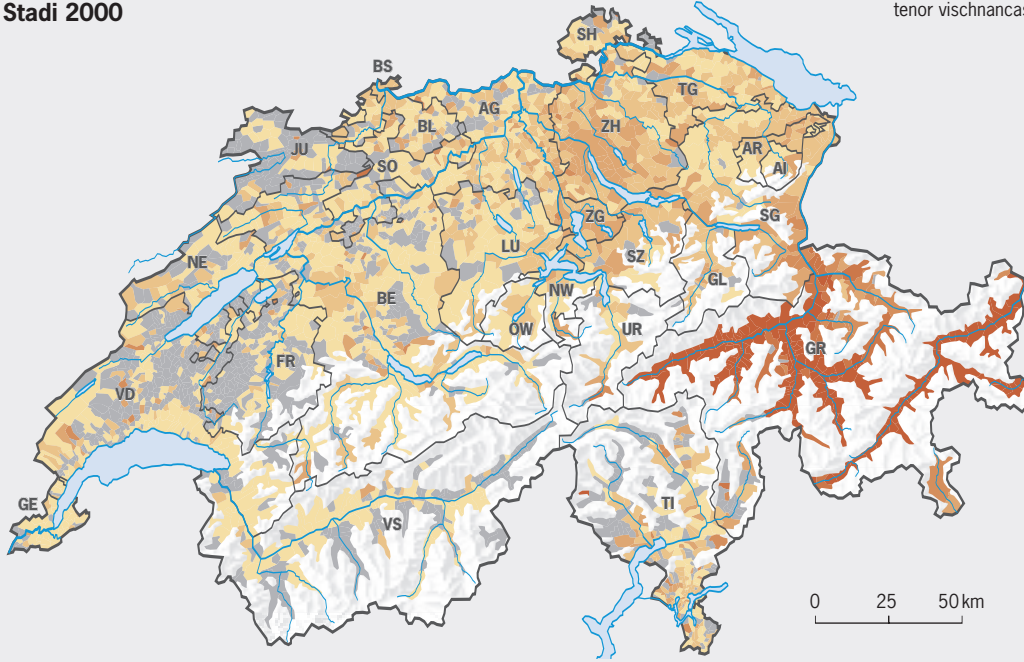
Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

La dumonda davart la lingua professiunala porta resultats pli legraiVELs per il rumantsch. Sut quest aspect na s'augmenta sia derasaziun betg mo en cifras absolutas, mabain schizunt en pertschient, da 0,55% a 0,59%. Era sco lingua da communicaziun en scola sa meglierescha il rumantsch da 0,60% a 0,63%.

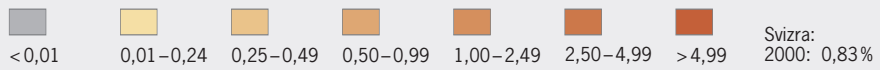
Carta 4:
Il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurreda, 1990-2000

Stadi 2000

tenor vischnancas

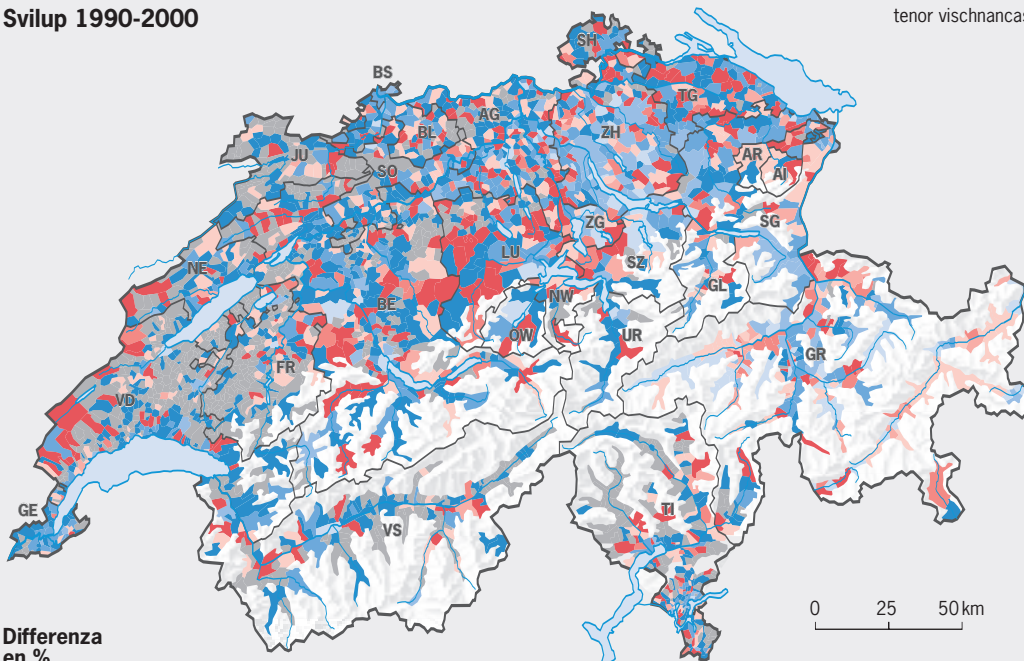

Derasaziun en %

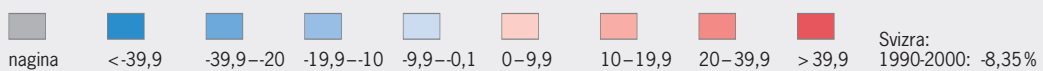

Svilup 1990-2000

tenor vischnancas

Differenza en %

Il esters ch'inditgeschan il rumantsch n'èn per raschuns evidentas betg fitg numerus⁽³⁾. Quai che dat en egl è ch'il dumber d'esters che menziuneschan il rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia u a la lavur è sa sbassà l'onn 2000 mintgamai per quasi la mesadad en cumparegliaziun cun la dumbraziun 1990 (entant ch'el è s'augmentà levamain per la meglra lingua e la lingua da communicaziun en scola). In'explicaziun pussaivla è ch'ina part dals Furlans⁽³⁾ è turnads en lur patria, e ch'ina autra part na fa betg pli diever da la lingua oriunda. In'otra pussaivladad è quella che damain esters d'ina naziunalitad diversa da la taliana han inditgà falladamain il rumantsch sco lingua professiunala en la dumbraziun 2000.

Il redimensiunament da la preschientscha documentada dal rumantsch sco lingua professiunala tranter ils activs esters signifitgescha ch'il rumantsch ha gudagnà dapli en la populaziun activa svizra ch'en la populaziun activa totala. Facticamain han declerà l'onn 1990 0,65% dals Svizzers activs da duvrar regularmain il rumantsch en lur lavur, l'onn 2000 è quai 0,72%. Sut l'aspect da la lingua dumagnada il meglier u discurreda cun la famiglia percenter mussa il rumantsch ina diminuziun schizunt en la populaziun svizra (da 0,68% a 0,58% resp. 0,96% a 0,88%). Questa diminuziun pon ins declerar per part cun l'assimilaziun linguistica dals Rumantschs ch'èn ids a star en il rest da la Svizra (diaspora), dentant era ed en ina maniera generala cun las consequenzas da la discriminaziun constanta ch'il rumantsch patescha en l'agen chantun. Il gudogn sco lingua professiunala percenter è magari lià al fatg che numerus Rumantschs avevan per il solit mo paucas chaschuns da duvrar l'atgna lingua en lur lavur, ma che la situaziun è tuttina sa meglierada in pau en quest regard dapi intgins onns. Quai fiss in segn che gia minimalas meglieraziuns dal status, sco quai ch'il rumantsch ha obtegnì ils davos temps, pon purtar tscherts resultats.

5 IL RUMANTSCH EN IL CHANTUN GRISCHUN TRILING E MULTILING

La nova Constituziun chantunala grischuna (2004) renconuscha sco linguas chantunales ed uffizialas «equivalentas» il tudestg, rumantsch e talian. Schebain questa decleraziun vegn en il futur a midar insatge essenzial vi da la predominanza dal tudestg ch'ha fatg tants donns al rumantsch, è anc avert. En mintga cas cuntinuescha la digren dal rumantsch per il mument ed il chantun daventa adina pli fitg da lingua tudestga: sis settavels da la populaziun declera il tudestg sco lingua dumagnada il meglier u discurrenda regularmain en las domenas relevadas⁽²⁾.

Sper il tudestg è il rumantsch adina pli flaivlamain preschent. Schebain che la populaziun dal chantun è s'augmentada durant ils diesch onns tranter il 1990 ed il 2000 per 7,6%, inditgeschan 2641 abitants damain (-8,9%) il rumantsch sco meglra lingua, uschia che quest coc⁽⁴⁾ da la populaziun rumantscha represchenta mo pli in settavel da la populaziun totala dal chantun. Sco lingua discurrenda cun la famiglia ha il rumantsch schizunt pers 3015 pledaders documentads (-8,2%), ina sperdita che paisa magari anc pli fitg, sch'ins considerescha la rolla eminenta da la famiglia en la transmissiun da la lingua. Il rumantsch ha percenter fatg progress sco lingua discurrenda a la lavur, in'indicaziun ch'el po dapi in tschert temp vegnir duvrà in pau pli savens en la vita professiunala.

Cuntrari a quai che succeda sin nivel svizzer, crescha il dumber total da persunas ch'inditgeschan il talian en il Grischun suffizientamain per mantegnair la derasaziun procentuala da la lingua. Il talian tschessa dentant en cifras relativas sensiblamain sco meglra lingua, pli levamain sco lingua discurrenda cun la famiglia. En il mund professiunal percenter è el, tranter auter grazia a sia posiziun en ils mastergns da construcziun, cleramain la segunda lingua la pli derasada, schebain lunsch davos il tudestg. Cuntrari al rumantsch n'è il talian betg smanatschà dal tudestg en ses agen intschess geografic, era sch'il tudestg è era là per part vaira derasà. Ordaifer las valladas talianas è il talian anzi uschè ferm en l'Engiadin'Ota ch'el daventa là quasi in concurrent per il tudestg en metter a chantun il rumantsch. A Beiva percenter vegn il talian sez chatschà en las stretgas dal tudestg.

La mobilitad e l'immigraziun han rinforzà la preschientscha da linguas d'ordaifer il Grischun. Sco meglra lingua vegn il franzos inditgà l'onn 2000 da 961 abitants, sa classifitgescha dentant pir sunter il serbocroat (3152 pledaders declerads), il portugais (3099) e l'albanais (1277). Sco meglra lingua u sco lingua discurrenda cun la famiglia na gioga l'englais betg ina gronda rolla, en il mund da la lavur percenter è el cun 15,2% gia quasi uschè derasà sco il rumantsch, e pli derasà ch'il franzos (11%).

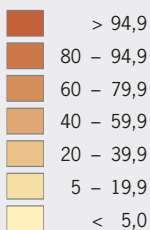
La populaziun estra (28 172 persunas, 15,1% da la populaziun) s'adattescha linguisticamain en maniera creschinta. Cunquai ch'il Grischun talian è geograficamain uschè limità e ch'il tudestg s'impona adina pli fitg en il Grischun rumantsch, succeda l'integraziun dals esters surtut en direcziun dal tudestg. Entant che dus tschintgavels da la populaziun estra totala inditgeschan il tudestg sco meglra lingua, menziuneschan el trais quarts dals activs esters sco lingua discurrenda a la lavur. Il talian da sia vart cuntanscha in resp. dus tschintgavels. En sia posiziun ha il rumantsch percenter strusch calamita e vegn numnà tut tenor dumonda mo da 0,8% fin 2,6% dals esters concernents; sulettamain per la comunicaziun en scola cuntanscha el 9,9%.

Carta 5:
Meglra lingua e/u lingua discurreda en il chantun Grischun, 2000

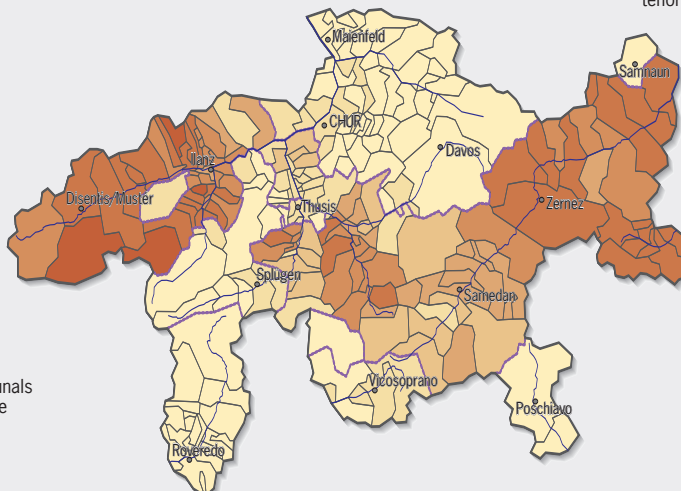
Rumantsch

tenor vischnancas

Derasaziun en %

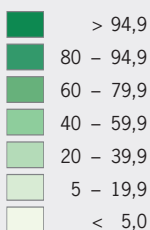
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

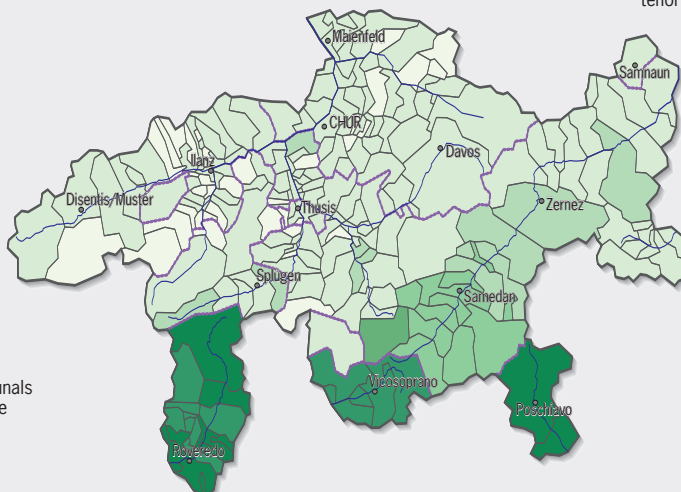
Talian

tenor vischnancas

Derasaziun en %

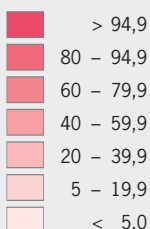
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

Tudestg

tenor vischnancas

Derasaziun en %

..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

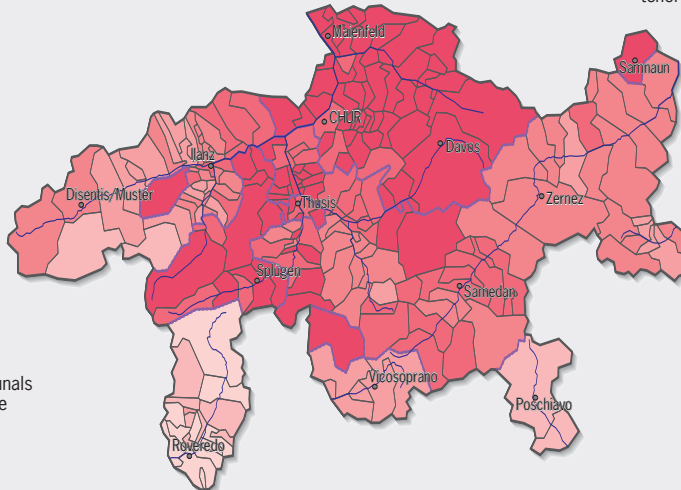

Tabelle 2: Linguas en la populaziun residenta en il Grischun, 1990 e 2000

	Lingua insumma inditgada		Lingua dumagnada il meglter		Lingua discurreda cun la famiglia		Lingua discurreda a la lavur		Lingua discurreda en scola	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Total populaziun conc.	173 890	187 058	173 890	187 058	173 890	187 058	88 953	99 243	22 490	26 678
Total ch'han respondi	173 890	187 058	173 890	187 058	169 203	173 176	81 010	91 028	21 065	25 462
Rumantsch	41 067	40 168	29 679	27 038	36 722	33 707	13 178	15 715	4 731	5 940
%	23.62	21.47	17.07	14.45	21.7	19.46	16.27	17.26	22.46	23.33
Talian	39 089	42 901	19 190	19 106	25 858	25 829	22 244	25 478	2 675	3 687
%	22.48	22.93	11.04	10.21	15.28	14.91	27.46	27.99	12.70	14.48
Franzos	14 122	14 842	847	961	3 533	3 295	9 212	10 054	2 391	2 348
%	8.12	7.93	0.49	0.51	2.09	1.90	11.37	11.04	11.35	9.22
Tudestg	144 439	157 824	113 611	127 755	125 379	130 535	69 011	81 324	17 813	22 214
%	83.06	84.37	65.33	68.30	74.1	75.38	85.19	89.34	84.56	87.24
Englais	11 869	18 445	626	699	2 923	4 000	8 617	13 794	1 207	2 189
%	6.83	9.86	0.36	0.37	1.73	2.31	10.64	15.15	5.73	8.60
Autras linguas	14 424	19 393	9 937	11 499	11 611	14 904	4 431	4 471	388	582
%	8.29	10.37	5.71	6.15	6.86	8.61	5.47	4.91	1.84	2.29

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

En la populaziun svizra èn tut las cifras relativas per il rumantsch minimamain pli favuraivlas ch'en la populaziun totala. Uschia cuntanscha il rumantsch sco meglra lingua anc in sisavel, il tudestg però trais quarts. Il talian da sia vart vegn inditgà sulettamain da 8,4%, quai che conferma il fatg che ses pais dependa zunt fitg da la preschientscha da glieud da naziunalitad taliana.

6 IL RUMANTSCH SCO LINGUA DUMAGNADA IL MEGLIER EN L'INTSCHESS TRADIZIUNALMAIN RUMANTSCH (TR)

Il 1990 han ins per l'emprima giada dumandà d'inditgar, sut il titel «Linguatg», la lingua ch'ins dumogna il meglia⁽²⁾. Sco resposta han 25 894 u 38,8% dals 66 780 abitants da l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR⁽¹⁾) inditgà il rumantsch. Malgrà che la populaziun dal TR è creschida per 9,6%, decleran l'onn 2000 mo pli 24 016 personas il rumantsch (-7,3%). Cun quai vegn la lingua, en ses agen intschess tradiziunal, inditgada sco meglra lingua sulettamain da 32,8% da la populaziun.

La populaziun estra è s'augmentada tranter il 1990 ed il 2000 per 37,1%, da 8167 a 11 193 personas, e represchenta en la davosa dumbraziun 15,3% da la populaziun totala dal TR. Il rumantsch è qua mo minimamain preschent: mo 215 esters (1,9%) numnan el lur meglra lingua (176 resp. 2,2% l'onn 1990).

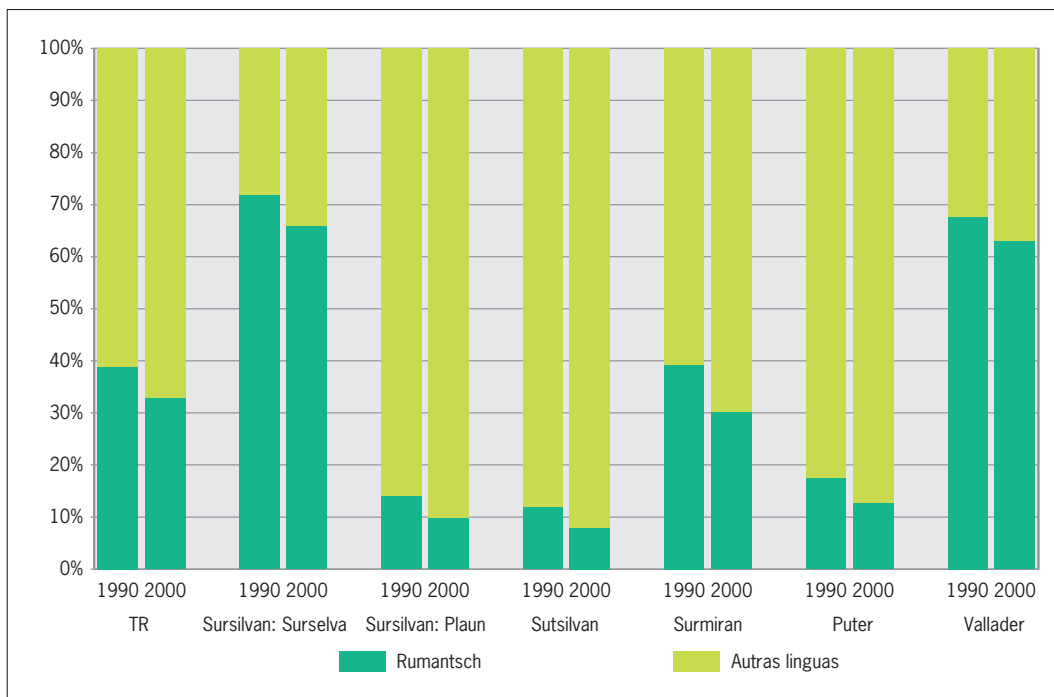
Era la populaziun svizra è creschida durant quest decenni, dentant sulettamain per 5,8% da 58 613 a 62 002 abitants. Sco ch'igl è da spetgar è il rumantsch derasà qua pli fitg ch'en la populaziun totala. Malgrà quai ha el patì ina regressiun en cifras tant absolutas sco relativas. Il 1990 avevan anc 25 718 Svizzers numnà el, l'onn 2000 èn quai mo anc 23 801. Cun questa diminuziun per 7,5% è il rumantsch la meglra lingua mo pli da 38,4% dals Svizzers domiciliads en il TR.

Il svilup e la situaziun actuala dal rumantsch èn fitg divers d'in lieu a l'auter. Sch'ins prenda ils intschess da diever dals idioms, mussan quels dal vallader (-2%) e dal sursilvan (-5%) las pli pitschnas sperditas; en l'intschess surmiran perda il rumantsch 15,3%, en l'intschess puter 16,3%, ed en l'intschess sutsilvan schizunt 26,6%. La derasaziun dal rumantsch en ils tschintg intschess è pia l'onn 2000: vallader 63,1%, sursilvan 42,5%, surmiran 30,2%, puter 12,8%, sutsilvan 7,9%.

Entaifer l'intschess da diever dal sursilvan ston ins distinguer en emprima lingia tranter la Surselva ed il Plaun. En il Plaun è il rumantsch sa reduci l'onn 2000 a 9,9%; sulettamain a Trin sa mantegna el cun 19,8% in pau meglia. En l'entira Surselva mussa el anc ina derasaziun da 66%, ma las differenzas regionalas èn ussa sa rinforzadas: il rumantsch sa mantegna anc andantamain en la Cadi (78,1%) ed anc in pau meglia en Lumnezia (82%), ma en la Foppa è el gia sa sminuì a 49,6%. En la Foppa senza varieschan ils pertschients dal reminent era tranter 29,9% a Glion, «igl'empremarcau spel Rein», e 91,1% a Pigniu.

En l'intschess dal sutsilvan mantegna il rumantsch in pau preschientscha sulettamain en la Val Schons (20,8%) ed en duas vischnancas da la Tumleatga, Veulden (14%) e Sched (19,4%). En quatter pitschnas vischnancas da la Mantogna da Schons declera schizunt anc ina flailva maioritad da la populaziun il rumantsch sco meglra lingua.

Grafica 12: Il rumantsch sco meglra lingua en il TR ed en ils intschess da diever dals idioms (en %), 1990 e 2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

En l'intschess dal surmiran èsi ussa da far ina differenza fundamentala tranter las duas valladas concernentas. En il Sotses è il rumantsch sa sminui a 18,3% e mantegna ina maioritad mo pli a Mon (52,3%) ed a Stierva (66,4%). Percunter mussa il Surses anc adina ina pitschna maioritad rumantscha da 53,1%. Tuttina, a Beiva, la vischnanca sisum la vallada ch'era ina giada enconuschenta sco bilingua rumantsch-talian, s'orientescha la populaziun adina pli fitg en direcziun dal tudestg e mo 12,3% declera anc il rumantsch. Era a Murmarera è la lingua indigena uss en la minoritad (34,7%).

L'intschess da diever dal puter cumpiglia(va) sper l'Engiadin'Ota era las duas vischnancas sisum la Val d'Alvra, Filisur (oz da lingua tudestga) e Bravuogn, nua ch'il rumantsch vegn anc inditgà da 10,6% da la populaziun. Tranter il 1990 ed il 2000 ha la populaziun totala da l'Engiadin'Ota *gudagnà* in sisavel, il rumantsch percunter ha *pers* là pli u main il medem sisavel. Per consequenza represchenta il dumber d'abitants ch'inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua mo pli 13,1% da la populaziun da la vallada. Da quest puntg da vista è S-chanf l'unica vischnanca da lingua putera che mantegna ina flaivla maioritad rumantscha da 51,8%.

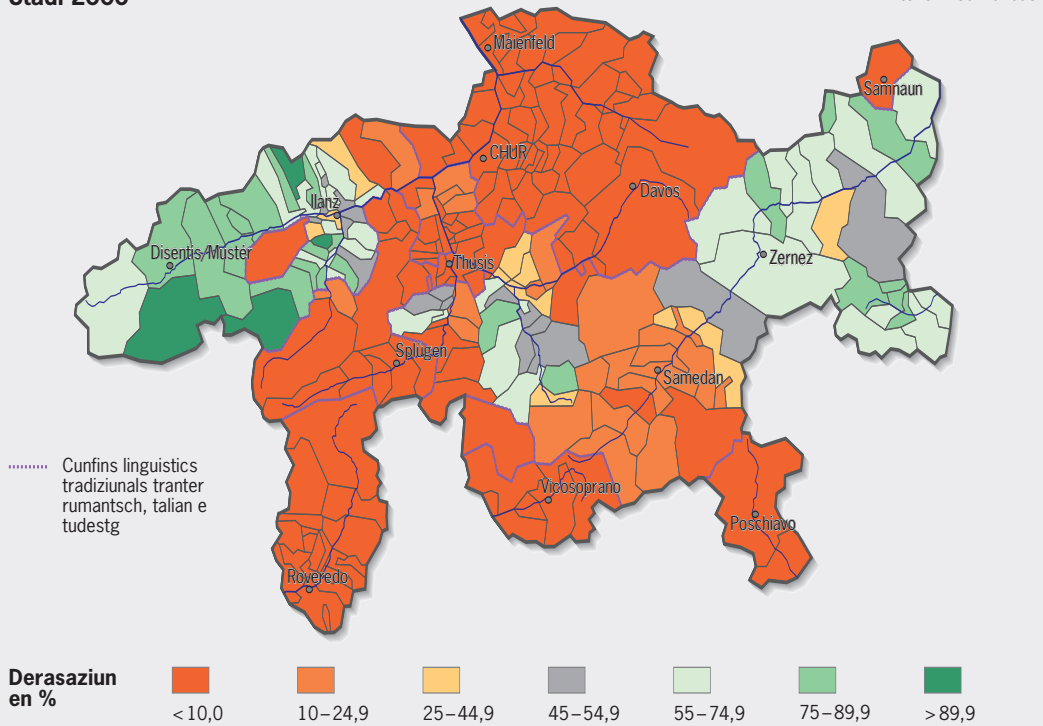
En l'intschess da diever dal vallader sa mantegna il rumantsch in pau meglia en la Val Müstair (74,1%) ch'en l'Engiadina Bassa (60,4%). Sulettamain en duas vischnancas sa chatta el sut la sava dals 50%: a Scuol, nua che ses 49,4% fan tuttina anc la maioritad relativa, ed a Tarasp (38,4%).

Carta 6:
Il rumantsch sco meglra lingua en il chantun Grischun, 1990-2000

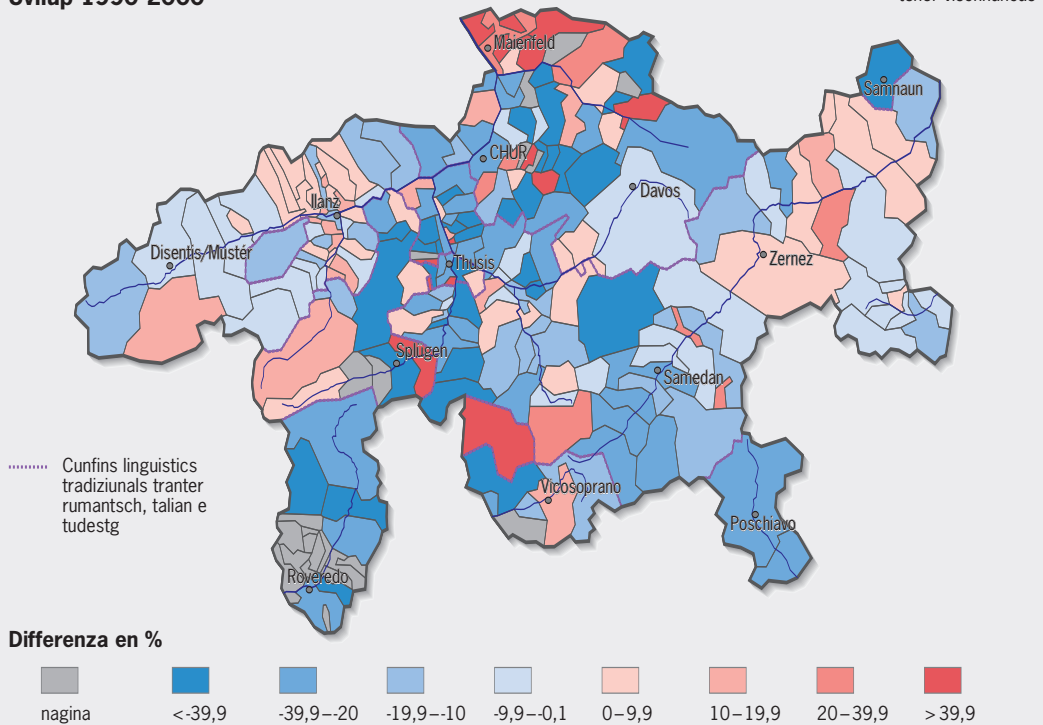
Stadi 2000

tenor vischnancas

Svilup 1990-2000

tenor vischnancas

Per chattar exempels nua ch'il rumantsch ha dapi il 1990 gudagnà pais u almain augmentà il dumber d'abitants che numnan el sco meglra lingua, ston ins ir engiu fin il nivel da la vischnanca. I sa tracta dentant oravant tut da pitschnas vischnancas da la Surselva u da l'Engiadina Bassa, ed il gudogn è generalmain minimal. Quasi sco anecdota pon ins menziunar ch'il rumantsch ha patì sia pli gronda sperdita procentuala a Farera, cun ina diminuziun da 35,4% a 2,1% (da 17 ad in sulet dals 47 abitants).

Quai che pertutga la repartiziun tenor naziunalitad pon ins menziunar, cun ina valur bunamain anecdotica era qua, il fatg che sin il pli circa in dieschavel (en l'intschess vallader, en la Cadi u en Lumnezia) dals esters domiciliads inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua. En la populaziun svizra èn pia tut las valurs procentualas in pau pli autas ch'en la populaziun totala da la regiun concernenta (Engiadin'Ota 17,9%), ma la differenza n'è nagliur fitg sensibla.

7 IL RUMANTSCH SCO LINGUA DISCURRIDA CUN LA FAMIGLIA EN L'INTSCHESS TRADIZIUNALMAIN RUMANTSCH (TR)

En la dumbraziun dal 1990 han ils abitants da la Svizra pudì inditgar per l'emprima giada la(s) lingua(s) ch'els discurren regularmain cun la famiglia⁽²⁾. En l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR) han 64 980 abitants respundì a la dumonda, e 30 985 (47,7%) han menziunà il rumantsch. Malgrà che la populaziun totala dal TR è s'augmentada per 9,6%, han l'onn 2000 mo pli 28 712 abitants menziunà la lingua regionala, quai che represchenta ina diminuziun da 7,3%. En ses agen intschess è la derasaziun dal rumantsch sco lingua discurrenda cun la famiglia mo pli 42,5%.

La populaziun estra è creschida per 37,1%, da 8167 a 11 193 personas, e represchenta l'onn 2000 15,3% da la populaziun dal TR. Qua è il rumantsch derasà mo minimalmain sco lingua discurrenda cun la famiglia: 5,5% l'onn 1990, 4,7% l'onn 2000 (mintga giada 428 personas).

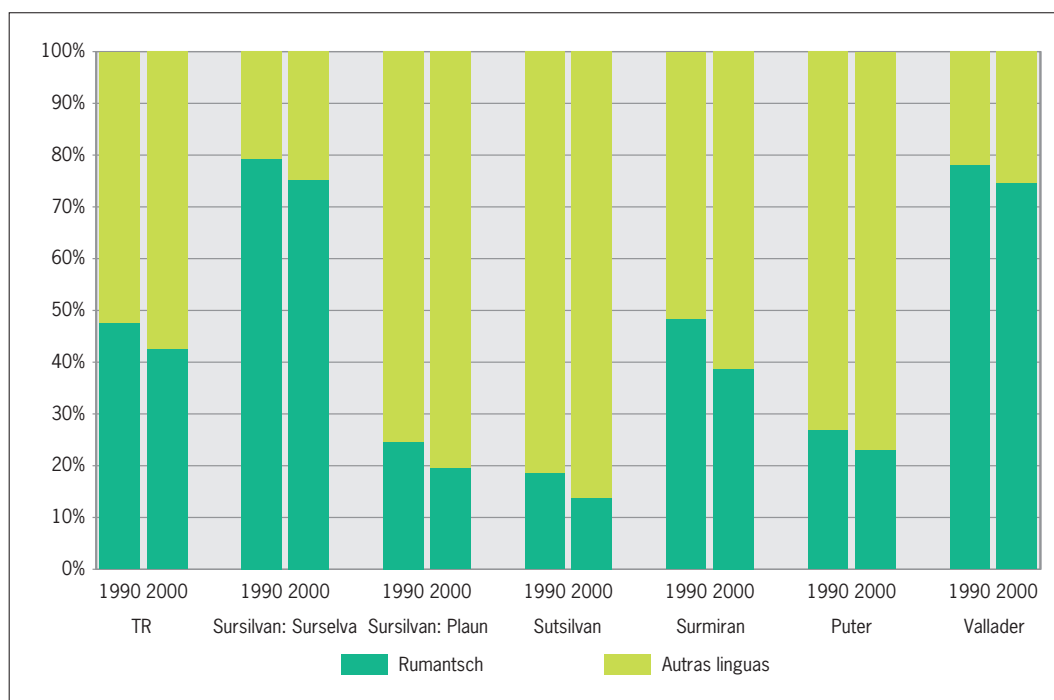
La populaziun svizra da sia vart è creschida per 5,8%, da 58 613 a 62 002 abitants. Sco quai ch'ins po spetgar, è il rumantsch qua procentualmain pli derasà ch'en la populaziun totala. Era qua ha el dentant pers terren en cifras absolutas, da 30 557 a 28 284 pledaders declerads, quai che represchenta ina diminuziun da 7,4%. En pertschient tegneva el il 1990 sco lingua discurrenda cun la famiglia anc ina flaipla maiortad da 53,5%, l'onn 2000 è sia derasaziun mo pli 48,5%.

Il svilup e la situaziun dal rumantsch en il TR varieschan zunt fitg d'ina regiun⁽¹⁾ a l'autra. En ils intschess da diever dal vallader e dal sursilvan èn las sperditas las pli pitschnas (4,3% e 5,8%), en quels dal surmiran e dal sutsilvan las pli grondas (15,9% e 19,3%). En l'intschess dal puter sa sminuescha il rumantsch sco lingua discurrenda cun la famiglia «mo» per 8,3% en cumparegliaziun cun ils 16,3% ch'el perda sco meglra lingua. Sia derasaziun en ils tschintg intschess è pia l'onn 2000: vallader 74,6%, sursilvan 52,2%, surmiran 38,8%, puter 23,1%, sutsilvan 13,8%.

Entaifer l'intschess da diever dal sursilvan èsi da far ina distincziun fundamentala tranter la Surselva ed il Plaun. En il Plaun è il rumantsch tschessà l'onn 2000 a 19,5% e cuntanscha mo anc a Trin 33,9%, visavi 75,3% en Surselva. La Surselva preschenta dentant senza profundas differenzas regionalas: en Lumnezia è la derasaziun dal rumantsch anc 87,9%, en la Cadi 84,2%, en la Foppa mo pli 62,6%. Era a l'intern da la Foppa variescha ella fermamain tranter ils 45,7% da Glion, «igl'empreu marcau spel Rein» e la suletta citad rumantscha insumma, ed ils 100% da Pigniu. La Foppa è plinavant la suletta regiun dal TR, en la quala il rumantsch è sco lingua discurrenda cun la famiglia s'augmentà en cifras absolutas, schebain mo a moda minima (en cifras relativas ha el pers terren era là).

En l'intschess dal sutsilvan mantegna il rumantsch in tschert nivel mo pli en la Val Schons (33,2%) ed en duas vischnancas da la Tumleastga, Veulden (23,2%) e Sched (29,2%). En tut las tschintg pitschnas vischnancas da la Mantogna da Schons mantegna el anc ina maiortad d'almain dus terzs.

Grafica 13: Il rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia en il TR ed en ils intschess da diever dals idioms (en %), 1990 e 2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

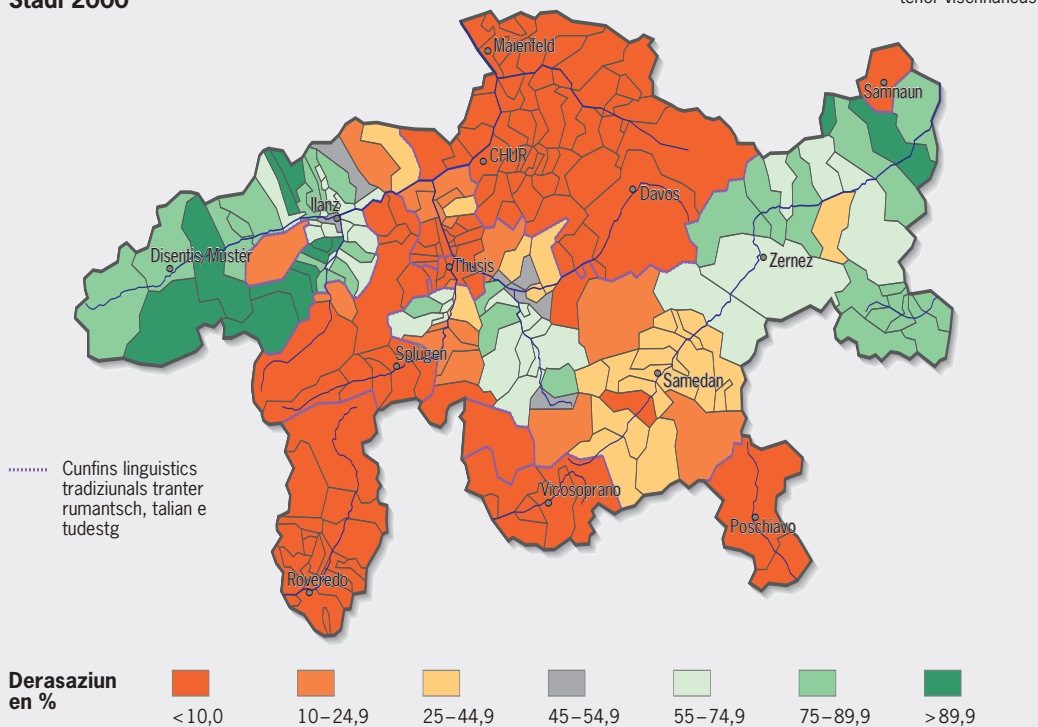
La situaziun dal rumantsch è differenta ina da l'otra en las duas regions da l'intschess dal surmiran. En il Sotses è la diffusiun dal rumantsch sa reducida a 26,6%; sulettamain Mon, Stierva e, per pauc, Casti mantegnan ina maioritad rumantscha. En il Surses percunter inditgeschan anc 63% dals abitants il rumantsch. A Beiva, la vischnanca sisum la val che era ina giada enconuscenta per il bilinguisssem rumantsch-talian da sia populaziun e che passa oz pli e pli al tudestg, menziuneschan mo anc 19,1% dals abitants il rumantsch. Era a Murmarera è il rumantsch per pauc minoritar (47,6%) en la famiglia.

L'intschess da diever dal puter cumpiglia(va) sper l'Engiadin'Ota era duas vischnancas en la Val d'Alvra. Da quellas è Filisur oz da lingua tudestga ed a Bravuogn menziuneschan mo pli 21,2% dals abitants il rumantsch. En Engiadin'Ota èn quai anc 23,7%, ma il rumantsch mantegna ina maioritad sulettamain a S-chanf (60,9%), entant ch'el è tschessà a 9,1% a San Murezzan.

Carta 7:
Il rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia en il chantun Grischun, 1990-2000

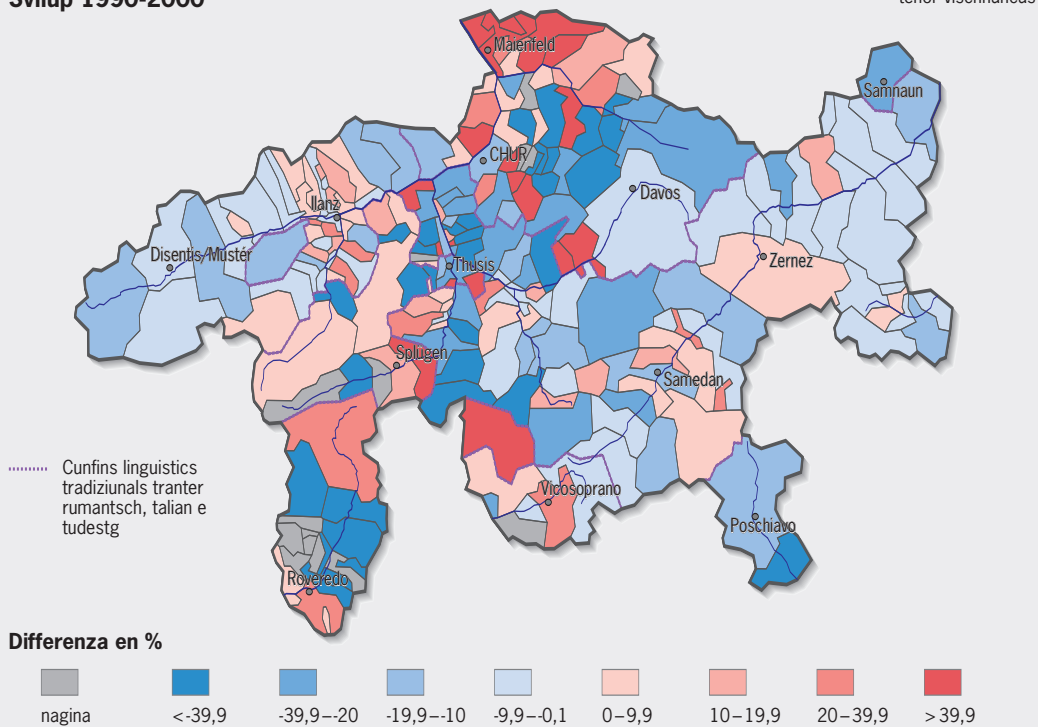
Stadi 2000

tenor vischnancas

Svilup 1990-2000

tenor vischnancas

En l'intschess dal vallader finalmain sa mantegna il rumantsch statisticamain meglier en la Val Müstair (82,4%) ch'en l'Engiadina Bassa (72,6%). Ina suletta vischnanca n'ha nagina majoritad rumantscha pli, Tarasp (44,9%), ma quai è d'attribuir oravant tut a la preschientscha d'in internat tudestg sin il territori communal.

Essend ch'ils esters en il TR èn oriundamain (quasi) adina da lingua estra⁽³⁾, furneschan las cifras da la derasaziun dal rumantsch en las famiglias ina tscherta indicaziun davart la forza d'integraziun da la lingua en las diversas regiuns rumantschas. Dus terzs dals esters sesents en il TR sa chattan en l'Engiadin'Ota u en il Plaun, nua che mo 2% resp. 1% dad els menziuneschan il rumantsch. La forza d'integraziun è cleramain pli gronda en l'intschess dal vallader, en la Cadi ed en la Lumnezia, nua ch'in tschintgavel dals esters inditgescha tuttina il rumantsch (en la Val Müstair è quai schizunt in terz).

En la populaziun svizra èn tut las cifras relativas levamain pli autas ch'en la populaziun totala mintgamai concernenta. La differenza la pli sensibla sa mussa en l'Engiadin'Ota, nua che 31% dals Svizzers discurren regularmain la lingua indigena en famiglia.

8 IL RUMANTSCH SCO LINGUA DISCURRIDA A LA LAVUR EN L'INTSCHESS TRADIZIUNALMAIN RUMANTSCH (TR)

La dumonda pertutgant las linguas discurrendas a la lavur è vegnida introducida en la dumbraziun 1990⁽²⁾. Quella giada han 11 655 abitants professiunalmain activs da l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR) inditgà il rumantsch, quai che correspundeva a 37,9% dals activs che avevan in summa respundì a la dumonda (30 739 da 33 514). Cuntrari a quai ch'ins constatescha per la lingua dumagnada il meglier u discurrenda cun la famiglia, è la situaziun dal rumantsch sco lingua professiunala sa meglierada levamain l'onn 2000. Quai è tant pli remartgabel che la populaziun activa totala è creschida per in sisavel e dumbra 39 021 persunas (da quellas han 36 007 dà indicaziuns en materia). Il dumber d'activs che menziuneschan il rumantsch è dentant s'augmentà proporziunalmain anc in pau pli fitg, uschia che la derasaziun concernenta dal rumantsch cuntanscha cun 38,1% (13 734 pledaders) in nivel che s'approximescha a quel ch'ins constatescha en la famiglia (42,5%).

Il dumber dals esters professiunalmain activs è creschì per betg main ch'in quart e represchenta l'onn 2000 19,5% da l'entira populaziun activa dal TR. Il rumantsch è pauc preschent en la populaziun activa estra dal TR ed è schizunt en digren (da 7,3% a 5,9%).

La populaziun svizra ch'è activa professiunalmain è s'augmentada per in settavel, ed il dumber da quels che menziuneschan il diever dal rumantsch schizunt anc in pau dapli. La derasaziun dal rumantsch sco lingua professiunala è pia sa meglierada levamain da 44,9% a 45,5%.

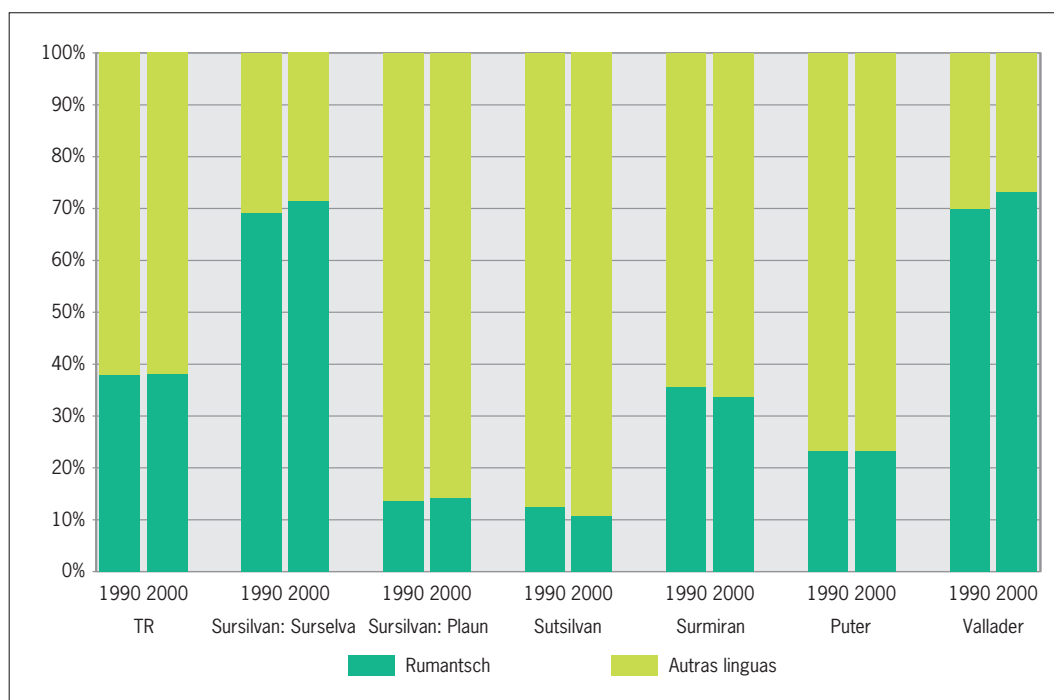
Era sut l'aspect dal diever a la lavur è il svilup e la situaziun actuala dal rumantsch fitg divers dad ina regiun a l'autra. Il cuntrari da quai che sa resulta per la meglra lingua e la lingua en la famiglia, è il dumber absolut da quels che decleran da discurrendas rumantsch a la lavur s'augmentà en tuts tschintg intschess da diever dals idioms (vallader 21,9%, sursilvan 17,3%, puter 16,7%, surmiran 16,3%, sutsilvan 10,9%). La derasaziun da la lingua en ils tschintg intschess è pia l'onn 2000: vallader 73,3% (1990 70,2%), sursilvan 46,2% (44,8%), surmiran 33,8% (35,7%), puter 23,3% (23,3%), sutsilvan 10,8% (12,6%). En pertschient ha il rumantsch pia tuttina pers in pau terren en il Grischun central.

Entaifer l'intschess da diever dal sursilvan vai mal cun il rumantsch en il Plaun, era sch'el è sa meglierà minimamain da 13,7% a 14,3% (a Trin è el tschessà levamain da 29,3% a 28,5%). En la Surselva percenter relev'ins ina derasaziun media da 71,4%, che cuvra dentant ina ferma differenza tranter la Cadi (81,5%) e la Lumnezia (83,8%) d'ina vart, e la Foppa (58,9%) da l'autra vart. La Foppa sezza mussa lura grondas differenzas tranter las vischnancas da Glion e Laax ch'han domaduas 47,4% ed Andiastr (84,7%).

En l'intschess dal sutsilvan mantegna il rumantsch ina tscherta posiziun mo en la Val Schons (28,3%) ed en duas vischnancas da la Tumulastga, Veulden (26,7%) e Sched (33,3%). Sulettamain en trais pitschnas vischnancas da la Mantogna da Schons surpassa el anc la sava dals 50%.

Quai che pertutga l'intschess dal surmiran, croda il rumantsch en il Sotses tant en cifras absolutas sco en pertschient (19,8%); Stierva è l'unica vischnanca da la vallada nua ch'ina maiortad dals activs discurrenda anc regularmain rumantsch a la lavur. En il Surses percenter ha il rumantsch rinforzà sia posiziun, da 56,2% a 62,3% e resta unicamain a Beiva sut 50%.

Grafica 14: Il rumantsch sco lingua discurreda a la lavur en il TR ed en l'intschess da diever dals idioms (en %), 1990 e 2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Duas vischnancas da l'auta Val d'Alvra fa(scheva)n diever dal puter; a Filisur vegn il rumantsch menziunà da 9,9% dals activs, a Bravuogn da 18,7% (1990 anc 29,8%). En l'Engiadin'Ota è quai en media 23,7%; sulettamain a S-chanf chatt'ins anc ina maioritad da pledaders documentads dal rumantsch (59,9%).

En l'intschess dal vallader finalmain vegn il rumantsch duvrà pli stediain en la Val Müstair (81,5%) ch'en l'Engiadina Bassa (71,3%). Tarasp è l'unica vischnanca da la regiun nua ch'il rumantsch resta sut ils 50% (34,5%).

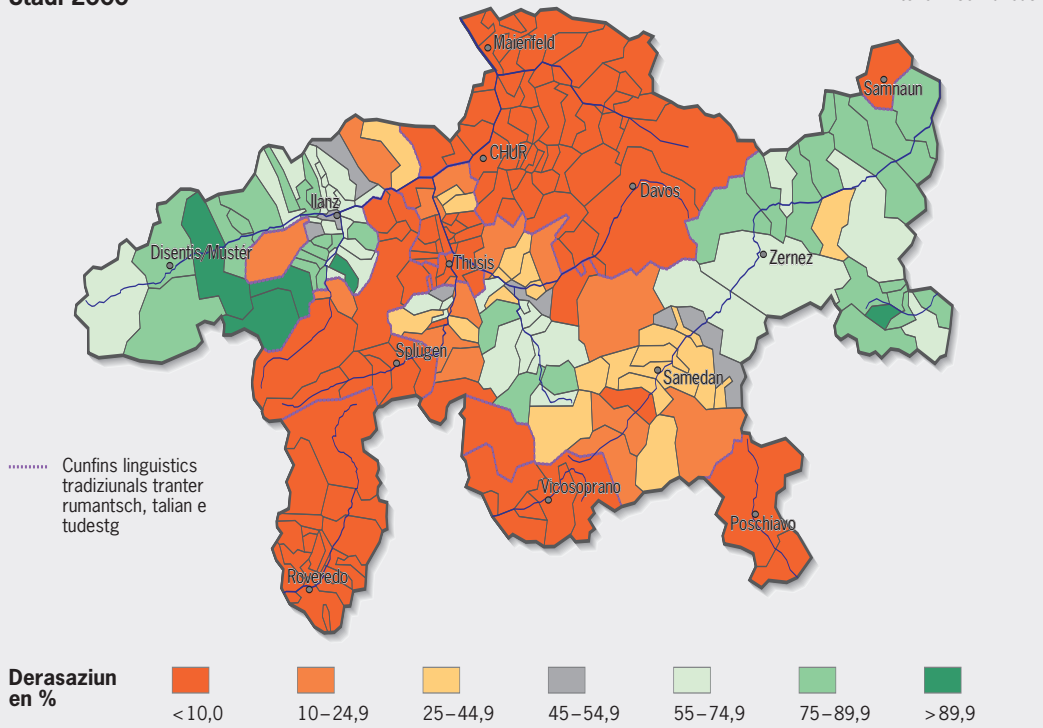
La derasaziun dal rumantsch sco lingua professiunala tranter ils esters ch'èn gea (quasi) adina da lingua materna estra⁽³⁾ dat in maletg dischillusiunant da sia forza d'integraziun en l'agen intschess. Pli che dus terzs dals esters activs domiciliads en il TR abiteschan en l'Engiadin'Ota ed en il Plaun, e mo 3% resp. 1% menziuneschan il rumantsch. Il meglier s'adatteschan ils esters al rumantsch en la Cadi (24,7%) ed en la Val Müstair (23,7%), ma era qua è la derasaziun dal rumantsch blier pli flaivla che quella dal tudestg.

Carta 8:

Il rumantsch sco lingua discurreda a la lavur en il chantun Grischun, 1990-2000

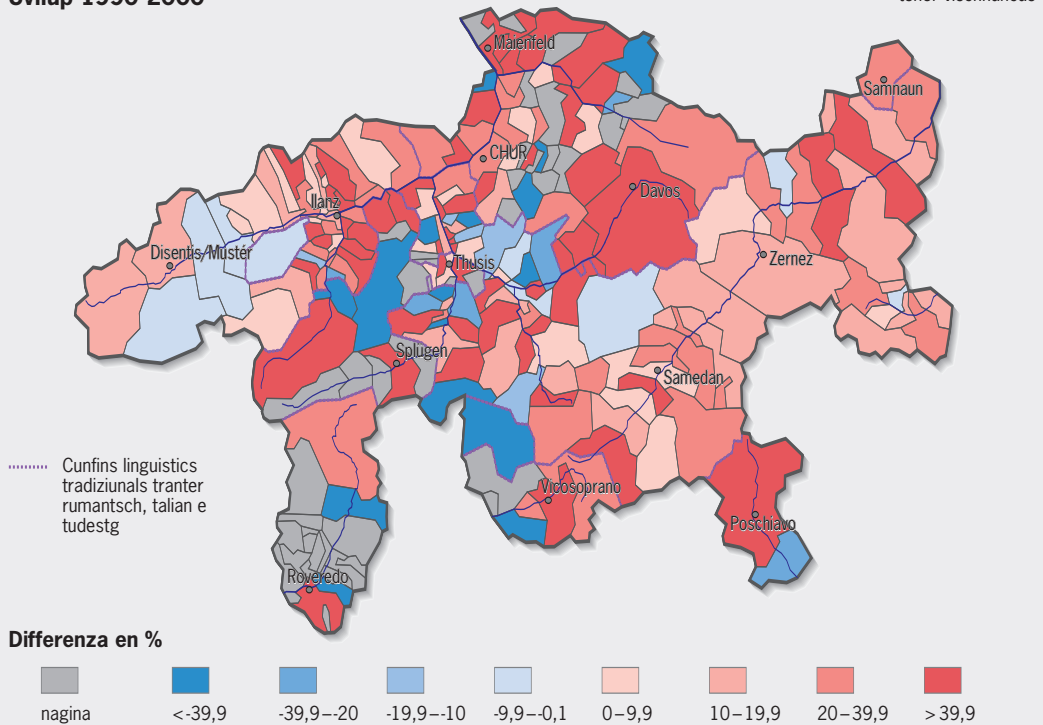
Stadi 2000

tenor vischnancas

Svilup 1990-2000

tenor vischnancas

En cumparegliaziun cun la populaziun activa totala mussa la populaziun activa svizra en tut las regions cifras procentualas in pau pli favuraivlas per il rumantsch (Engiadin'Ota 33,8%).

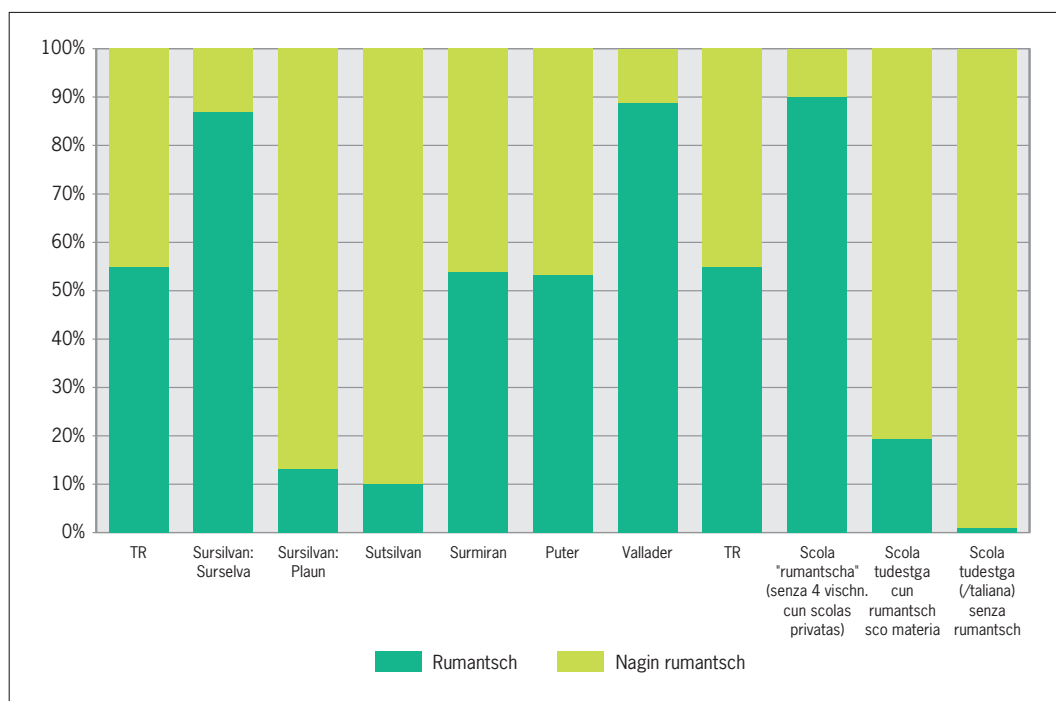
En la dumbraziun 2000 èn las personas ch'èn activas professiunalmain, che prestan dentant in' **actividad unicamain voluntara e gratuita, per gronda part en il champ social**, vegnidas registradas en ina categoria speziala. En il TR sa tracti da 2460 personas. Da quellas han 1573 respundi a la dumonda davart il diever da linguas a la lavur. 786 han declerà da duvrar il rumantsch en lur actividad, quai che represchenta ina derasaziun generala da 50%. Questa derasaziun variescha fermamain tenor l'intschess da diever dals idioms (vallader 80,6%, sursilvan 57,6% – da 24,7% en il Plaun a 88,6% en Lumnezia –, surmiran 44,5%, puter 37,3%, sutsilvan 14,4%), ma la tendenza interessanta è ch'il rumantsch vegn duvrà pli savens en tals uffizis d'onur ch'en la lavur professiunala normala (pajada).

9 IL RUMANTSCH SCO LINGUA DA COMMUNICAZIUN EN SCOLA EN L'INTSCHESS TRADIZIUNALMAIN RUMANTSCH (TR)

Il diever da linguas per la comunicaziun en scola è vegnì relevà per l'emprima giada l'onn 1990^[2]. L'intschess tradiziunalmain rumantsch^[1] (TR) dumbrava lura 8783 scolars u students, dals quals 8288 han respundi a la dumonda concernenta. 4479 (54,4%) han declerà da far diever dal rumantsch per communitgar en l'ambient scolastic. L'onn 2000 constatesch'ins ina fitg leva meglieraziun en la derasaziun dal rumantsch en quest ambient (54,9% dals 10 281 ch'han respundi sin in total da 10 721 persunas concernentas).

La situaziun è dentant dal tuttafatg differenta d'in lieu a l'auter. L'onn 2000 cuntanscha il rumantsch ils suandants pertschients en ils intschess da diever dals idioms ed en las diversas regions^[1]: vallader 88,9% (Engiadina Bassa 86,8%, Val Müstair 97,2%), sursilvan 57,7% (Surselva en total 87%, Surselva senza Glion 92,2%; Glion 48,3%; Plaun 13,2%), surmiran 53,9% (Sotses 38,5%, Surses 82,7%), puter 53,3% (Bravuogn 30,4%; Engiadin'Ota senza San Murezzan 62,8%, San Murezzan 19,3%), sutsilvan 10% (Schons 44,6%, Mantogna/Tumleastga 1,2%).

Grafica 15: Il rumantsch sco lingua da comunicaziun en scola en il TR, en ils intschess da diever dals idioms ed en las gruppas da vischnancas dal TR tenor il tip da scola (en %), 2000

Tranter il 1990 ed il 2000 ha il rumantsch il pli savens meglierà sia derasaziun regionala. Sulettamain en il Plaun ed en il Sotses ha el pers terren – en la Mantogna e Tumbleastga era sia derasaziun il 1990 oramai mo pli 3,1%.

La derasaziun tenor regiun geografica ha dentant ina valur mo relativa. Sco ch'ins sa, enconuscha l'intschess tradiziunalmain rumantsch systems dal tuttafatg differentes quai che pertutga la(s) lingua(s) d'instrucziun en scola (guarda era chap. 14). L'uschenumnada scola rumantscha prevesa il rumantsch sco lingua d'instrucziun en ils 3 fin 6 emprims onns da la scola obligatoria ed il tudestg sco lingua unica u principala per l'instrucziun en ils 3 fin 6 davos onns. L'onn 2003 era quest sistem en vigur en 82 vischnancas cun 35 820 abitants e 5625 scolars e students u autras «persunas en furmaziun». 35 vischnancas tradiziunalmain da lingua rumantscha avevan ina scola fundamentala tudestga; 18 da quellas (23 669 abitants, 3003 scolars e students) purschevan l'onn 2001 il rumantsch sco rom, 17 (8242 abitants, 1360 scolars e students) ignoravan il rumantsch dal tuttafatg – gist l'onn 2001 han Veulden e Sched renunzià dal tuttafatg al rumantsch indigen en favur dal talian. Duas vischnancas (5260 abitants, 711 scolars e students) mainan dapi il 1996 resp. 2003 ina scola tras e tras bilingua rumantsch-tudestg. A Beiva (204 abitants, 22 scolars u students) finalmain vegn instrui per talian e tudestg ignorond totalmain il rumantsch.

In fatg particular cumplitgescha anc pli fitg la situaziun e l'analisa statistica. En pliras vischnancas cun scola «rumantscha» (Mustér, Ftan, Zuoz, Tarasp) u bilingua (Samedan) chatt'ins, independen-tamain da las scolas publicas, era gimnasis u autras scolas privatas da lingua tudestga cun internats, en ils quals giuvens d'ordaifer il TR vivan schizunt durant onns bunamain senza entrar en contact cun il rumantsch. La preschientscha da quests giuvens influenzescha natiralmain la statistica e per quella raschun vegnan las vischnancas menziunadas exclusas da las calculaziuns preschentadas en il suandant.

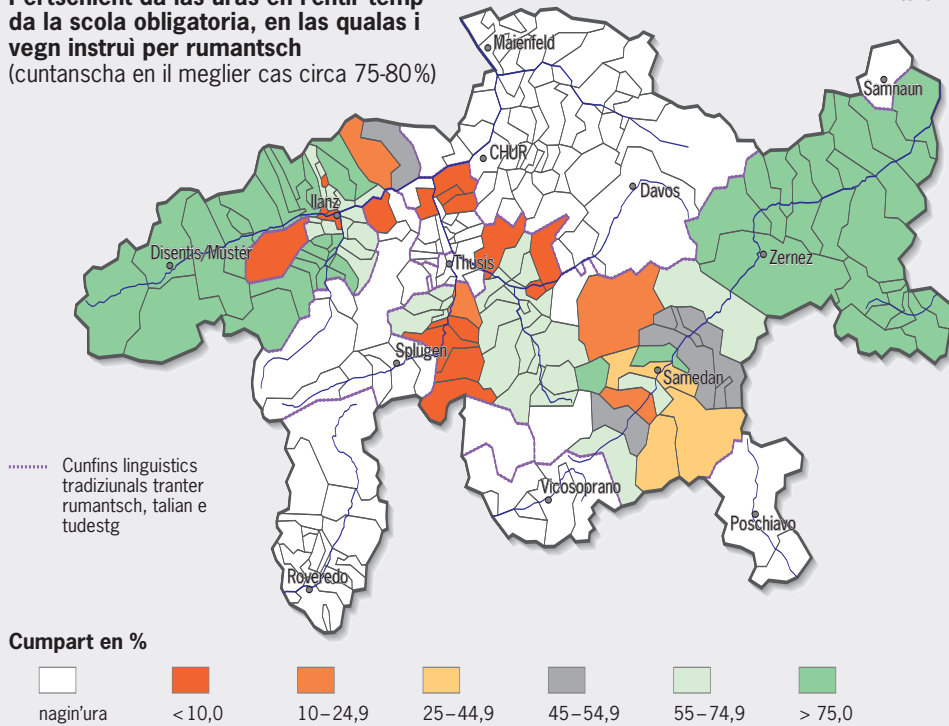
La derasaziun dal rumantsch sco lingua da comunicaziun en l'ambient scolastic dependa logicamain per gronda part dal diever dal rumantsch sco lingua d'instrucziun. Pelvair, 90,1% da las persunas en furmaziun en las vischnancas cun scola «rumantscha» (e senza scolas privatas tudestgas) inditgeschan il rumantsch en l'ambient concernent. En las vischnancas cun scola tudestga che porschan il rumantsch almain sco rom, sa reducescha la derasaziun dal rumantsch gia a 19,3%. En quellas che bandischeschan totalmain il rumantsch da lur scolas declera mo 1% da communitgar per rumantsch (notabene: 8,8% da la populaziun da questa gruppa da vischnancas declera malgrà quai da duvrar il rumantsch en famiglia).

Sco menziunà sura cuvra il num «scola rumantscha» realitads anc pulitamain diversas d'ina vischnanca a l'autra. La cumpart efectiva d'uras dadas per rumantsch durant l'entira scola obligatoria, inclus la scolina, variescha da pauc pli che 50% a var 80% sco maximum. Gist prendend en consideraziun questa differenza ves'ins anc pli cleramain l'impurtanza fundamentala ch'il diever d'ina lingua sco lingua d'instrucziun ha per sia derasaziun sco lingua da comunicaziun. En las vischnancas nua che 75-80% circa da las uras obligatorias da scola vegnan dadas per rumantsch, fan 94,3% dals scolars e students era diever dal rumantsch per la comunicaziun generala en quest ambient. Là nua che la proporziun d'uras rumantschas è mo 55-75%, communitgeschan era mo 79,3% per rumantsch.

Carta 9:
Il rumantsch en scola en il chantun Grischun, 2000

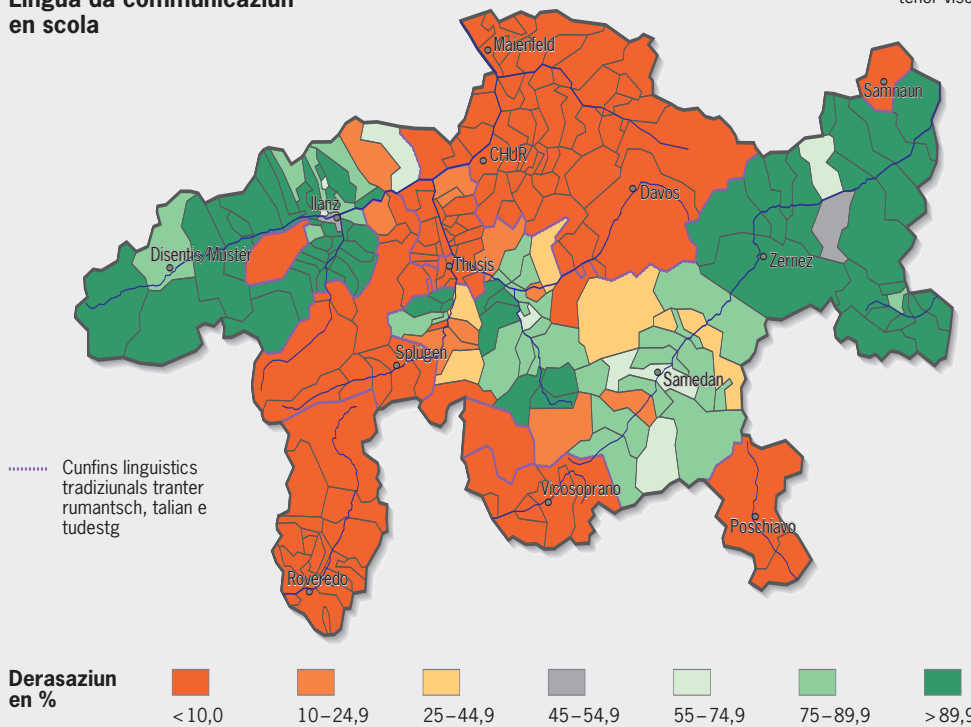
Pertschient da las uras en l'entir temp da la scola obligatoria, en las qualas i vegn instrui per rumantsch
 (cuntanscha en il megljer cas circa 75-80%)

tenor vischnancas

Lingua da comunicaziun en scola

tenor vischnancas

Per illustrar ulteriuramain la rolla da la lingua d'instrucziun pon ins prender l'exempel da Puntraschigna, che aveva anc l'onn 2000 ina scola da tip «rumantsch», schebain fitg flailventà (dapi il 2003 è la scola dal tuttatfatg bilingua): En questa vischnanca, nua che mo anc 17,6% da la populaziun declera da discurrer regularmain rumantsch en famiglia, fan 78,4% dals scolars e students diever dal rumantsch per la comunicaziun en scola.

Ins po per finir era studegiar la situaziun dal rumantsch tranter ils 1134 (resp. ils 1055 ch'han dà indicaziuns en materia) scolars e students esters domiciliads en il TR. Tranter quests esters, ch'èn gea da princip tuts oriundamain da lingua materna estra, numnan en total 26,5% il rumantsch. La gronda part dal total dals esters viva dentant en vischnancas cun scola tudestga u studegia en ina da las scolas privatas tudestgas menziunadas avant. Strusch in quart viva en ina vischnanca nua che la scola è «rumantscha» e che n'ha nagina scola privata, ma caracteristicamain fan 73,7% da quels diever dal rumantsch (sulet u sper autras linguas n'emporta betg bler qua) per la comunicaziun en scola. En las vischnancas cun scola tudestga e rumantsch sco rom numnan gia mo pli 8% il rumantsch. E nua ch'il rumantsch è totalmain absent en il plan d'instrucziun, na menziunescha era gnanc in sulet scolar ester da duvrar el per communitgar.

10 RUMANTSCH E LINGUAS ESTRAS EN L'INTSCESS TRADIZIUNALMAIN RUMANTSCH (TR)

En l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR) cuntanschan l'onn 2000 tschintg linguas ina dera-
saziun da passa 1% sco lingua dumagnada il meglier⁽²⁾: las trais linguas tradiziunalas dal Grischun
– rumantsch (32,8%), talian (6%) e tudestg (54,3%) –, lura il portugais (2,2%) ed il
serbocroat (1,5%).

Questas emprimas cifras mussan gia ch'ins sto far ina distincziun areguard las linguas importadas
en il TR, tranter il tudestg e tut las ulteriuras linguas estras da la regiun. La tabella sutvart documen-
tescha quant lunsch davos il tudestg ch'il rumantsch sa chatta sut tut ils aspects relevads en las
duas davosas dumbraziuns, e quant fitg che la distanza statistica tranter las duas linguas è
creschida en mo 10 onns. Tgi che guarda las datas davart il diever da las linguas a la lavur
survegn magari l'impressiun ch'il tudestg saja la lingua indigena perquai che 87,2% da la populaziun
activa declera da duvrar el regularmain – dal reminent ina pulita carschen dapi il 1990 (81,9%).
La vaira lingua indigena, il rumantsch, è lura cun 38,1% (1990 37,9%) schizunt mo pauc pli derasada
ch'ina ulteriura lingua estra, il talian (32,6%, 1990 30,1%).

Tabella 3: Linguas en la populaziun residenta en l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR), 1990 e 2000

	Lingua insumma inditgada		Lingua dumagnada il meglier		Lingua discurredda cun la famiglia		Lingua discurredda a la lavur		Lingua discurredda en scola	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Total populaziun conc.	66 780	73 195	66 780	73 195	66 780	73 195	33 514	39 021	8 783	10 721
Total ch'han respundi	66 780	73 195	66 780	73 195	64 980	67 555	30 739	36 007	8 228	10 281
Rumantsch	34 274	33 991	25 894	24 016	30 985	28 712	11 655	13 734	4 479	5 645
%	51.32	46.44	38.78	32.81	47.68	42.50	37.92	38.14	54.44	54.91
Talian	13 728	16 214	4 406	4 372	7 170	7 246	9 243	11 734	427	858
%	20.56	22.15	6.60	5.97	11.03	10.73	30.07	32.59	5.19	8.35
Franzos	6 060	6 757	379	476	1 466	1 390	4 232	4 679	847	1 077
%	9.07	9.23	0.57	0.65	2.26	2.06	13.77	12.99	10.29	10.48
Tudestg	51 170	58 503	32 795	39 769	41 161	45 011	25 175	31 391	6 415	8 518
%	76.62	79.93	49.11	54.33	63.34	66.63	81.90	87.18	77.97	82.85
Englais	4 601	7 504	220	297	1 077	1 540	3 489	5 647	390	944
%	6.89	10.25	0.33	0.41	1.66	2.28	11.35	15.68	4.74	9.18
Autras linguas	4 756	7 282	3 086	4 265	3 716	5 399	1 770	1 913	104	255
%	7.12	9.95	4.62	5.83	5.72	7.99	5.76	5.31	1.26	2.48

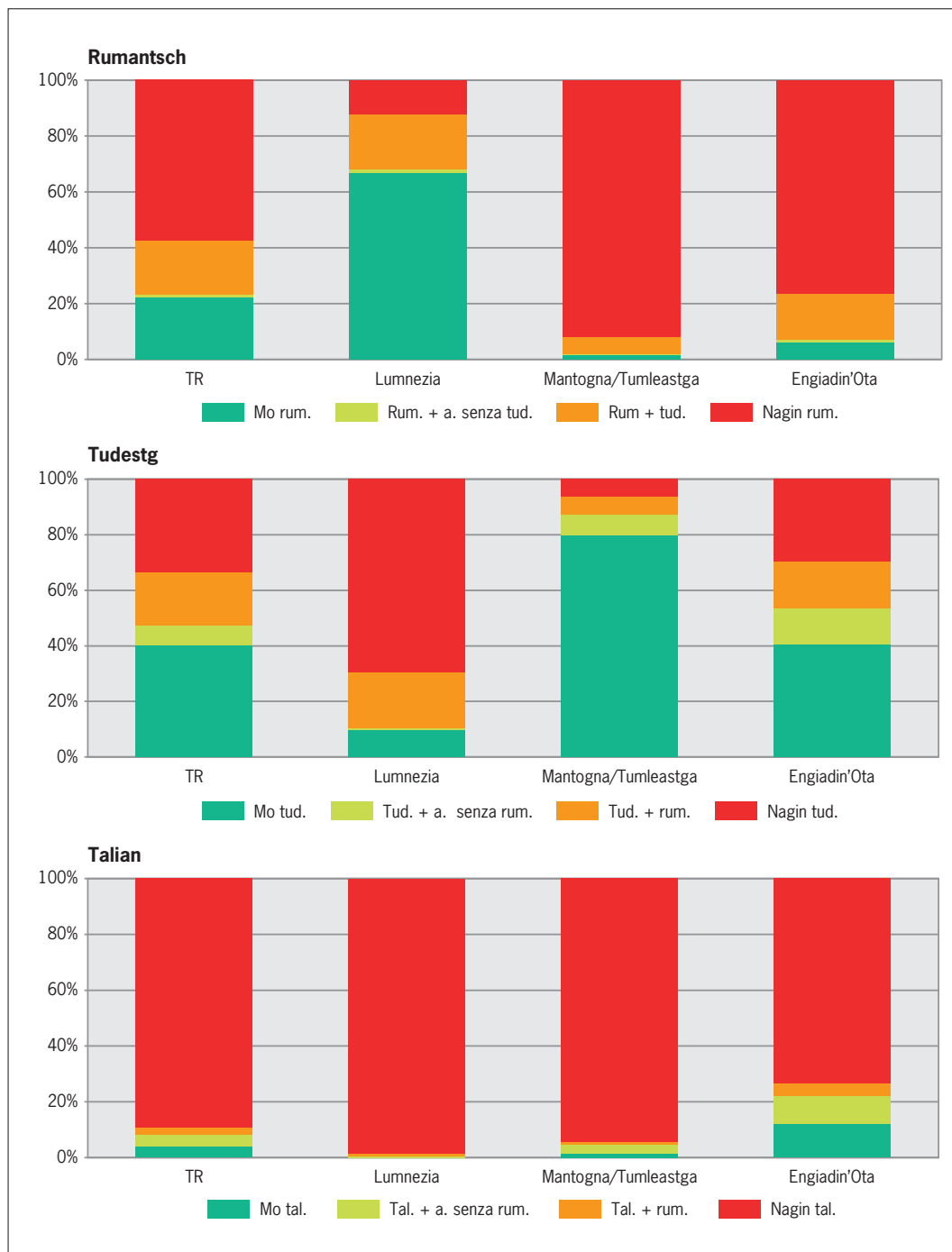
Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Pir il mument ch'ins guarda ulteriuras datas davent'ins conscient ch'il TR n'è (anc) betg simplamain in intschess da lingua tudestga: «Mo» 66,6% dals abitants decleran l'onn 2000 ch'els discurren tudestg cun la famiglia, e schizunt «mo» 54,3% inditgeschan il tudestg sco lingua dumagnada il meglier. Tuttina, il fatg che la derasaziun dal tudestg muntava il 1990 pir a 63,3% resp. a 49,1%, e ch'il rumantsch da sia vart è tschessà da 47,7% a 42,5% resp. da 38,8% a 32,8% en la medema perioda, lascha imaginar ch'il TR pudess en in futur betg uschè lontan senz'ater daventar in territori da lingua puramain tudestg. Quant fitg ch'il tudestg è gia ussa s'enragischà en il Grischun rumantsch mussa dal reminent era il fatg ch'el vegn duvrà prevalentamain en sia furma dialectala, e quai schizunt a la lavur.

Las datas davart la monolinguitad e la plurilinguitad fan vegnir il maletg anc pli stgir.

45% dals abitants dal TR che decleran da discurren rumantsch en famiglia inditgeschan da duvrar qua era il tudestg (1990 41,9%). Cun auters plets: bain inditgeschan anc 42,5% da la populaziun totala dal TR il rumantsch sco lingua discurren cun la famiglia, ma sulettamain 23,4% numnan el senza il tudestg (22,4% in summa senza autras linguas); percunter discurren 47,5% tudestg senza rumantsch (40,4% in summa senza autras linguas). Tranter ils 19,1% che numnan domaduas linguas, chatt'ins lura glieud en situaziuns dal tuttafatg diversas, per exempel: Rumantschs sin via da bandunar lur lingua, uffants bilings da letgs linguisticamain maschadadas, ma era germanofons che s'integreschan.

Grafica 16: Megra lingua e monolinguissem u plurilinguissem en la famiglia en il TR ed en intginas regions dal TR (en %), 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Grafica 17: Megra lingua e monolinguissem u plurilinguissem a la lavur en il TR ed en intginas regiuns dal TR (en %), 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Quai che pertutga il diever da linguas a la lavur, n'è il multilinguisssem sco tal anc naging segn da flaiwezza per ina lingua. Il fatg dentant che, en l'agen intschess tradiziunal, mo 5,7% da la populaziun activa discorra rumantsch senza tudestg, entant che 54,8% vegn a strada cun il tudestg senza il rumantsch (e 33,5% insumma senza autras linguas), mussa cleramain co che las chaussas stattan. Schizunt la derasaziun dal talian (32,6% en total, 4,3% sco unica lingua professiunala) mussa indirectamain quant fitg ch'il rumantsch è marginalisà.

Sco adina è la situaziun dentant fitg diversa d'ina regiun a l'autra. Las graficas 16 e 17 preschentan, sper il maletg per l'entir TR, era trais exempels regiunals represchentativs.

La Lumnezia è la regiun, en la quala il rumantsch sa mantegna il meglier insumma e nua ch'il tudestg è il pli pauc derasà sco lingua discurrenda regularmain cun la famiglia u a la lavur. Tuttina è il tudestg per quasi in terz da la populaziun ina lingua da la famiglia (schebain il bler ensemen cun il rumantsch) ed a la lavur ha el bunamain suatà il rumantsch. Autras linguas na giogan quasi nagina rolla en la vallada.

La Mantogna e la Tumulstga furman uss in territori da lingua tudestga cun pauca preschientscha d'ina altra lingua sper il tudestg; cun la famiglia è l'eventuala segunda lingua plitost il rumantsch, a la lavur surtut il talian.

L'Engiadin'Ota percenter conferma dad esser daventada ina vallada plurilingua cun dominanza dal tudestg. Cun la famiglia vegn il rumantsch bain anc discurrenda da quasi in quart dals abitants, dentant bunamain mai sulet, entant ch'il tudestg dispona d'ina gronda basa monolingua. Era il talian, ch'è sez in pau pli derasà ch'il rumantsch, posseda in fundament monoling betg negligibel. L'existenza da questas basas è in segn che domaduas linguas han fatg ragisch en la vallada. Cuntrari al tudestg è il talian dentant la lingua famigliara da glieud per gronda part da nazionalitad estra, che ha pia tendenzialmain main influenza.

Era sco lingua professiunala vegn il rumantsch strusch inditgà sulet, entant ch'in tschintgavel da la populaziun activa vegn a strada unicamain cun il tudestg ed in novavel unicamain cun il talian. In fatg surprendent en quest connex è ch'il tudestg ha rinforzà mo pauc sia posiziun (1990: 79,3%, 2000: 81,1%) en cumparegliaziun cun la carschen vaira marcanta dal talian (da 58,6% a 66%). La derasaziun dal rumantsch da sia vart è bain restada stabla (23,6%/23,7%), è dentant l'onn 2000 mo circa uschè gronda sco quella dal franzos, che perda plitost terren (da 25,7% a 23,8%), e da l'englais, che crescha rapidamain (da 20,3% a 27,2%).

In ulteriur fatg remartgabel en l'Engiadin'Ota è ch'il portugais cuntanscha sco megla lingua ina derasaziun da 5,1% – igl exista schizunt in'equipa da ballape numnada Lusitanos che dat en la runda regiunala correspudenta. A San Murezzan sa chatta il portugais cun 6,6% schizunt sin il terz plaz sco megla lingua, bain lunsch davos il tudestg (58,8%) ed il talian (21,8%), dentant avant la lingua oriunda dal lieu (4,7%).

11 LA REGION DA LINGUA RUMANTSCHA (RR) SCO DEFINIDA DA L'UFFIZI FEDERAL DA STATISTICA (UST)

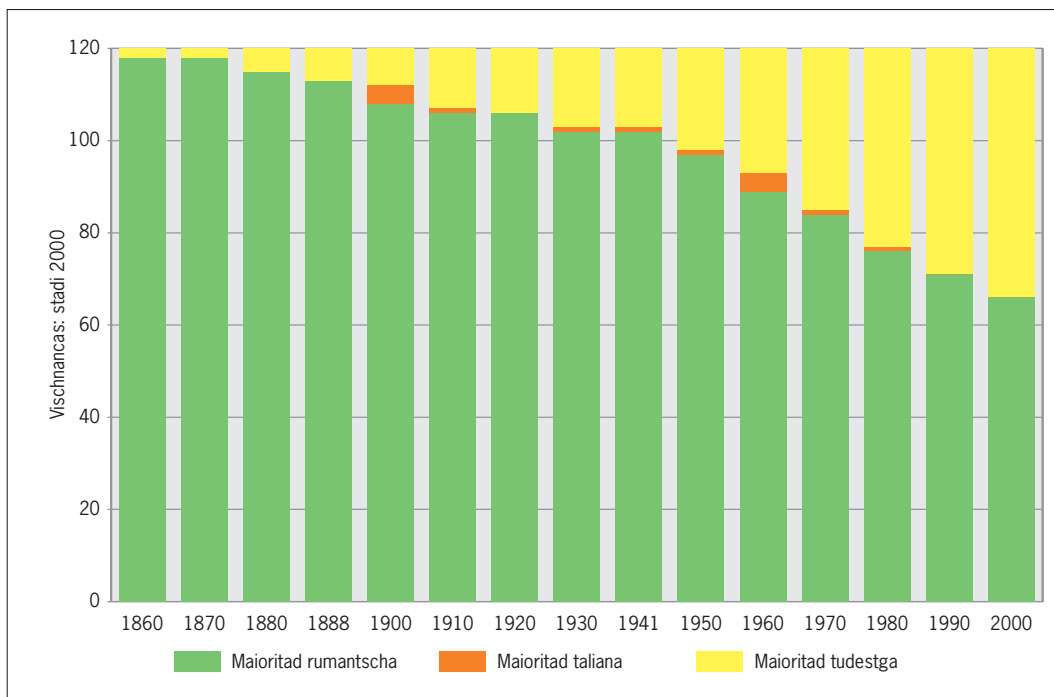
Per la preschentaziun da las datas recaltgadas en las dumbraziuns fa l'Uffizi federal da statistica (UST) diever, sper la repartiziun tenor la vischnanca, il chantun, etc., era da diversas repartiziuns regionalas. Per in pajais ch'è costituzionalmain pluriling e che s'extenda sur plirs intschess linguistics èsi lura mo logic d'analisar la populaziun era tenor la regiun linguistica. Il problem è dentant ch'ìls intschess linguistics n'èn betg delimitads en tut ils detagls, u che per exempel la citad ed il district da Bienna èn uffizialmain bilings. Surtut il chantun Grischun è qua in rumpachau, u pli exactamain, en il cas vertent, la definiziun statistica d'ina regiun da lingua rumantscha (RR). La situaziun en l'entir intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR) è gea immens fluctuanta e betg darar cuntradictoria dals puntgs da vista da las linguas effectivamain discurrendas, da las linguas uffizialas u da las linguas d'instrucziun en scola.

Per definir malgrà tut las quatter regiuns da las linguas naziunalas suonda l'UST stretgamain il princip da la majoritad sco quai ch'ella sa resulta mintgamai da la pli davosa dumbraziun. L'avantatg da quest princip è ch'el è simpel. Sch'intginas vischnancas pon ir vi e nà tranter la regiun da lingua franzosa e quella da lingua tudestga, n'ha quai nagin'influenza statistica; schizunt l'inclusiun da la citad bilingua da Bienna en la regiun da lingua tudestga storscha mo negligiblamain las datas da la regiun.

Specificamain per il rumantsch ha quest princip dentant plirs dischavantatgs. Tranter auter ha el sco effect pratic che la RR sa reducescha cun mintga dumbraziun e che la regiun da lingua tudestga includa in pulit dumber da vischnancas che sa considereschan (en il mument concernent) anc adina sco rumantschas (guarda chap. 14). Plinavant influenzescha el bain intginas datas en il senn ch'ina part betg negligibla da la populaziun rumantscha indigena cumpara tuttenina en la rubrica «glieud da lingua estra» da la regiun da lingua tudestga (guarda chap. 12). Il mender è forsa che las datas elegidas dapi il schlargiament dal 1990 per determinar la majoritad linguistica en vischnanca èn quellas pertutgant la lingua ch'ins dumogna il meglier⁽²⁾. Per il rumantsch è quai problematic perquai ch'el sa chatta en ina situaziun diversa da las ulteriuras linguas naziunalas e perquai ch'ìls Rumantschs, tranter auter pervi dal sistem scolastic en il TR, dumognan tendenzialmain meglier il tudestg che l'atgna lingua materna – ed inditgeschan era dal tuttatg vardaivlamain il tudestg sco megla lingua.

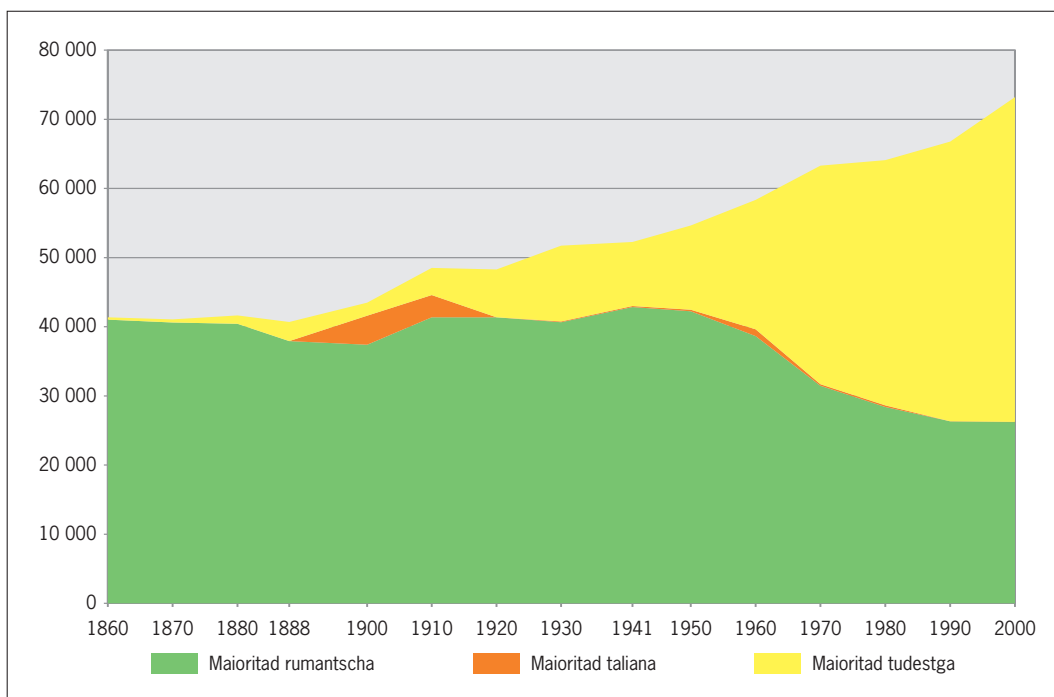
Da l'otra vart po ina regiun da lingua rumantscha definida en questa moda, gist perquai ch'ella vegn trasora redimensiunada, senz'auter esser nizzaivla per mesurar il svilup da la situaziun – sut la cundiziun ch'ella na vegnia betg chapida mintgamai sco LA regiun rumantscha, mabain sco il coc il pli ferm dal TR. Per questa raschun vegnan preschentadas qua curtamain las pli impurtantas datas davart il svilup ed il stadi actual da la RR.

Grafica 18: Vischnancas tradiziunalmain rumantschas tenor la lingua mintgamai maioritara en ellas, 1860-2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Grafica 19: Popolaziun residenta da las vischnancas tradiziunalmain rumantschas tenor la lingua mintgamai maioritara en ellas, 1860-2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

L'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR) cumpiglia 120 vischnancas. En 54 da questas vischnancas è il tudestg daventà cun il temp la meglra lingua per la maioritad da la populaziun – en 5 vischnancas è quai succedì pir tranter il 1990 ed il 2000. I vala la paina da precisar tranteren che 8 vischnancas tradiziunalmain rumantschas (enfin 4 en il medem mument) han mussà en ina dumbraziun u l'otra ina maioritad da lingua taliana.

La regiun da lingua rumantscha sco quai ch'ella è vegnida redefinida suenter la davosa dumbraziun (ins po numnar ella RR2000) cumpiglia pia mo pli 66 vischnancas che sa repartan en 4 tocs geograficain dal tuttatg separads in da l'auter, dals quals ils dus pli gronds cumpiglian sezs in'insla tudestga (u considerada uschia). Questas vischnancas èn plinavant plitost pitschnas e per part giud via: tranter ellas chatt'ins mo duas da las diesch pli grondas vischnancas dal TR, numnadain Mustèr sin il 9avel rang e Scuol sin il 10avel rang. Cun excepziun da Maton fan tuttas diever dal rumantsch sco lingua uffiziala sin nivel communal, saja quai sulet (55) u ensemen cun il tudestg (10). Cun excepziun da Schnaus che trametta ses scolars a Glion (scola tudestga cun rumantsch sco rom) mainan tuttas in'uschenumna scola rumantscha.

Tabella 4: Linguas en la populaziun residenta en la regiun da lingua rumantscha sco definida da l'UST, 1990 e 2000

	Lingua insumma inditgada		Lingua dumagnada il meglier		Lingua discurreda cun la famiglia		Lingua discurreda a la lavur		Lingua discurreda en scola	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Total populaziun conc.	24 965	26 263	24 965	26 263	24 965	26 263	11 016	12 616	3 303	4 130
Total ch'han respundi	24 965	26 263	24 965	26 263	24 444	24 466	10 246	11 760	3 130	3 943
Rumantsch	21 123	21 518	18 618	18 105	20 094	19 183	7 467	8 849	2 760	3 621
%	84.61	81.93	74.58	68.94	82.20	78.41	72.88	75.25	88.18	91.83
Talian	2 532	3 130	529	482	972	961	1 768	2 355	53	164
%	10.14	11.92	2.12	1.84	3.98	3.93	17.26	20.03	1.69	4.16
Franzos	1 362	1 632	63	80	340	332	823	995	281	380
%	5.46	6.21	0.25	0.30	1.39	1.36	8.03	8.46	8.98	9.64
Tudestg	14 126	16 992	5 005	6 576	9 141	10 632	7 302	9 574	1 736	2 392
%	56.58	64.70	20.05	25.04	37.40	43.46	71.27	81.41	55.46	60.66
Englais	738	1 482	45	52	196	345	509	1 028	78	259
%	2.96	5.64	0.18	0.20	0.80	1.41	4.97	8.74	2.49	6.57
Autras linguas	1 103	1 677	705	968	794	1 121	416	436	26	81
%	4.42	6.39	2.82	3.69	3.25	4.58	4.06	3.71	0.83	2.05

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

I dat plinavant en egl che la populaziun da la RR2000 è creschida tranter il 1990 ed il 2000 mo per 3%, entant ch'il rest dal TR mussa ina carschen da 16%. Cun ses 24 201 abitants l'on 2000 cumpiglia la RR2000 mo gist in terz da la populaziun totala dal TR. 81,9% da quels abitants menziuneschan dentant il rumantsch en ina maniera u l'otra, 68,9% sco meglra lingua e 78,4% sco lingua discurreda cun la famiglia. En la populaziun professionalmain activa cuntanscha il rumantsch ina derasaziun da 75,2%, e tranter ils scolars e students ina da 91,8%.

Tuttina, 64,7% da quels medems abitants da la RR2000 numnan il tudestg en ina moda u l'otra, 25% sco meglra lingua e 43,5% sco lingua discurreda cun la famiglia. 60,7% dals scolars e students

discurran tudestg en l'ambient scolastic. A la lavur finalmain fan 81,4% dals activs diever dal tudestg, che ha pia surpassà il rumantsch schizunt en quest coc il pli rumantsch dal TR.

Tranter il 1990 ed il 2000 ha il rumantsch pelvair augmentà in pau sia derasaziun a la lavur ed en scola, e quai en cifras absolutas sco en pertschient. Ma il tudestg ha fatg progress anc pli gronds. Sco meglra lingua e sco lingua discurreda cun la famiglia è il rumantsch percenter sa diminui schizunt en cifras absolutas.

I resta sco conclusiun da menziunar qua las perspectivas pauc legraiplas che sa preschentan cun ina simpla calculaziun aritmetica: sch'il svilup dal rumantsch e sias sperditas procentualas vegnissan fin il 2010 ad esser en mintgina da las 66 vischnancas concernentas ils medems sco quels constatads tranter il 1990 ed il 2000, vegnissan l'onn 2010 exactamain 22 da las 66 vischnancas da la RR2000 a far part da la regiun da lingua tudestga.

12 IL RUMANTSCH EN SVIZRA ED EN IL GRISCHUN TENOR LAS REGIUNS LINGUISTICAS

Il rumantsch na vegn daditg betg discurrì en Svizra sulettamain en l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR).

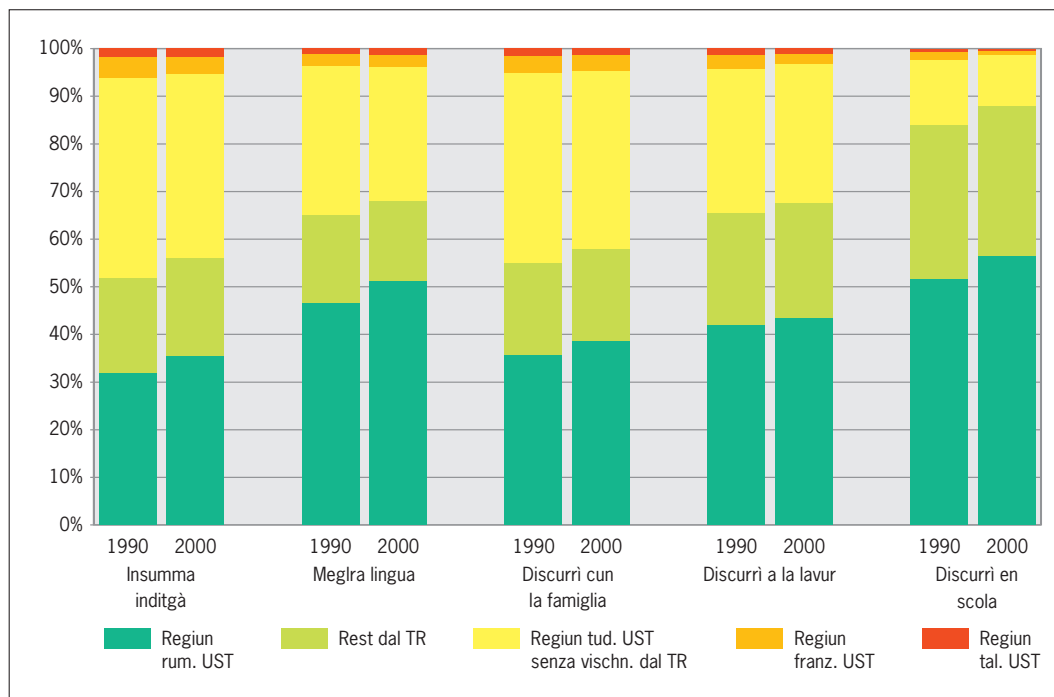
La preschientscha da la lingua ordaifer ses agen intschess è essenzialmain la consequenza da la mobilitad dals Rumantschs. Cun mintga generaziun emigreschan blers dad els en il rest da la Svizra, nua ch'els furman l'uschenumnada diaspora rumantscha. I saja remartgà qua mo a l'ur ch'ìls Rumantschs, che vegnan fundamentalmain da regiuns ruralas, s'installieschan, cura ch'els van «giu en la Bassa», oravant tut en centers urbans.

Dapi il 1980 vegn la diaspora rumantscha numericamain pli pitschna. Ina raschun è quella ch'ìl rumantsch po vegnir duvrà mo pauc ordaifer ses intschess e ch'el svanescha tar emigrants il bler gia suenter ina u duas generaziuns. In'otra raschun è ch'ìls Rumantschs dal TR n'èn sezs betg pli uschè numerus e n'han era betg pli uschè blers uffants sco ina giada; els na pon pia betg pli alimentar e renovar la diaspora sufficientamain, per che quella mantegna sia dimensiun. Cunquai che la situaziun economica è sa meglierada in bun pau en il TR, èn ils Rumantschs dal reminent forsà era main incitads d'emigrar. Per quests motivs èsi da spetgar che la diaspora, actualmain anc adina in element quantitativamain impurtant per il rumantsch, vegn a sa reducir vinavant.

La preschientscha dal rumantsch en il rest da la Svizra n'è dentant betg il fatg mo da la diaspora rumantscha. Era sch'ìls dumbers concernents èn senza dubi pitschens e na pon ultra da quai gnanc vegnir registrads en maniera precisa, ston trais ulteriurs elements vegnir numnads qua. Primo datti tuttina Na-Rumantschs en la Bassa che han, per ina raschun u l'otra, betg mo emprendì rumantsch, mabain che discurren schizunt regularmain el. Secundo èn immigrants furlans u dolomitans⁽²⁾ s'installads en Svizra, e quels vegnan en las dumbraziuns explicitamain envidads da declerar lur lingua oriunda, bain chapì sch'els discurren quella regularmain u sch'els dumognan ella il meglier. Lur indicaziuns vegnan lura quintadas ensemen cun quellas che pertutgan il rumantsch dal Grischun senza ch'i saja pussaivel pli da zavrar ellas puspè en maniera exacta, era betg a basa da la naziunalitad perquai che blers dals immigrants concernents èn daventads Svizzers. La finala ha lura era in tschert dumber da personas magari menziunà il rumantsch per malchapientscha, u per fantasia.

La populaziun ch'inditgescha il rumantsch ordaifer il TR perda pais relativ en cumparegliaziun cun la populaziun correspundenta entaifer il TR (grafica 20). La repartiziun tenor regiun da lingua variescha dentant tenor la dumonda che vegn considerata. Sco quai ch'ìgl è da spetgar, èsi strusch pussaivel da discurren rumantsch en l'ambient scolastic ordaifer il TR. Quai che fa dentant smirvegliar ed è era in segn encuraschant per il rumantsch, è il fatg che 6593 personas professionalmain activas (1990: 6088) pon inditgar ch'ellas fetschian regularmain diever dal rumantsch en lur lavur.

Grafica 20: Repartiziun tenor regiun linguistica da la populaziun residenta ch'inditgescha il rumantsch (en %), 1990 e 2000

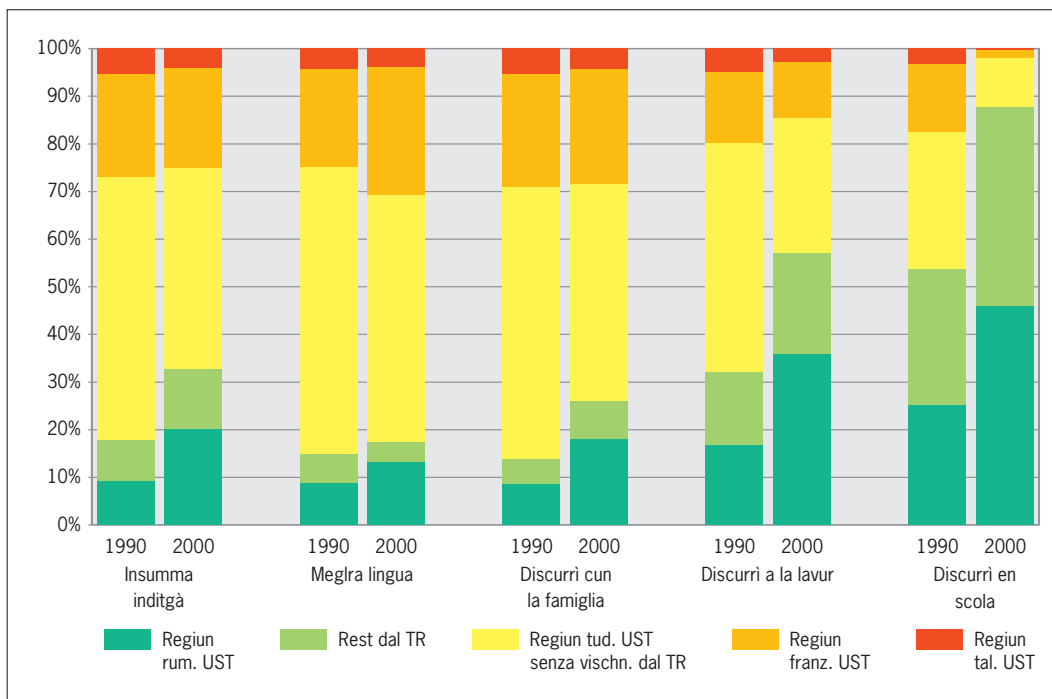

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

La grafica sutdivida il TR tenor la maioritad linguistica (megra lingua, guarda chap. 11) en mintga vischnanca l'onn 2000. Ordaifer il TR è il rumantsch preschent oravant tut en la regiun da lingua tudestga. La raschun n'è betg mo che quella è la pli gronda da la Svizra, igl è era uschia ch'ìls Rumantschs elegian proporzionalmain pli savens las citads da la Svizra tudestga. Il rumantsch vegn facticamain menziunà en total (sco megra lingua u lingua discurrìda) da 0,45% da la populaziun da la regiun da lingua tudestga (senza las 54 vischnancas dal TR ch'han ina maioritad tudestga), cunter 0,33% en la regiun da lingua taliana e 0,13% en quella da lingua franzosa.

La grafica 21 mussa che la populaziun da naziunalitad estra che menziunescha il rumantsch sa reparta tenor regiun en ina maniera dal tutfatg diversa da quella da la populaziun totala. Igl è plinavant nunpussaivel da calcular exactamain quantas da las indicaziuns en questa gruppa limitada ch'èn correctas u sbagliadas, e quantas da las indicaziuns correctas che pertutgan il rumantsch svizzer e quantas il retorumantsch da l'Italia. Il 1990 han en total 4382 esters inditgà il rumantsch. Ils 2827 da naziunalitad taliana tranter els pon esser stads per gronda part gliued da lingua furlana u ladin dolomitana. Quai che pertutga percunter ils 1244 auters esters (tranter auter Portugais e Spagnols) che, vivend ordaifer il Grischun, han era lezs menziunà il rumantsch, pon ins supponer che lur indicaziuns eran il bler ina malchapientscha. In segn en questa direcziun è gia il fatg che questa sutgruppa dumbra l'onn 2000 mo pli 302 persunas. L'onn 2000 decleran en total 2744 esters il rumantsch, tranter quels èn 1873 da naziunalitad taliana.

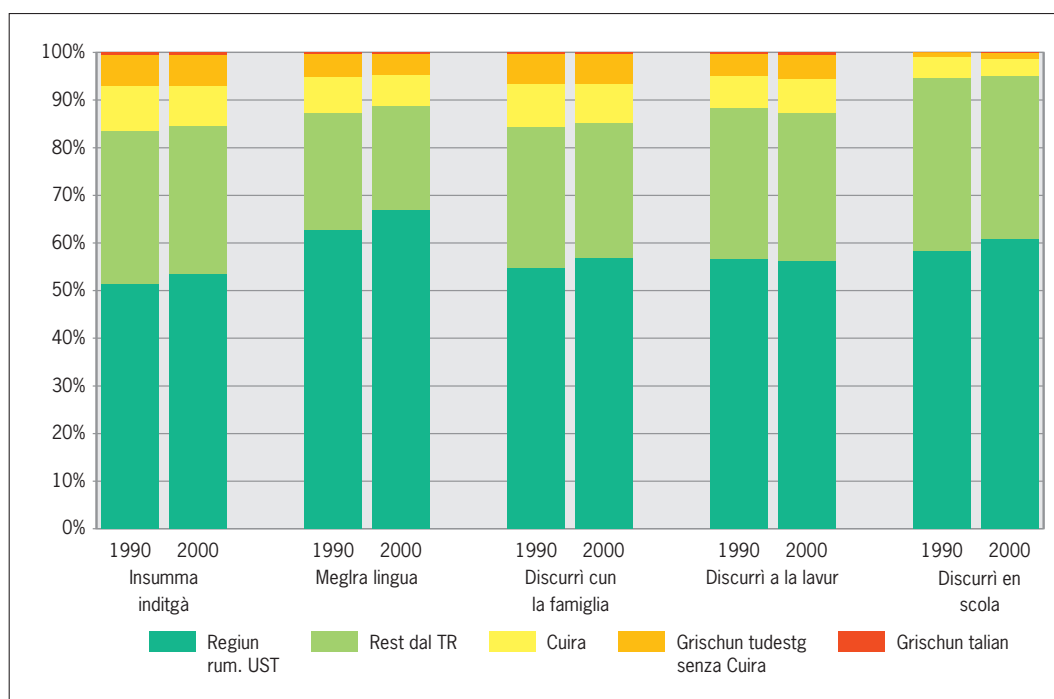
Grafica 21: Repartiziun tenor regiun linguistica da la populaziun residenta estra ch'inditgescha il rumantsch (en %), 1990 e 2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Era a l'intern dal chantun Grischun constatesch'ins che la populaziun ch'inditgescha il rumantsch sa reparta en maniera diversa tenor regiun, tut tenor la dumonda ch'ins prenda en consideraziun (grafica 22). Las repartiziuns concernentas èn percenter restadas relativamain stablas tranter il 1990 ed il 2000. Era las differenzas tenor nazionalitad n'èn betg essenzialas sco sin nivel svizzer.

Grafica 22: Repartiziun tenor regiun linguistica da la populaziun residenta en il Grischun ch'inditgescha il rumantsch (en %), 1990 e 2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

A Cuira mussa il rumantsch, cuntrariamain a quai ch'ins constatescha per il rest dal Grischun tudestg, ina tscherta derasaziun sco lingua da comunicaziun en scola. Quella è d'attribuir oravant tut a la preschienscha da scolars secundars da las valladas rumantschas pli allontanadas, che stattan durant l'emna en l'internat chantunal.

En il Grischun talian è la preschienscha totala dal rumantsch negligibla, e tuttina cun 1,34% quatter giadas pli gronda ch'èn total en la regiun svizra da lingua taliana. Era en il Grischun tudestg senza Cuira cuntanscha il rumantsch mo ina modesta derasaziun da 3,97%, ch'è malgrà quai bler pli auta ch'èn il rest da la Svizra tudestga.

13 IL RUMANTSCH EN IL GRISCHUN RUMANTSCH E TUDESTG TENOR ILS SONDADIS DA LA SSR/RTR

Las dumbraziuns dal pievel^[2] sa repetan mintga 10 onns e resguardan l'entira Svizra. Ellas na pon betg satisfar cumplainamain als basegns dal rumantsch, ch'èn vaira specifics pervi da la situaziun dals Rumantschs resp. da l'intschess rumantsch (bilinguitad, scola, etc.).

Ins dispona dentant dals sondadis che la SSR/RTR realisescha quasi mintg'onn davart il public rumantsch en il Grischun rumantsch e tudestg. Quests sondadis cumpiglian dapi l'entschatta dals onns 1990 era dumondas pertutgant l'enconuschientscha ed il diever dal rumantsch, furneschan pia datas che cumpletteschan e preciseschan il maletg statistic dal rumantsch, schebain mo en las regions numnadas. Per incumbensa dal chantun Grischun èn ils resultats dal sondadi dal 1992 era vegnids analisads pli detagliadamain (Furer 1994).

Sondadis na furneschan naginas datas absolutas, plitost dimensiuns relativas. Ils sondadis telefonics da la SSR concernan ina populaziun definida in pau autramain ch'èn las dumbraziuns (p.ex. areguard ils possessurs da residenzas secundaras). Plinavant intervistescha la SSR mo persunas d'almain 15 onns – per quella raschun vegnan preschentadas en quest chapitel era per las dumbraziuns mo las datas da las classas da vegliadetgna concernentas. Tut en tut e cun la duida prudientscha èsi dentant pussaivel da far cumparegliaziuns approximativas.

Il 1992 ha la SSR tschentà las suandantas dumondas: «Chapis Vus, discurreis Vus, scrivais Vus rumantsch?» L'onn 2003 han ins agiuntà tranter auter las dumondas: «Legiais Vus rumantsch?» e «È il rumantsch Vossa lingua materna?» La segunda dumonda è formulada sapientivamain uschia che la persuna intervistada po responder «gea», era sch'il rumantsch è mo *ina* da sias linguas maternas.

Sco quai ch'i vegn constatà en ils auters chapitels, mussa la cumparegliaziun tranter las duas davosas dumbraziuns cleramain ina regressiun generala dal rumantsch, era sche la lingua ha fatg progress absoluts e relativs per la comunicaziun a la lavur (per part era per la comunicaziun en scola).

La cumparegliaziun interna tranter ils sondadis da la SSR percenter mussa bain pitschnas variaziuns, ma en nagin cas ina tendenza generala ad ina diminuziun dal rumantsch. Ils resultats dal 2003 èn anzi en total pli favuraivels che quels dal 1992 u che la media dals sondadis 1992-2000.

Dumbraziuns e sondadis na sa cuntradin tuttavia betg, anzi, els sa cumpletteschan per dar in maletg differenzià d'ina realitad ch'è fitg complexa, tant dal puntg da vista regional u sectorial sco en ses svilup tranter il 1990 ed il 2000 (dumbraziuns) resp. il 1992 ed il 2003 (sondadis), e pli lunsch dapi il 1800. En la furma la pli flailva, quella dal simpel chapir, sa mantegna l'enconuschientscha dal rumantsch il meglier, resp. sa sminuescha mo fitg plaun. Sch'ins considerescha il discurren en general (vul dir senza limitaziun da domena), vai a lunga vista gia mender, schebain che las cifras dal 2003 èn in pau pli favuraivlas che quellas dal 1992. A l'autra extremitad da la scala han ins lura la dumonda tschentada en la dumbraziun pertutgant la lingua dumagnada il meglier^[2], che mesira il coc qualitativ da la populaziun che discorra rumantsch – cun resultats che na documenteschan statisticamain nagut auter ch'ina catastrofa per la lingua.

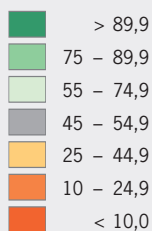
Carta 10:

Il rumantsch en il Grischun rumantsch e tudestg, 2000 e 2003

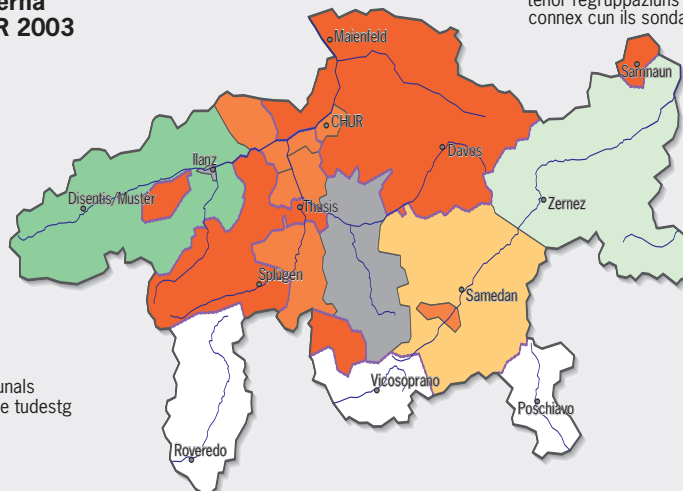
Rumantsch lingua materna tenor sondadi SSR/RTR 2003

tenor regruppaziuns specificas en connex cun ils sondadis SSR/RTR

Derasaziun en %

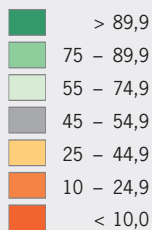
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

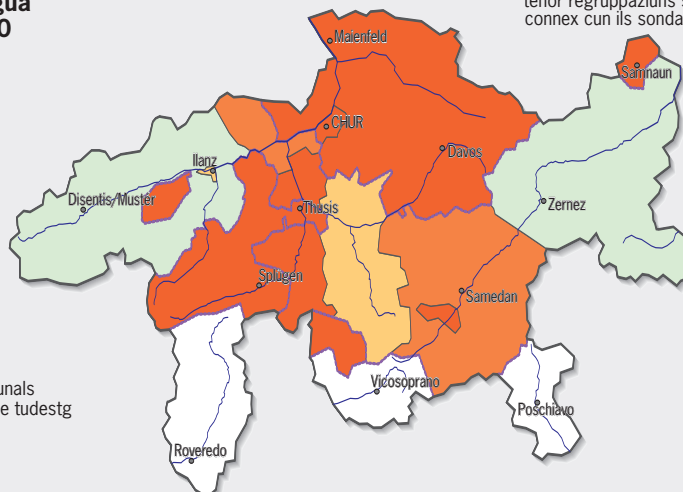
Rumantsch megira lingua tenor dumbraziun 2000

tenor regruppaziuns specificas en connex cun ils sondadis SSR/RTR

Derasaziun en %

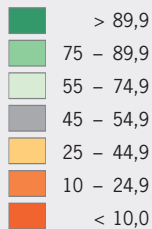
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

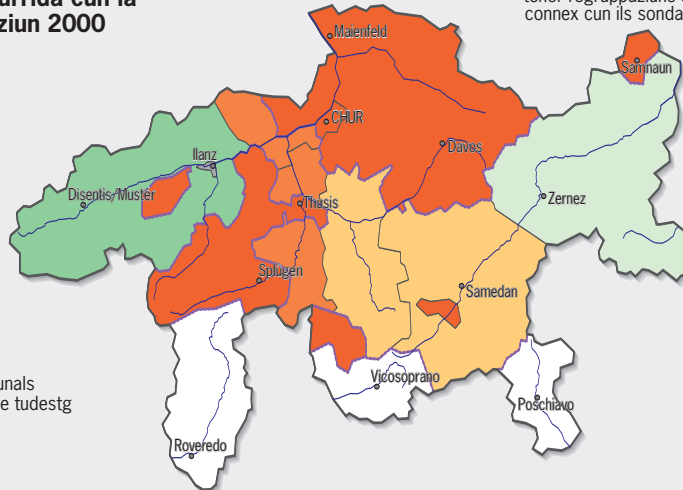
Rumantsch lingua discurredda cun la famiglia tenor dumbraziun 2000

tenor regruppaziuns specificas en connex cun ils sondadis SSR/RTR

Derasaziun en %

..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

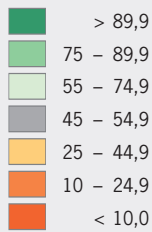

Carta 11:
Il rumantsch en il Grischun rumantsch e tudestg, 2003

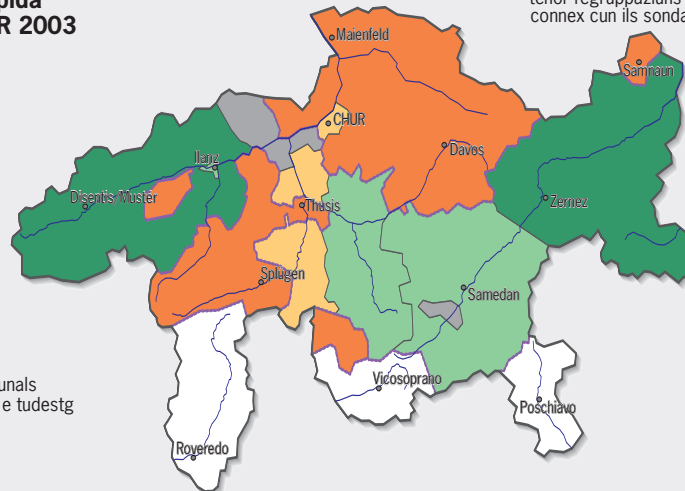
**Rumantsch lingua chapida
 tenor sondadi SSR/RTR 2003**

tenor regruppaziuns specificas en
 connex cun ils sondadis SSR/RTR

Derasaziun en %

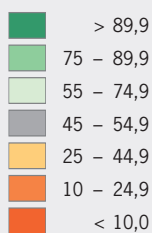
..... Cunfins linguistics tradiziunals
 tranter rumantsch, talian e tudestg

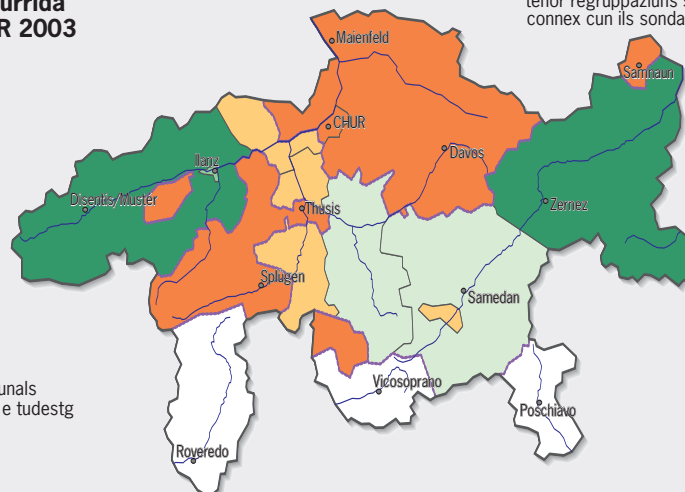
**Rumantsch lingua discurreda
 tenor sondadi SSR/RTR 2003**

tenor regruppaziuns specificas en
 connex cun ils sondadis SSR/RTR

Derasaziun en %

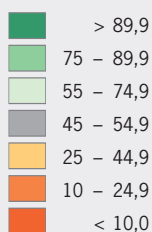
..... Cunfins linguistics tradiziunals
 tranter rumantsch, talian e tudestg

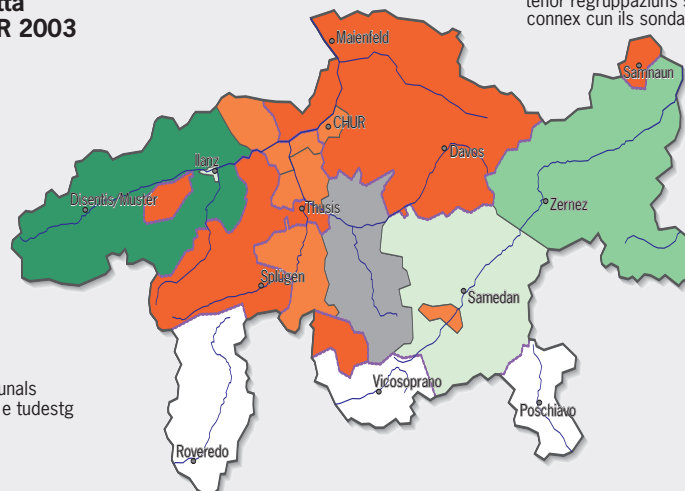
**Rumantsch lingua scritta
 tenor sondadi SSR/RTR 2003**

tenor regruppaziuns specificas en
 connex cun ils sondadis SSR/RTR

Derasaziun en %

..... Cunfins linguistics tradiziunals
 tranter rumantsch, talian e tudestg

Prendend l'emprim il Grischun rumantsch e tudestg ensemen, constatesch'ins ch'il rumantsch vegn chapì tant il 1992 sco era il 2003 da 42% da la populaziun concernenta. Quai è «pir» circa 16 puncts procentuals sut il pertschient stimà da Rumantschs en la populaziun (notabene: inclus ils uffants) da quests dus intschess avant 200 onns. Pli pretensiusa che la dumonda vegn e pli fitg che las cifras sa diminueschan: sco lingua discurreda en general (sondadis) cuntanscha il rumantsch l'onn 2003 35% (1992 34%); sco lingua materna (mo sondadi 2003) 24%; sco lingua discurreda cun la famiglia (dumbraziuns) l'onn 2000 21% (1990 23%); sco meglra lingua (dumbraziuns) l'onn 2000 15% (1990 18%). Sco quai ch'ins spetga atgnamain da vesair per ina lingua en la situaziun dal rumantsch, mussa il sondadi 2003 ch'il rumantsch sco lingua chapida è pli derasà en la generaziun media e veglia. Surpreudentamain constatesch'ins gist il cuntrari per la lingua materna: là cuntanscha il rumantsch il meglier resultat tranter ils giuvenns da 15 a 24 onns.

En il Grischun tudestg senza Cuira è la derasaziun dal rumantsch sco suonda: chapir 20% (17%), discurren 14% (11%), lingua materna (mo sondadi 2003) 7%, lingua discurreda cun la famiglia 4% (4%), meglra lingua 2% (3%). Per Cuira èn las cifras correspudentas: chapir 31% (27%), discurren 24% (20%), lingua materna 15%, lingua discurreda cun la famiglia 10% (11%), meglra lingua 6% (8%). I fiss interessant da pudair distinguer, en la populaziun che chapescha u discurren en general rumantsch, tgi ch'è oriundamain rumantsch (inclus ils descendents d'emigrants) e tgi ch'è indigen ed ha emprendì rumantsch. Deplorablamain na permettan las datas recaltgadas betg quai. Il fatg remartgabel è en mintga cas quel che las dumondas davart il chapir ed il discurren cuntanschan resultats talmain auts – e creschints –, entant ch'il rumantsch sa diminuescha (qua bain tar ils emigrants e lur descendents) sco lingua discurreda cun la famiglia e sco meglra lingua.

En l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR), nua che mintga dumonda avess dà avant 200 onns ina derasaziun da 100% u quasi per il rumantsch, cuntanschan ils sondadis dal 2003/1992 resp. las dumbraziuns dal 2000/1990 ils resultats suandants: chapir (2003) 71% (1992: 70%), discurren 64% (60%), lingua materna 47%, lingua discurreda cun la famiglia (2000) 42% (1990: 47%), meglra lingua 32% (38%).

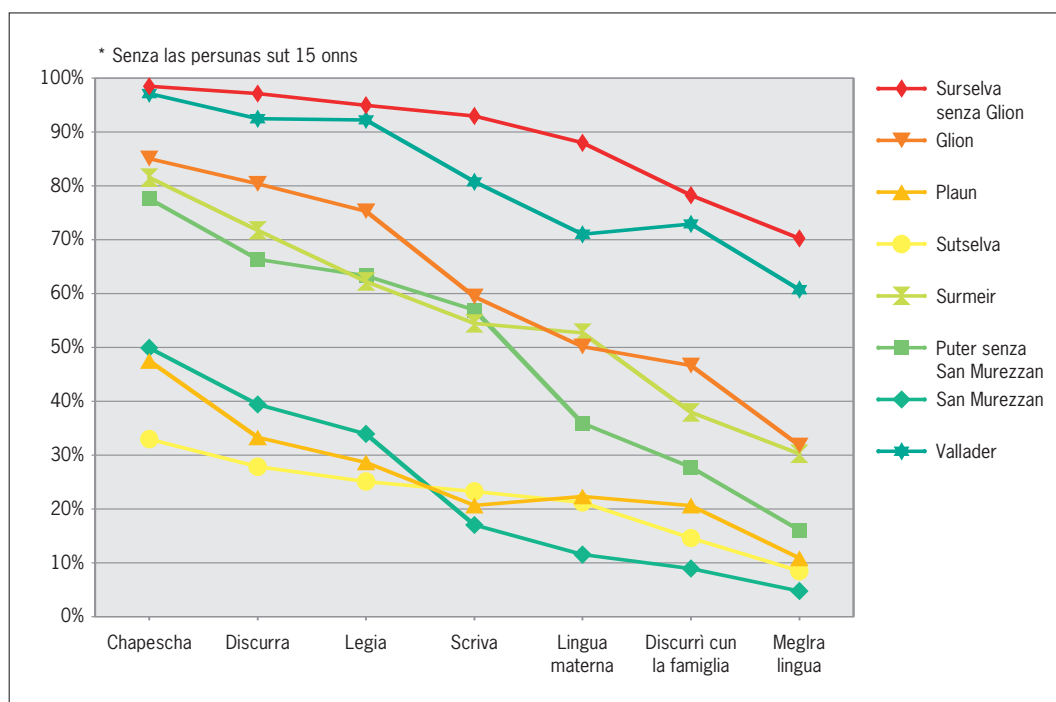
Tut tenor il lieu è la situaziun dal rumantsch fitg differenta. Per motivs da represchentatività n'astgan las datas dals sondadis betg vegnir repartidas tenor regiuns u gruppas memia pitschnas. En quest chapitel vegn il TR pia sutdividi en mo 6 grondas regiuns, numnadamain ils intschess da diever dals tschintg idioms, cun ina sutdivisiun supplementara da l'intschess dal sursilvan tranter la Surselva ed il Plaun. Per orientaziun vegnan preschentadas per part era cifras pertutgant Glion e San Murezzan, perquai che questas duas vischnancas sa distinguan da lur conturn en fatgs da scola (instrucziun tudestga cun rumantsch mo sco rom).

Quai che pertutga il svilup che sa mussa en ils sondadis tranter il 1992 ed il 2003 tanschi qua da menziunar ch'il rumantsch ha per part pers terren sulettamain en l'intschess dal sursilvan ed en il Plaun. En tut las autras regiuns ha el plitost augmentà in pau sia derasaziun, quai che pudess vegnir quintà sco in effect d'in lev meglierament da sia posiziun sociala ed uffiziala.

La grafica 23 mussa per ils onns 2000 resp. 2003 ch'il rumantsch sa mantegna il pli ferm en Surselva (senza Glion). Qua inditgeschan 99% dals intervistads ch'els chapeschan almain rumantsch. Era en l'intschess dal vallader chapeschan quasi tuts (97%) rumantsch. Il rumantsch è dentant in pau main bain francà en l'Engiadina Bassa ed en la Val Müstair: mo 73% inditgeschan il rumantsch sco lingua materna e 61% sco meglra lingua (dumbraziun), visavi 88% e 70% en Surselva senza Glion.

L'intschess dal puter è per il rumantsch d'ina gronda impurtanza demografica, culturala ed economica. Igl è perquai legraivel ed encuraschant da constatar che, malgrà l'enorma immigraziun da glied da lingua estra, 78% da la glied da la regiun (senza San Murezzan) decleran da chapir il rumantsch e 66% da discurrer el. En vista al fatg che mo 16% inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua (e 36% sco lingua materna) è quai davairas in pitschen miracul, ch'è d'attribuir al prestige dal puter, ma era al fatg che la scola è anc adina per part rumantscha. Cuntrariamain è la differenza particularmain marcada ch'ins constatescha per San Murezzan (sco era per Glion) tranter la derasaziun dal rumantsch sco lingua ch'ins chapescha, discurre e legia d'ina vart, ch'ins sa scriver da l'autra vart, magari ina consequenza da l'instrucziun fundentalmain tudestga cun rumantsch mo sco rom.

Grafica 23: Derasaziun dal rumantsch en la populaziun* dals intschess da diever dals idioms, tenor dumonda (chapientscha u diever) en la dumbraziun 2000 resp. en il sondadi dal 2003 (en %)

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST; sondadi SSR/RTR 2003

Las datas per il Surmeir represchentan ina media tranter situaziuns fitg diversas. Surtut en il Surses vegn il rumantsch ad esser vinavant fitg derasà sco lingua chapida e discurreda en general. En ils vitgs turistics da Lai e Valbella percenter è el strusch preschent.

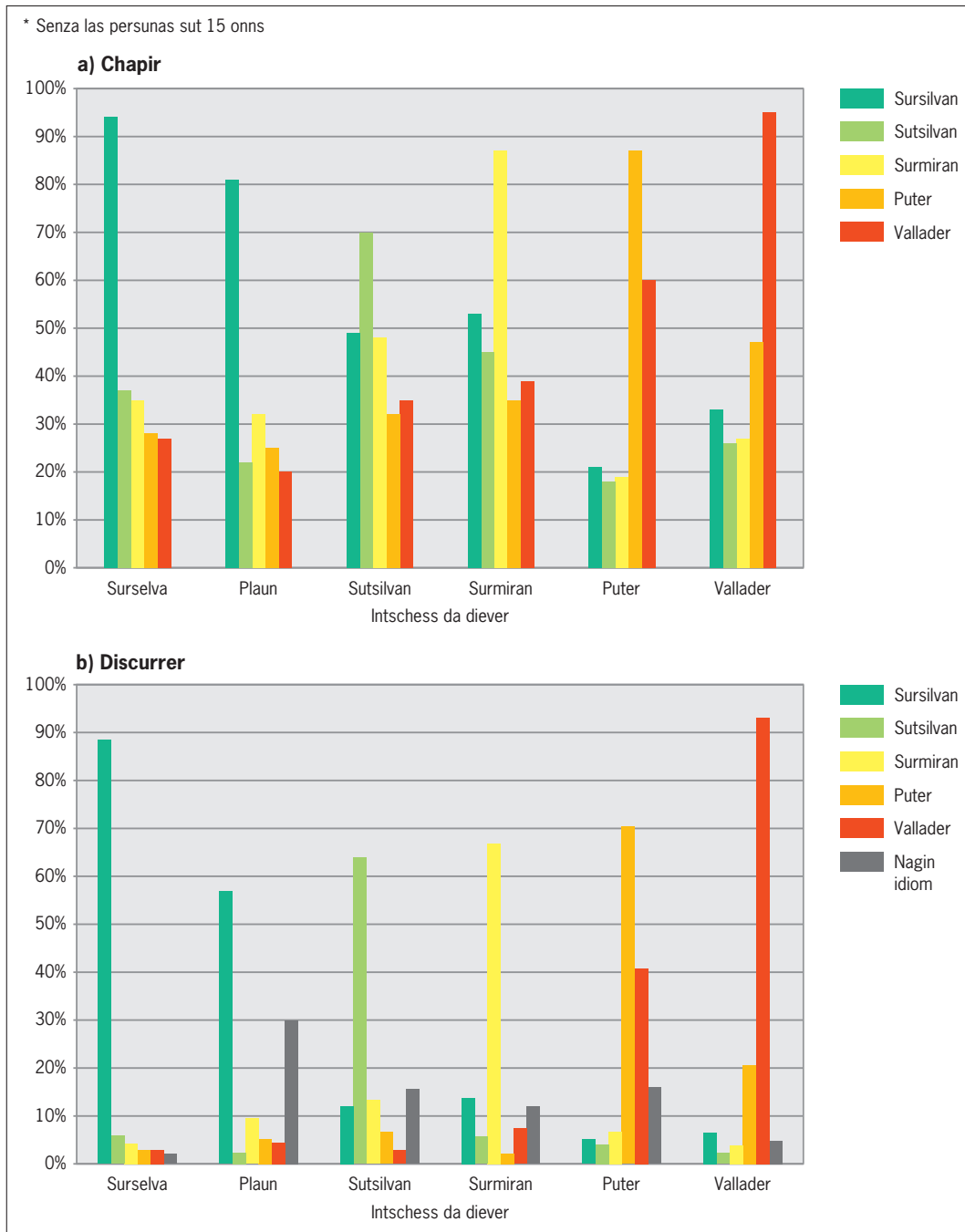
Ils resultats areguard la derasaziun dal rumantsch sco lingua discurreda èn pulitamain differents en las dumbraziuns ed ils sondadis. L'explicaziun è ch'ils sondadis dumondan plitost il *savoir* discurrer, las dumbraziuns percenter cleramain il *diever effectiv e regular* da la lingua (e quai mo en secturs bain precisads). Tut tenor la regiun ha la gronda differenza ch'ins constatescha tranter il *savoir* discurrer en general ed il *diever effectiv* cun la famiglia senza dubi in motiv diametralmain invers. En grondas parts da la Sutselva p.ex. san tscherts indigens (surtut la glied pli veglia)

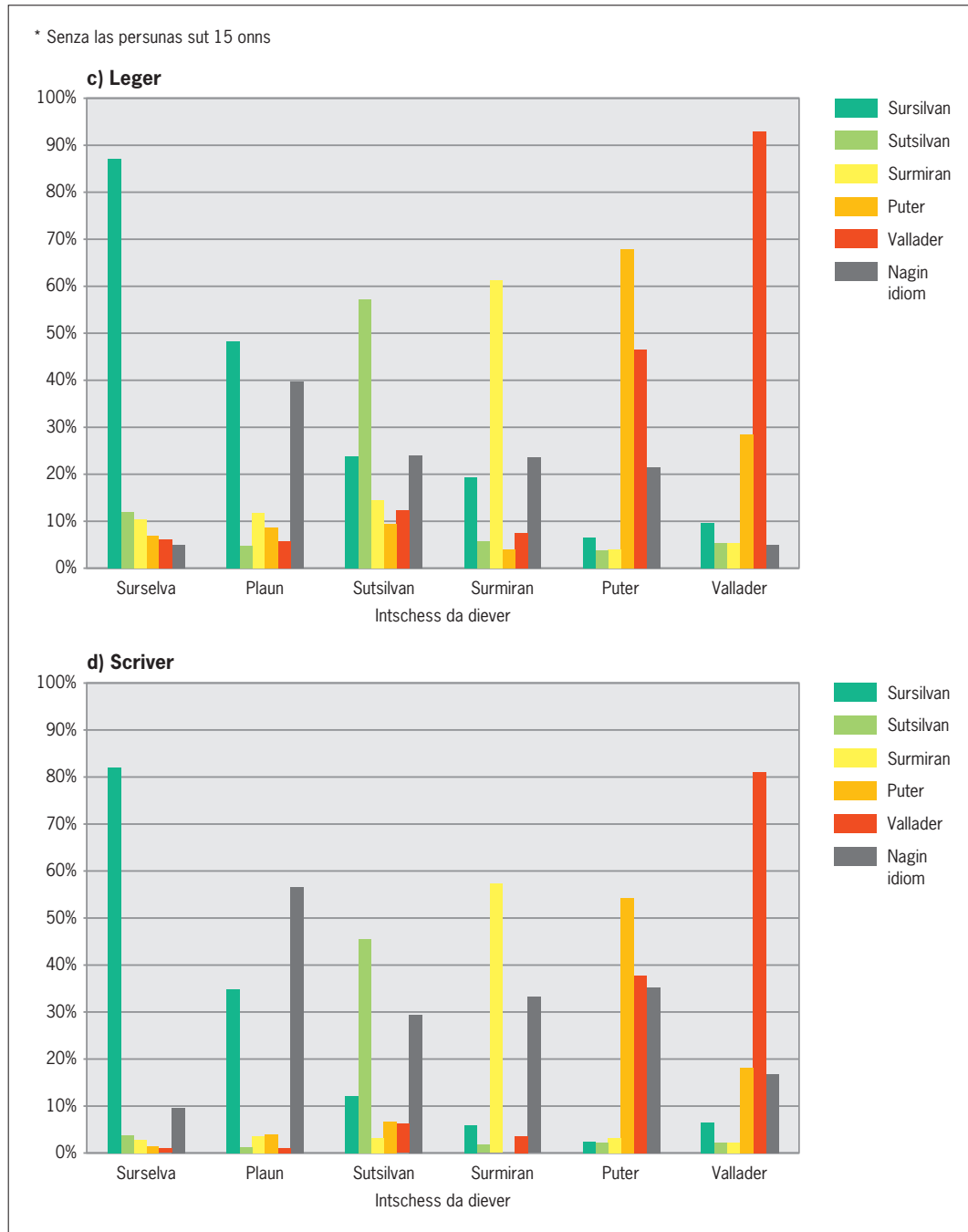
bain anc rumantsch, fan dentant strusch pli diever dad el, era betg en il ravugl da la famiglia. En regiuns pli fermamain rumantschas il cuntrari, emprendan ils immigrants tuttina per part rumantsch e discurren era rumantsch cun ils vischins, en scola, etc., discurren dentant vinavant lur atgna(s) lingua(s) cun la famiglia.

La grafica 24 mussa tenor regiun quant enavant che la glied che chapescha rumantsch en general declera era da chapir specificamain (magari almain en il senn da «bain» u «endretg») quel u tschel dals singuls *idioms*. L'idiom che dominescha cleramain è adina l'idiom tradiziunal da la regiun, e per regla suondan mintgamai ils idioms vischins.

Il sursilvan è la furma la pli derasada dal rumantsch. En l'entir TR decleran 61% dals intervistads concernents da chapir quest idiom, 43% da discurren el, era 43% da leger el, e 36% da scriver el. Il vallader cuntanscha 46%, 26%, 29% e 22%; il puter 44%, 20%, 23% e 16%; il surmiran 35%, 11%, 13% e 8%; il sutsilvan 32%, 8%, 10% e 5%. I n'è betg da smirvegliar sche mo relativamain paucs san discurren plirs idioms: ina tala enconuschientscha è simplamain strusch necessaria e na vegn perquai era betg sviluppada; sulettamain en l'intschess da diever dal puter inditgeschan dus tschintgavels da la glied da discurren (era) vallader (en cumparegliaziun cun in tschintgavel che discurren puter en l'intschess dal vallader). Quai ch'ins po plitost deplorar è il fatg che, en las bleras regiuns, mo paucs pertschient decleran da savair leger ils idioms da las autras regiuns: qua ston ins magari rinfatschar a la scola – sch'ella mussa in summa rumantsch – ch'ella na promova betg avunda activamain la chapientscha dals auters idioms.

Grafica 24: Pertschient che chapescha, discorra, scriva e legia ils divers idioms en la populaziun* che chapescha insumma rumantsch en ils intschess da diever dals idioms, 2003

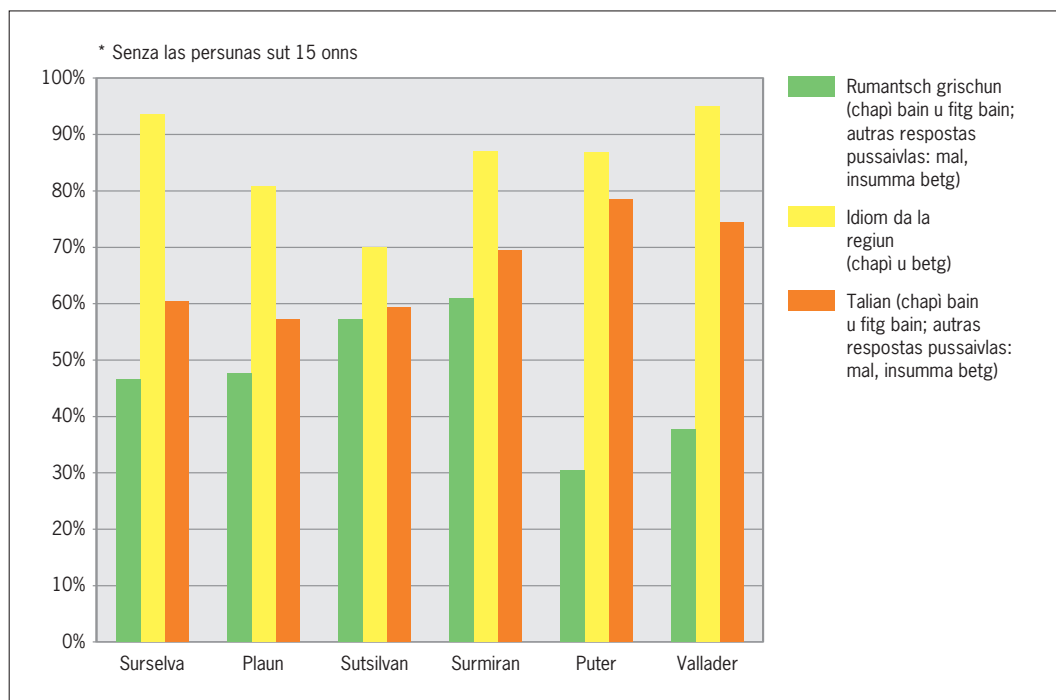

Funtauna: Sondadi SSR/RTR, 2003

En il sondadi da l'onn 2003 han ins era vuli savair, schebain la populaziun chapescha «fitg bain», «bain», «mal» u «insumma betg» la nova lingua da scrittira rumantsch grischun (rg). Ins ha lura tschentà exactamain la medema dumonda era per il talian. Igl era sa chapescha cler gia ordavant che la glied na vegnia il blier betg a responder en il medem spiert per il rg ed il talian. Facticamain ston ils resultats pertutgant il rg per part vegnir validads sco resposta ad ina dumonda che n'è betg vegnida fatga, numnadamain «rg – gea u na». La grafica 25 mussa quant enavant che la glied da las 6 grondas regiuns dal TR – sch'ella chapescha insumma rumantsch – chapescha («fitg bain» u «bain») rg e talian. I sa conferma tranter auter che l'enconuschientscha dal talian è maximala en l'intschess ladin ed en il Surmeir. Per lubir ina (prudental) cumparegliaziun preschenta la grafica era las datas davart l'idiom regional concernent (chapescha gea/na).

Grafica 25: Pertschient che chapescha rumantsch grischun, talian e l'idiom da la regiun en la populaziun* che chapescha insumma rumantsch en ils intschess da diever dals idioms, 2003

Funtauna: Sondadi SSR/RTR, 2003

Sch'ins admetta, sco quai che la SSR fa en sia analisa, che las respostas «jau chapesch l'idiom X» e «jau chapesch (fitg) bain rg» èn da cuntegn fundamentalmain equivalent, sa resulti ch'il rg sa classifitgescha tut tenor regiun sco segund u terz tranter las furmas chapidas il meglier. Sin nivel da l'entir TR cuntanscha el ensemen cun il puter il terz rang (44%), suenter il sursilvan ed il vallader.

14 RUMANTSCH E TUDESTG SCO LINGUAS UFFIZIALAS E LINGUAS D'INSTRUCZIUN EN L'INTSCHESS TRADIZIUNALMAIN RUMANTSCH (TR)

Il 1992 ed il 2003 ha la Lia Rumantscha (LR) realisà en collavuraziun cun J.-J. Furer retschertgas detagliadas tar las vischnancas da l'intschess tradiziunalmain rumantsch¹⁾ (TR). La finamira è stada tranter auter da relevar il diever linguistic en il process legislativ ed administrativ ed en las scolas da mintga vischnanca. Per tschertas dumondas, nua che las autoritads communalas avessan eventualmain pudì dar respostas subjectivas u sularar la realitad per raschuns politicas, han ins segirà la pussaivladad d'ina controlla critica cun dumandar ils collavurats regiunals da la LR d'emplenir formulars complementars per las vischnancas da lur intschess respectiv.

La dumonda «Co sa considerescha la vischnanca dal puntg da vista linguistic» propona las respostas suandantas: «sco rumantscha, sco rumantscha cun in tschert bilinguissem rumantsch/tudestg, sco bilingua rumantsch/tudestga, sco tudestga cun ina preschientscha sulettamain simbolica dal rumantsch, dal tuttatafeg tudestga, autramain (precisar)». Savens vegn fatg duas cruschs per duas respostas, quai che permetta in maletg pli nianzà.

Piuras da las vischnancas che mussan tenor statistica in grond dumber d'immigrants, surtut da lingua tudestga, sa considereschan vinavant sco rumantschas (quai che na faschess atgnamain strusch smirvegliar, sch'i sa tractass da vischnancas d'in auter intschess linguistic). Tarasp è qua la megla illustraziun: malgrà las datas da la dumbraziun, è la vischnanca fundamentalmain rumantscha e la scola teosofica che dat la maioritad al tudestg è in mund dapersai ed influenzescha mo pauc la vita da la vischnanca. Autras vischnancas dattan ina renconuschienscha als immigrants germanofons cun sa declerar «rumantschas cun in tschert bilinguissem rumantsch/tudestg». L'exempel caracteristic è en quest regard Laax, che sa definescha precisamain uschia era suenter che la davosa dumbraziun mussa ch'il tudestg è pli derasà en vischnanca ch'il rumantsch.

Da l'autra vart han ins vischnancas, nua che la maioritad da la glied indigena sezza ha sbittà avant betg uschè ditg il rumantsch. Là vegn mintgatant pretendi, schizunt en in tun quasi agressiv, che la vischnanca saja da qua ennà tudestga, n'emporta betg quant gronda ch'è anc la minoritad rumantscha documentada statisticamain.

La cumparegliaziun dals resultats da las duas retschertgas mussa ch'ins è en il TR senz'auter conscient ch'il rumantsch vegn pli e pli flavel. Numerusas vischnancas, p.ex. en la Foppa u en la Val Schons, dattan a sasezzas l'onn 2003 in «punct» damain pertutgant lur rumantschadad. Intginas percenter, sco Surava u San Murezzan, curregian l'onn 2003 lur decleraziun memia definitiva dal 1992, tenor la quala ellas sajan «tudestgas». Era Flem sa reevaluescha da «tudestg» a «tudestg cun ina preschientscha sulettamain simbolica dal rumantsch», quai che resta magari in pau pauc en vista al fatg che la vischnanca avess l'onn 2006 d'ospitar sco «lieu rumantsch» ina sessiun dal Parlament svizzer. Ziràn-Reschen finalmain sa preschenta l'onn 2003 en moda magari in pau exagerada sco vischnanca «rumantscha cun in tschert bilinguissem rumantsch/tudestg» (1992 «tudestga cun ina preschientscha sulettamain simbolica dal rumantsch»).

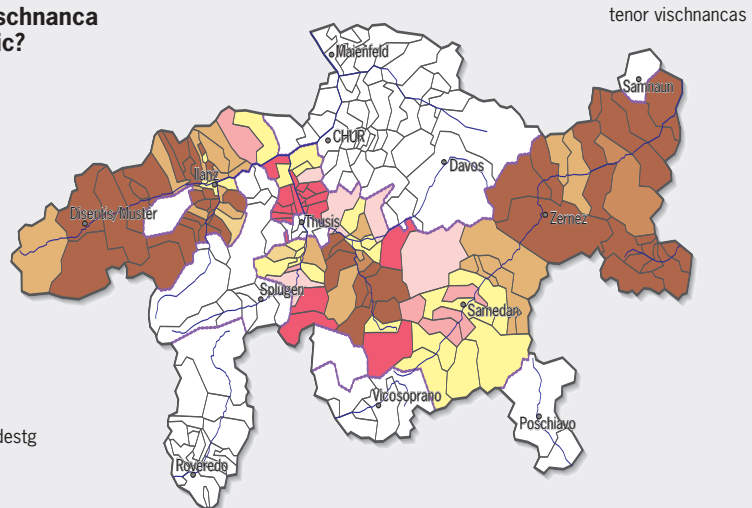
Carta 12:

Retschertga tar las vischnancas da l'intschess tradiziunalmain rumantsch, 2003

Co sa considerescha la vischnanca dal punctg da vista linguistic?

- Rumantscha
- Rumantscha cun bilinguissem limità
- Rumantscha cun bilinguissem mesaun
- Bilingua cun accent rumantsch
- Bilingua
- Bilingua cun accent tudestg
- Bilingua cun preschientscha mesauna dal rumantsch
- Bilingua cun preschientscha flaiva dal rumantsch
- Tudestga (Beiva: tud./tal.)
-

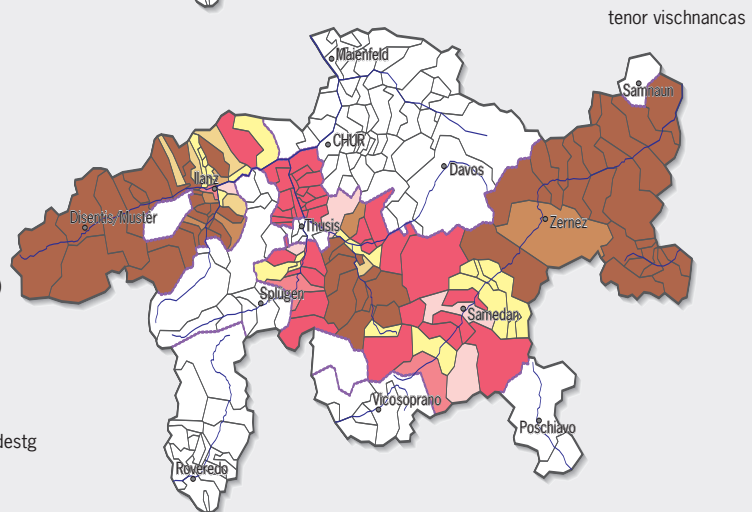
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

Lingua(s) uffiziala(s) en la vischnanca?

- Rumantsch (explicitamain)
- Rumantsch (implicitamain)
- Rumantsch, in pau tudestg
- Principalmain rumantsch
- Bilinguissem (explicit/implicit)
- Principalmain tudestg
- Tudestg, in pau rumantsch
- Tudestg, strusch rumantsch
- Tudestg (Beiva: talian, p.p. tud.)
-

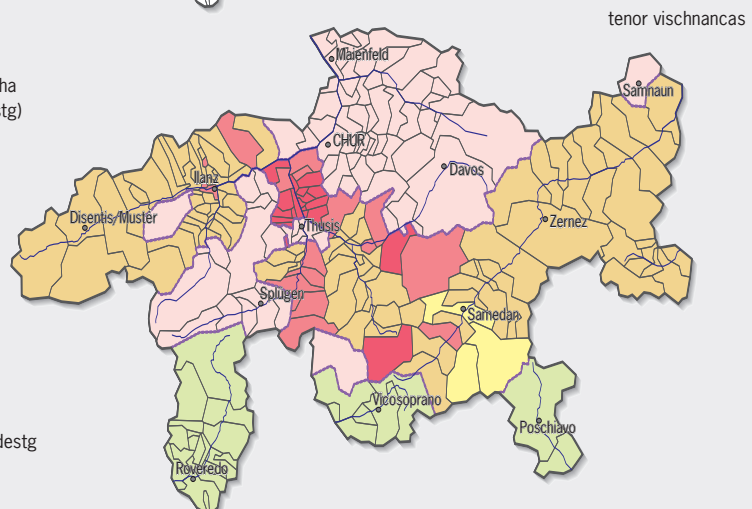
..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

Lingua(s) d'instrucziun en la vischnanca?

- Uschenumnada scola rumantscha
- Scola bilingua (rumantsch-tudestg)
- Scola tudestga cun rumantsch sco materia
- Scola tudestga (Beiva: tal. lura tal./tud.) senza rumantsch
- Grischun tudestg
- Grischun talian

..... Cunfins linguistics tradiziunals tranter rumantsch, talian e tudestg

Ins na po betg sclauder da princip la pussaivladad ch'ina vischnanca, inditgond co ch'ella sa considerescha, na prendia betg in pau sco realitad quai ch'è plitost in giavisch. Perquai han ins tschentà als collavurats regiunals la dumonda da controlla: «Co è la vischnanca da considerar dal puntg da vista linguistic?» Las divergenzas ch'ins constatescha èn per ordinari pitschnas, van dentant en duas direcziuns cuntrarias: là nua ch'il rumantsch è anc relativamain ferm, èn ils collavurats regiunals savens main optimistic che la vischnanca sezza. Là percenter nua ch'il rumantsch è sin svanir, sa vesa bain inquala vischnanca gia libra da quel, entant ch'il collavuratur responsabel, senza sa far illusius per l'avegnir, suttastritga tuttina ch'il rumantsch mantegna per il mument ina tscherta preschientscha.

La dumonda e la resposta pertutgant la(s) lingua(s) uffiziala(s) en vischnanca han in caracter puramain infurmativ. La cumparegliaziun da la situaziun dal 1992 e dal 2003 mussa dentant in maletg vaira cuntrastant. Il 1992 constatav'ins che bleras vischnancas n'avevan betg stabili expressivamain il diever linguistic, era sch'ellas sa servivan tradizionalmain dal rumantsch sco lingua uffiziala. Fin il 2003 han lura tozzels vischnancas senti il basegn da francar lur pratica cun in artitgel explicit en la costituziun communal, surtut en il cas dal diever dal rumantsch. Savens è lura era vegni precisà, bain en connex cun la dumonda idiom/rg, che la lingua uffiziala saja l'idiom regional. Da l'autra vart han Zuoz e La Punt-Chamues-ch introduci uffizialmain il tudestg sper il rumantsch, entant ch'intginas vischnancas sco Bravuogn u Razén han ussa sclaus il rumantsch. En ina maniera generala pon ins pia dir ch'ins ha, nua ch'il rumantsch è anc fermamain preschent, per far la segira rinforzà sia posiziun, entant ch'el vegn plaunsieu eliminà, nua ch'el è gia pli flailentà.

Quai che succeda savens è che la teoria e la pratica èn duas chaussas pulitamain diversas. Perquai han ins tschentà il 1992 dumondas complementaras praticas, e l'onn 2003 supplitgà ils collavurats da dar part lur observaziuns pertutgant la pratica reala. La summa da las indicaziuns rimnadas permetta intginas constataziuns fundamentalas.

Igl è nunpussaivel per ina vischnanca da far diever mo dal rumantsch. Schizunt là nua ch'il rumantsch è costituzionalmain la suletta lingua uffiziala, n'ha el en realitad mai la medema posiziun esclusiva sco il tudestg en mintga vischnanca dal Grischun tudestg. Primo *na po e n'astga* quai betg esser perquai che bler vegn vinavant tramess da la Confederaziun e dal chantun mo per tudestg ed astga era vegnir reglà mo per tudestg. Secundo è per ordinari era la vischnanca la pli persvadidamain rumantscha bler pli generusa en il diever dal tudestg ch'ina vischnanca tudestga en il diever d'ina lingua estra, tuttina da tgenina ch'i sa tracta. En quest senn n'exista insumma nagina vischnanca monolingua rumantscha, mabain sin il pli vischnancas, en las qualas il rumantsch ha la precedenza e vegn era duvrà pli stediain ch'il tudestg.

Sch'ina vischnanca ha gia introduci il tudestg sco segunda lingua uffiziala sper il rumantsch, sa mussi vaira savens che questa bilinguitad è en realitad il diever fundamental e sistematic dal tudestg cun in diever pli u main occasional dal rumantsch. I dat tuttina intginas vischnancas en la Foppa che renconuschan formalmain il tudestg sco lingua conuffiziala, funcziunan dentant vinavant plitost per rumantsch.

Sch'ina vischnanca è uffizialmain da lingua tudestga, poi tuttina esser uschia ch'il rumantsch cumpara a scrit en ina posiziun simbolica (nums da vias, chaus da brev, u insumma nua ch'i po esser interessant per il turissem). I sa chapescha lura da sasez ch'in chanzlist communal rumantsch vegn a sa servir plitost dal rumantsch per la comunicaziun a bucca cun in auter Rumantsch.

Quai che pertutga la(s) lingua(s) d'instrucziun en scola, enconuscha il TR essenzialmain la (uschenumnada) scola rumantscha e la scola tudestga. La scola «rumantscha» prevesa en princip il rumantsch sco lingua d'instrucziun durant ils emprims 3 fin 6 onns da scola obligatoria, ed il tudestg sco lingua unica u principala d'instrucziun per ils davos 3 fin 6 onns. La cumpart efectiva da las uras dadas per rumantsch durant l'entir temp da la scola obligatoria po ir da circa la mesadad fin var quatter tschintgavels. En la medema scola po questa cumpart dentant variar d'ina classa a l'autra u d'in onn a l'auter, tut tenor tge scolasts da tge furmaziun e lingua materna che stattan a disposiziun – las duas retschertgas mussan era che diversas scolas han difficultads da chattar avunda scolasts da lingua rumantscha. La scola tudestga da sia vart po porscher il rumantsch sco rom marginal. A Beiva vegniva l'onn 2003 instrui l'emprim per talian, lura essenzialmain per tudestg.

Tranter il 1992 e 2003 hai dà relativamain paucas midadas. La Surselva (cun excepziun da Glion, sco era da Schnaus che trametta ses scolars a Glion), l'Engiadina Bassa cun la Val Müstair, il Surses (cun excepziun da Beiva), la Mantogna da Schons, las bleras vischnancas da l'Engiadin'Ota, ina part dal Sotises e Trin mantegnan ina scola diversamain «rumantscha» d'in lieu a l'auter. Enstagl da la scola «rumantscha» han Samedan e Puntraschigna dentant introduci in scola tras e tras bilingua rumantsch-tudestga, ed Alvagni la scola tudestga cun rumantsch sco rom. Veulden e Sched han bandischà il rumantsch schizunt sco simpel rom. Pliras vischnancas mantegnan il tip fundamental da scola, reducind dentant ulteriuramain la cumpart dal rumantsch (Trin resp. Flem). Surava percenter ha reintroduci il rumantsch sco rom, e San Murezzan ha rinforzà la posiziun dal rumantsch mantegnend la scola tudestga.

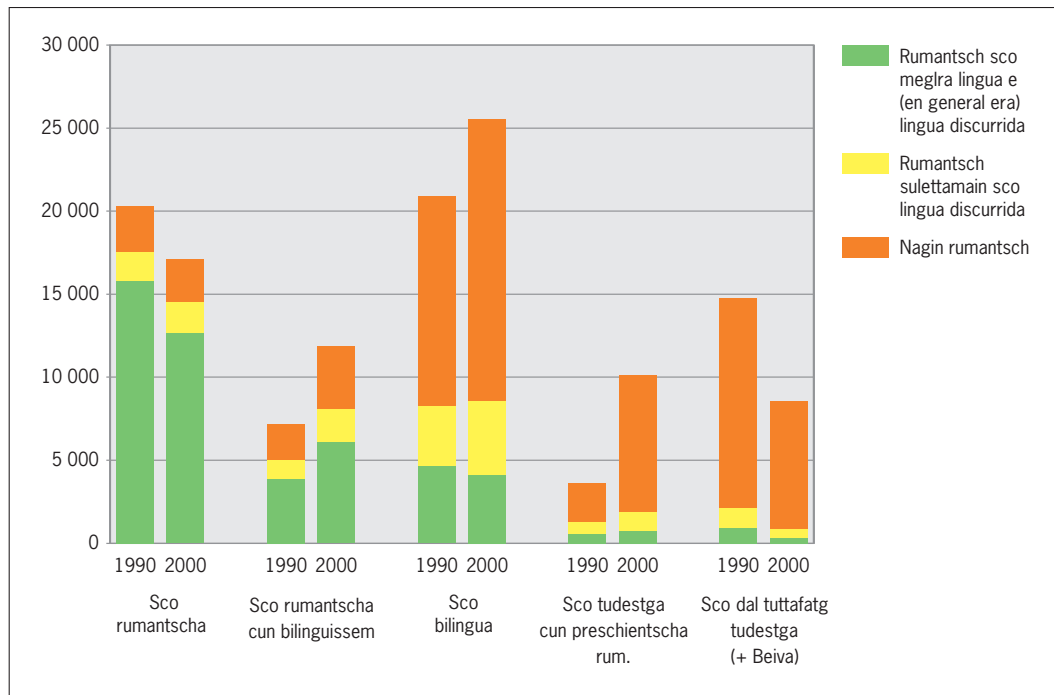
Tut en tut sa confermi che las duas regiuns cun il meglier status administrativ e scolastic per il rumantsch èn la Surselva (cun excepziun da Glion) e l'intschess da diever dal vallader, pia las duas regiuns las pli allontanadas entaifer il TR. Tranteren chatt'ins valladas e vischnancas cun las pli diversas situaziuns per la lingua indigena. La Mantogna e la Tumleastga furman il cunterpol absolut da la Surselva e da l'intschess dal vallader: là è il rumantsch ussa bandischà dapertut, dal puntg da vista administrativ sco era scolastic.

I sa mussa dal reminent che lingua uffiziala e lingua d'instrucziun na van betg adina e dapertut ensemen. Pliras vischnancas, tranter auter en l'Engiadin'Ota ed en la Val Schons, che mantegnan fin uss ina scola parzialmain rumantscha, sa servan essenzialmain u unicamain dal tudestg sco lingua uffiziala. I na dat percenter nagina vischnanca che fiss uffizialmain mo rumantscha, avess dentant ina scola tudestga.

Avant che concluder èsi anc essenzial da considerar la repartiziun puramain statistica da la populaziun dal TR tenor la posiziun dal rumantsch en las singulas vischnancas.

L'onn 2003 chatt'ins mo pli 45 vischnancas che sa considereschon sezzas sco (mo) rumantschas, e quellas dumbran mo 17 115 abitants, quai che represchenta strusch in quart da la populaziun totala dal TR. 14 552 da quels abitants inditgeschan dentant il rumantsch en la resposta a l'ina u l'autra da las dumondas da la dumbraziun 2000, quai che represchenta passa dus tschintgavels da tut quels che menziuneschan insaco la lingua en il TR. 20 vischnancas cun 8542 abitants sa considereschon ussa il cuntrari sco dal tutfatg tudestgas (Beiva: bilingua talian-tudestga) schebain ch'in dieschavel da lur populaziun declera anc adina il rumantsch en ina maniera u l'autra.

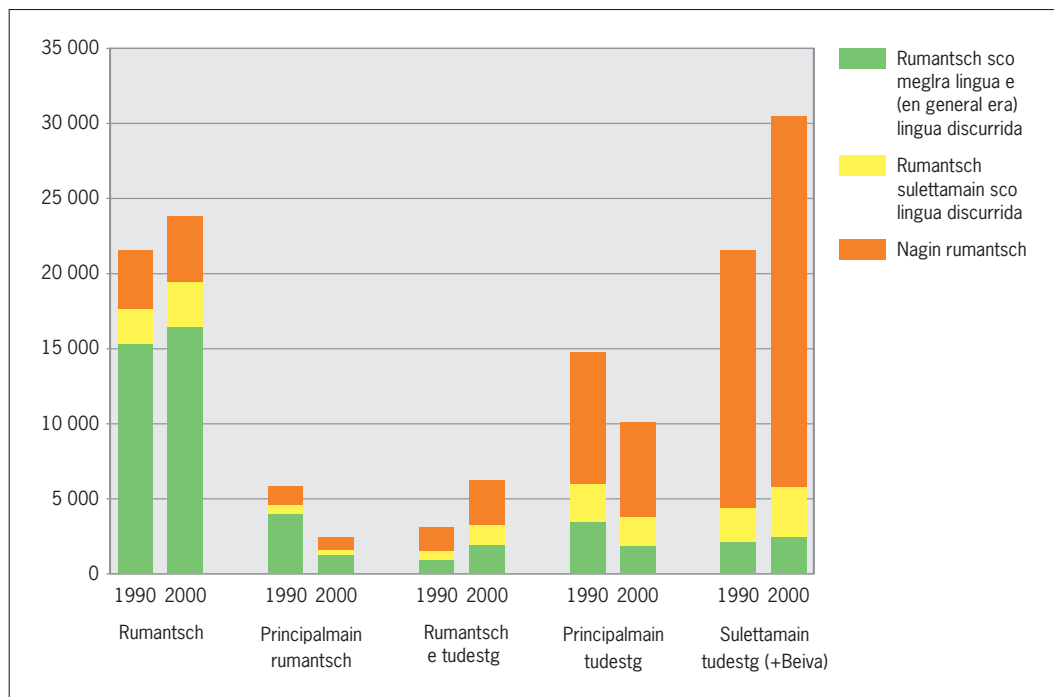
Grafica 26: Popolaziun residenta en il TR tenor atgna valitaziun (1992 e 2003) da las vischnancas dal puntg da vista linguistic e tenor indicaziun individuala dal rumantsch, 1990 e 2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST; retschertgas Lia Rumantscha/J.-J. Furer, 1992 e 2003

54 vischnancas stipuleschan l'onn 2003 il rumantsch sco suletta lingua uffiziala sin nivel communal (49 explicitamain, 5 implicitamain). Ellas totaliseschan dentant mo 21 891 abitants, tranter ils quals 18 022 da las 33 991 persunas che menziuneschan il rumantsch en il TR. Inversamain decleran 37 vischnancas il tudestg sco unica lingua uffiziala, malgrà che 5814 da lur 30 512 abitants decleran expressivamain il rumantsch.

Grafica 27: Popolaziun residenta en il TR tenor lingua(s) uffiziala(s) (1992 e 2003) da mintga vischnanca ed indicaziun individuala dal rumantsch, 1990 e 2000

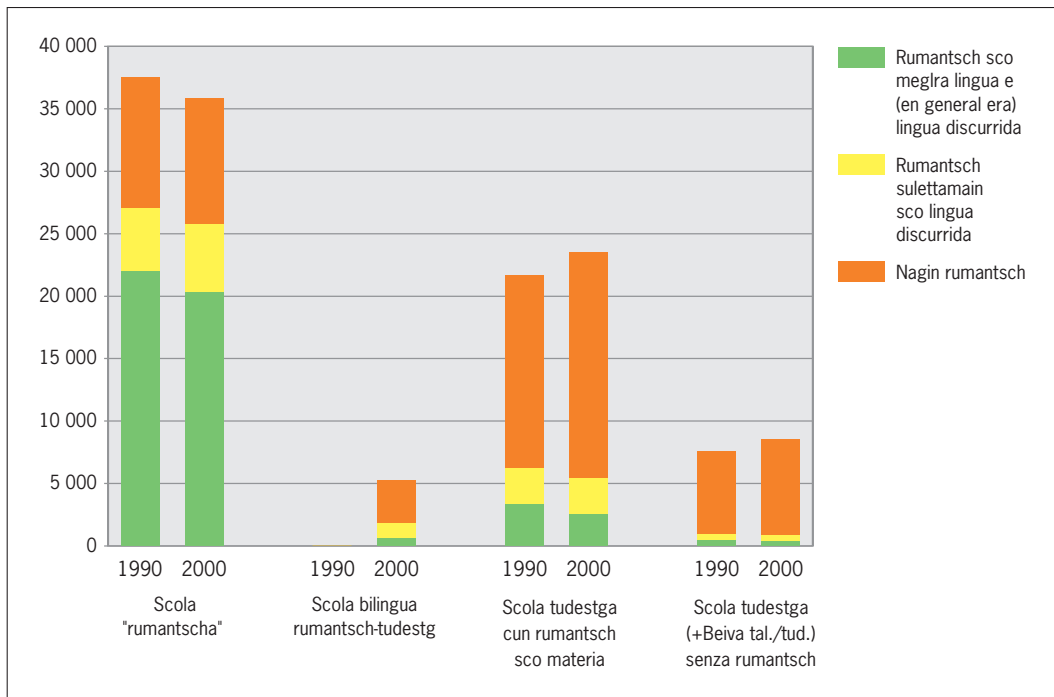

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST; retschertgas Lia Rumantscha/J.-J. Furer, 1992 e 2003

82 vischnancas, finalmain, mainan l'onn 2003 ina scola «rumantscha». Cun lur 35 820 abitants na reuneschan ellas gnanc la mesadad da la populaziun totala dal TR – dentant cun 25 741 personas betg main che trais quarts da quels che menziuneschan il rumantsch. Sulettain 43 da questas vischnancas, cun 22 308 abitants, segireschan dentant in plaz al rumantsch suenter la 6avla classa en lur scola «rumantscha». Inversamain na concedan 19 vischnancas cun 8585 abitants en lur scolas betg ina suletta ura al rumantsch.

Grafica 28: Popolaziun residenta en il TR tenor tip da scola (1992 e 2003) da mintga vischnanca ed indicaziun individuala dal rumantsch, 1990 e 2000

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST; retschertgas Lia Rumantscha/J.-J. Furer, 1992 e 2003

15 STRUCTURA DA VEGLIADETGNA EN LA POPULAZIUN CHE DISCURRA RUMANTSCH

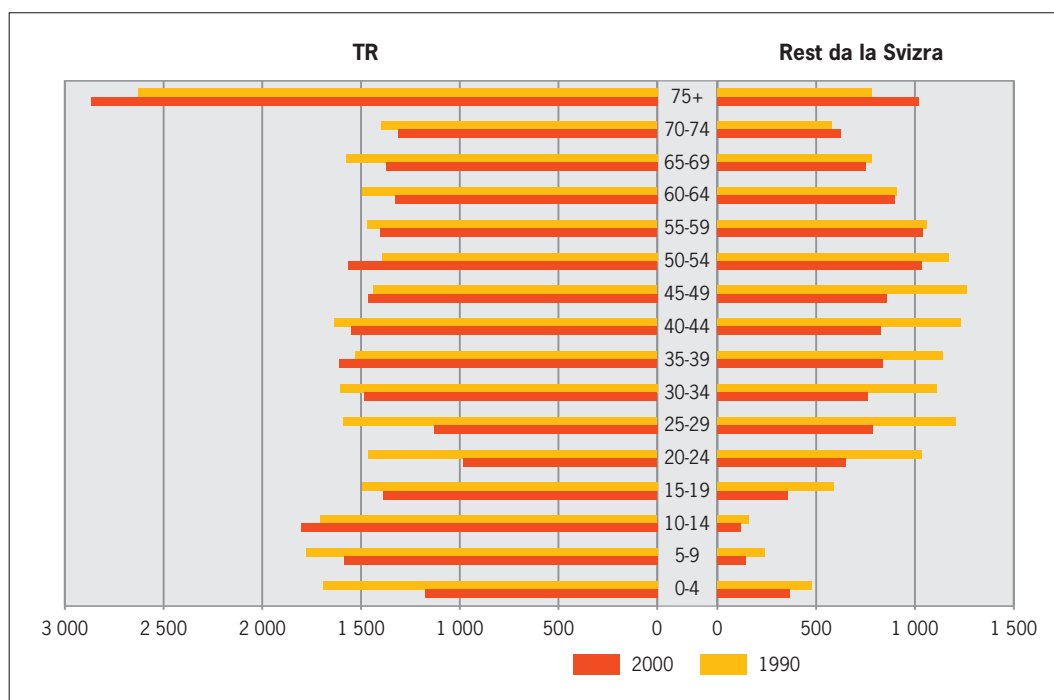
En l'entira Svizra han 66 082 abitants inditgà il rumantsch sco meglra lingua u sco lingua discurrida⁽²⁾ l'onn 1990, 60 591 l'onn 2000. En cumparegliaziun cun la populaziun totala da la Svizra, che ha sezza ina structura inveterada, mussa questa populaziun ina inveteraziun supplementara. Las classas a partir da 45 onns paisan proporziunalmain dapli e la glied sur 74 onns p.ex. represchenta l'onn 2000 8,5%, cunter 7,3% en l'entira populaziun. Inversamain datti en la populaziun ch'inditgescha il rumantsch mo 3,7% uffants sut 5 onns, visavi 5,3% en la populaziun totala. Ultra da quai crescha l'inveteraziun: il 1990 muntava la cumpart da las duas classas menziunadas a 6,9% resp. a 4,5%. Quai che pertutga la structura da vegliadetgna tenor schlattaina basti da remartgar qua che la part feminina da la populaziun ch'inditgescha il rumantsch è levamain pli inveterada che la part masculina. Tut tenor tge criteri ch'ins prenda en consideraziun (meglra lingua, lingua discurrida cun la famiglia, a la lavur u en scola) na sa mida percunter considerablmain betg mo il dumber da la populaziun «rumantscha» che sa resulta, mabain era sia structura da vegliadetgna.

La communitad rumantscha da la Svizra cumpiglia duas cumponentas principalas⁽³⁾, la glied che viva en l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR) e quella en il rest da la Svizra («diaspora»). Il pais relativ da questas cumponentas è vaira different tenor la dumonda considerata e tenor la classa da vegliadetgna. Sch'ins prenda la meglra lingua, croda la cumpart da la diaspora tranter ils uffants sut 10%; inversamain surpasa la diaspora ils 50% tranter ils creschids da vegliadetgna media, sch'ins prenda la lingua discurrida cun la famiglia. En total perda dentant la diaspora adina dapli pais, pervi da l'assimilaziun e perquai ch'il dumber da Rumantschs che van a star «en la Bassa» n'è betg pli uschè grond sco ina giada.

Ordaifer il TR è la populaziun ch'inditgescha il rumantsch sco meglra lingua sa sminuida tranter il 1990 (13 738 personas) ed il 2000 (11 079). Ella mussa ultra da quai ina structura da vegliadetgna tipica da l'emigraziun ordaifer l'atgna regiun linguistica. Ella cumpiglia mo paucs uffants, dentant cleramain dapli uffants pitschens che uffants en la vegliadetgna da scola, quai bain perquai che la scola chaschuna savens ina midada da lingua (almain quai che pertutga la lingua dumagnada il meglier). Igl è remartgabel che tut las classas sut 70 èn sa sminuidas en cifras absolutas, ma che la diminuziun è la pli gronda en las classas da vegliadetgna media.

Era en il TR è sa reduci il dumber da personas che decleran il rumantsch sco meglra lingua (da 25 894 a 24 016 personas). La digren pertutga particularmain ils uffants pitschens ed ils giuvens creschids. Tuttina: schebain che las classas pli veglias èn surrepreschentadas, è la renovaziun demografica segirada. La classa dals uffants pitschens ha in pais relativ equal en la populaziun cun il rumantsch ed en quella cun in'otra meglra lingua; en las classas tranter 5 e 14 onns percunter è il rumantsch en l'avantatg. Tranter ils creschids cun in'otra lingua èn lura las classas tranter 15-49 onns particularmain fermas, entant che las classas pli veglias èn represchentadas surproporziunalmain en la populaziun cun il rumantsch.

Grafica 29: Repartiziun tenor classas da vegliadetgna da la populaziun dal TR e dal rest da la Svizra ch'inditgescha il rumantsch sco meglra lingua, 1990 e 2000

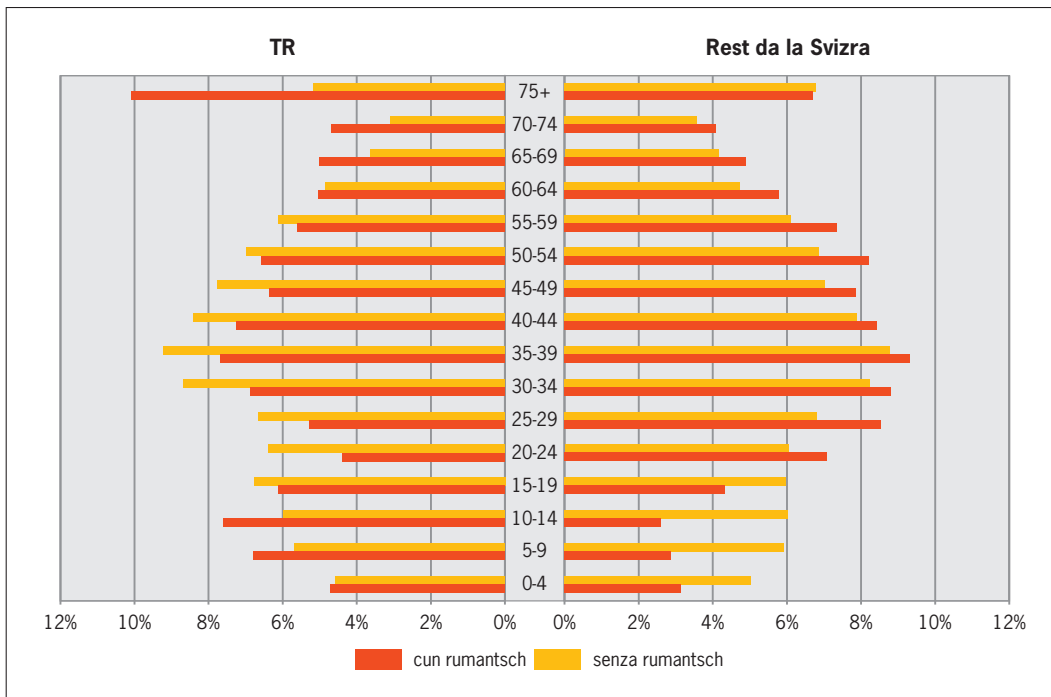

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Sch'ins prenda uss il criteri da la lingua discurreda cun la famiglia e considerescha las regiuns ordaifer il TR, datti en egl che las classas da 20 a 74 onns èn proporziunalmain in pau pli fermas en la populaziun che discorra rumantsch; questa populaziun ha percenter in grond deficit d'uffants, – 57% damain en la classa 10-14. Quai dat in maletg d'inveteraziun che vegn anc pli evident cun il fatg che la valor la pli auta en la populaziun cun il rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia è sa stuschada en 10 onns da la classa 25-29 a la classa 35-39.

En il TR percenter ves'ins che la populaziun cun il rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia sa renovescha. Bain èn las classas d'auta vegliadetgna pli fermamain represchentadas ch'en la populaziun senza rumantsch, ed i dat il cuntrari ina profunda crenna tar ils giuvens creschids; mo tranter ils uffants en la vegliadetgna da scola èn quels cun rumantsch procentualmain represchentads megliaer che quels senza rumantsch.

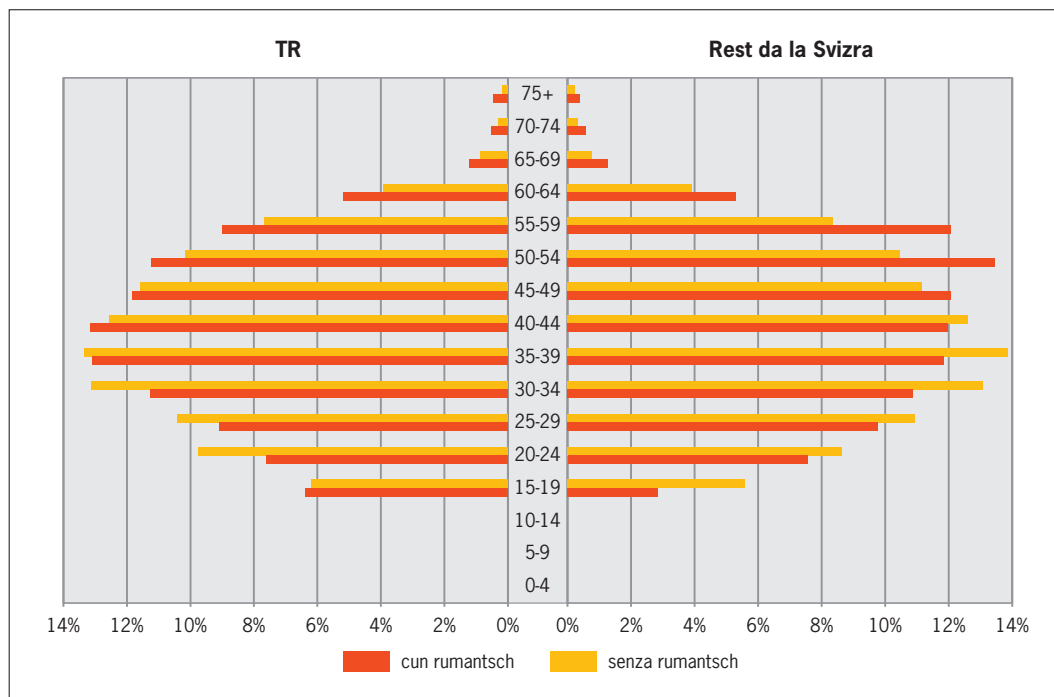
Grafica 30: Repartiziun (en %) tenor classas da vegliadetgna da la populaziun dal TR e dal rest da la Svizra ch'inditgescha u n'inditgescha betg il rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia, 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

L'onn 2000 menziuneschan 20 327 abitants da la Svizra il rumantsch sco lingua discurreda a la lavur. 6593 da quels, pia in terz, abiteschan ordaifer il TR. En questa grupp è las classas fin 44 onns sutrepreschentadas, quellas a partir da 45 surrepreschentadas en cumparegliaziun cun la populaziun activa totala. Era en il TR è la populaziun activa che sa serva dal rumantsch en total levamain pli veglia ch'il rest dals activs, mo en la classa pli giuvna è il rumantsch tuttina in pau en l'avantatg.

Grafica 31: Repartiziun (en %) tenor classas da vegliadetgna da la populaziun dal TR e dal rest da la Svizra ch'inditgescha u n'inditgescha betg il rumantsch sco lingua discurreda a la lavur, 2000

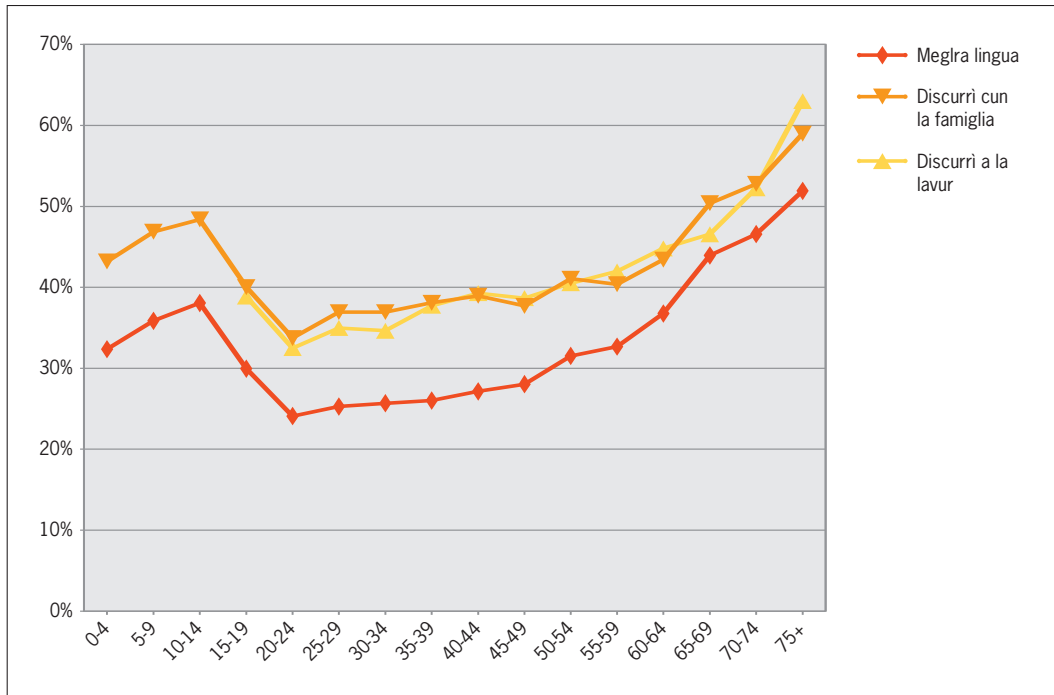

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Sch'ins considerescha ussa, mintgamai en la populaziun concernenta dal TR l'onn 2000, la derasaziun dal rumantsch sco meglra lingua, lingua discurreda cun la famiglia e lingua a la lavur, obtegn'ins cun tuts trais criteris in maletg sumegliant: ils giuvens creschids ed ils creschids da mesa vegliadetgna decleran bler pli pauc il rumantsch en cumparegliaziun betg mo cun las classas pli veglias (quai che represchentass in «simpel» cas d'inveteraziun da la gruppa linguistica), mabain era cun ils uffants. In ulteriur fatg remartgabel è che la derasaziun dal rumantsch è pli gronda tranter ils uffants pli vegls che tranter ils pitschens: in segn ch'ina part dals uffants da glieud d'autras linguas emprenda tuttina rumantsch.

La cumparegliaziun tranter las curvas concernentas per il 1990 ed il 2000 mussa che la derasaziun dal rumantsch sco meglra lingua e sco lingua discurreda cun la famiglia è sa sminuida levamain en tut las classas da vegliadetgna, dentant plitost pli pauc tranter ils giuvens creschids e pli fitg en las classas a partir da 55 onns. Quai che pertutga il diever da las linguas a la lavur è la derasaziun dal rumantsch schizunt sa meglrada in pau en las classas fin 49 onns, entant ch'ella è sa sminuida levamain en quellas a partir da 55 onns. Cun auters plets: il process d'inveteraziun da la populaziun rumantscha dal TR cuntinuescha, dentant tendenzialmain en maniera main pesanta.

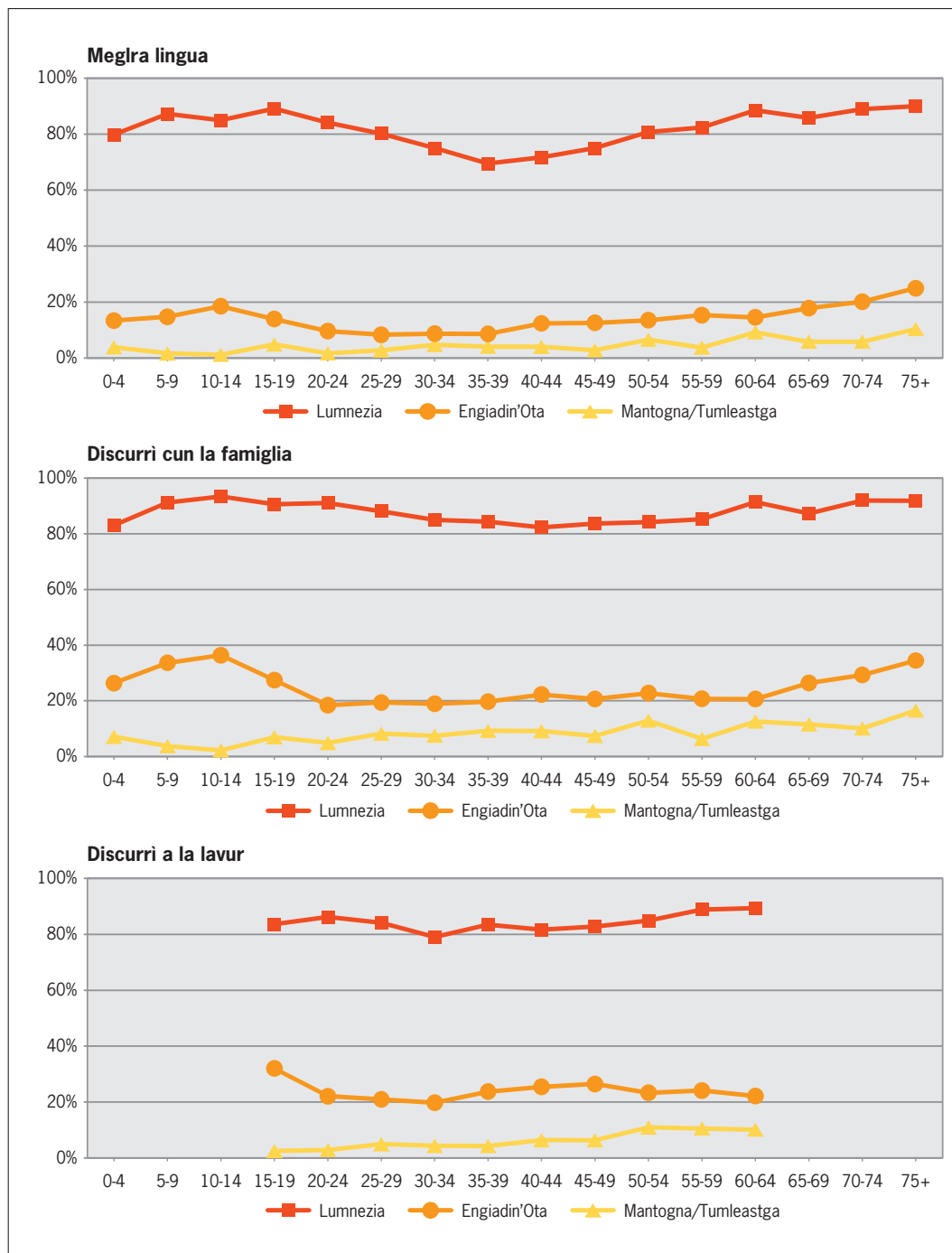
Grafica 32: Derasaziun (en %) dal rumantsch sco meglra lingua, lingua discurreda cun la famiglia e lingua discurreda a la lavur en la populaziun dal TR, tenor classas da vegliadetgna, 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Era qua illustreschan ils exempels selecziunads da la Lumnezia, da l'Engiadin'Ota e da la Mantogna/Tumleatgna la gronda diversitad da la situaziun e dal svilup en il TR.

Grafica 33: Derasaziun (en %) dal rumantsch sco meglra lingua, lingua discurrida cun la famiglia e lingua discurrida a la lavur en la populaziun da trais regions dal TR, tenor classas da vegliadetgna, 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Per la Lumnezia, la vallada nua ch'il rumantsch sa mantegna il meglier, mussa ina crenna en la curva da la meglra lingua ch'ils giuvens Rumantschs han vinavant la tendenza d'ir davent, entant che glieud d'autras linguas sa tiran natiers. La curva pli regulara da la lingua discurrida cun la famiglia sugerescha tuttina ch'ina part da quests immigrants s'integreschan linguisticamain.

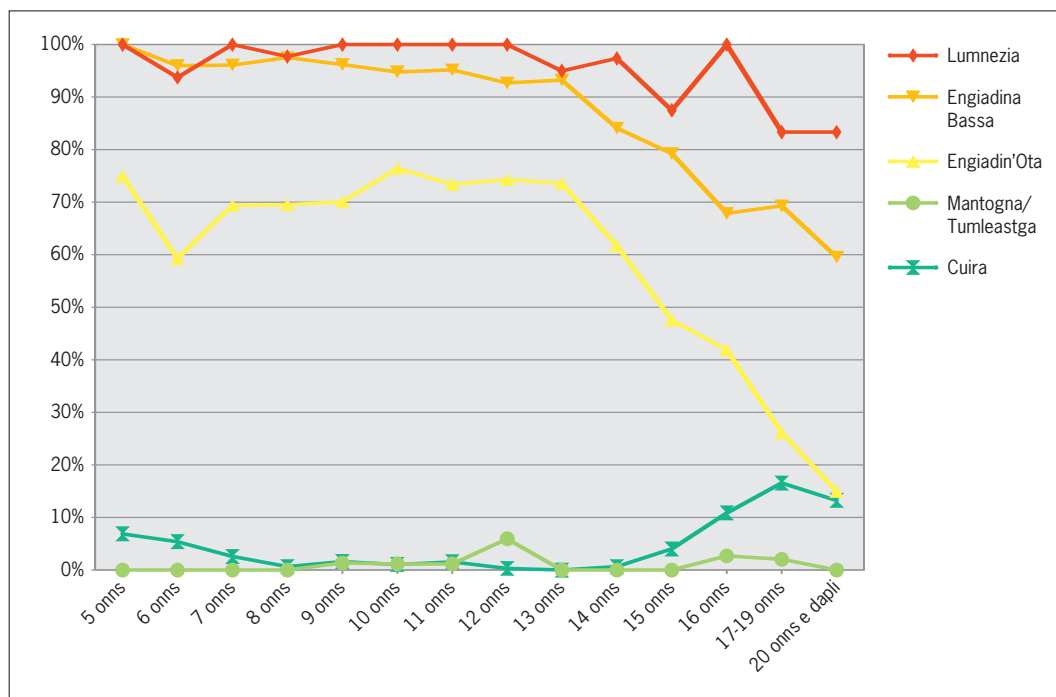
En l'Engiadin'Ota ha l'immigraziun massiva mess gia daditg il rumantsch en la minoritad. Las curvas demonstreschan dentant ch'il rumantsch mantegna ina rolla sociala: sco meglra lingua è sia derasaziun crudada sut 10% tranter ils giuvens, e tuttina cumpara el passa duas giadas pli savens sco lingua professiunala.

En la Mantogna/Tumleatga percenter è il rumantsch preschent mo pli sco relict u grazia a l'installaziun da Rumantschs oriunds d'autras valladas dal TR. Il fatg che schizunt la gliעד passada declera il rumantsch strusch pli savens che las classas pli giuvnas è in'indicaziun che la rendida da la lingua è succedida gia daditg.

En tut las trais valladas pon ins percorscher indirectamain l'influenza da la scola tranter ils giuvens. Essend che la scola è parzialmain rumantscha en la Lumnezia ed en l'Engiadin'Ota, rinforza ella in pau la posiziun dal rumantsch en questas valladas. En la Mantogna/Tumleatga eliminescha la scola tudestga ils davos relicts dal rumantsch.

Il model duvrà sura per la meglra lingua e la lingua discurrenda cun la famiglia u a la lavur n'è betg adattà bain per studegiar la derasaziun dal rumantsch sco lingua da comunicaziun en l'ambient da scola. Quai che pertutga las 766 personas en furmaziun domiciliadas ordaifer il TR ch'han declerà l'onn 2000 da duvrar il rumantsch en quest ambient, è d'observar qua sulettamain il fatg che dus terzs han tenor lur vegliadetgna finì la scola obligatoria. Ma era in'analisa globala da la derasaziun en l'entir intschess tradiziunal rumantsch ha strusch senn. Perquai preschenta la grafica 34 cun ina giada la situaziun en regiuns caracteristicas.

Grafica 34: Derasaziun (en %) dal rumantsch sco lingua da comunicaziun en scola en la populaziun da quatter regiuns dal TR e da Cuira, tenor classas da vegliadetgna, 2000

En la Lumnezia rumantscha frequentan tut ils scolars l'uschenumnada scola rumantscha, mo che quels da Duin e da Surcuolm van, a partir da la 7avla classa, a Glion, nua che la scola tudestga segirescha ad els l'instrucziun da rumantsch sulettamain sco rom. Durant ils onns ch'els giudan in'Instrucziun totalmain rumantscha fan ils Lumnezians era quasi per 100% diever dal rumantsch per la communicaziun en scola.

Era las vischnancas rumantschas da l'Engiadina Bassa han tuttas la scola «rumantscha». Qua è il dumber d'uffants da lingua estra dentant pli grond ch'en la Lumnezia, uschia ch'igl è pli lev per els da pudair viver senza il rumantsch. Ultra da quai datti en la regiun pliras scolas privatas tudestgas cun scolars en internat che vegnan strusch en contact cun il rumantsch.

Quai che vala per l'Engiadina Bassa vala anc dapli per l'Engiadin'Ota, nua che San Murezzan maina dal reminent scolas tudestgas cun mo ina tscherta preschientscha dal rumantsch.

La scola populara tudestga en la Mantogna/Tumleatga fa ses effect.

La curva per la citad da Cuira, la finala, illustrescha co ch'il rumantsch dals uffants d'immigrants dal TR svanescha en la scola populara tudestga – e sa mussa puspè cun ils gimnasiasts da las valladas rumantschas pli allontanadas, che stattan durant l'emna en l'internat chantunal a Cuira.

16 COC DA LA POPOLAZIUN CHE DISCURRA RUMANTSCH

Questa publicaziun vegn adina puspè confruntada cun il fatg che la situaziun dal rumantsch è savens memia complexa per las pussaivladads d'analisa che las datas linguisticas da las dumbraziuns porschan, era suenter il schlargiament dal 1990. Il quità per las malchapientschas e simplifiziuns currentas concernent la «popolaziun rumantscha», sia definiziun e ses dumber accumpogna era l'entira lavur sco in fil cotschen. En il chapitel 13 vegn fatg diever dals sondadis da la SSR/RTR per studegiar, almain per il Grischun rumantsch e tudestg, il pli vast circol da la populaziun ch'è anc lià cun il rumantsch. En quest chapitel vegn il cuntrari intercuri pli da radent in coc rumantsch definì spezialmain.

Igl è bain enconuscent che la lingua materna, la lingua discurreda cun la famiglia, la lingua dumagnada il meglier e la rumantschadad sa cuvran ozendi fitg mal en il cas dal rumantsch. Gist la dumonda areguard la meglra lingua²⁾, liada sco quai ch'ella è cun l'obligaziun da dar ina suletta resposta, porscha en questa situaziun la pussaivladad da trair interessantas conclusiuns quai che riguarda la qualid e la francada dal rumantsch. Tuttina, per ch'ina lingua vivia effectivamain èsi sa chapescha essenzial ch'ella na vegnia betg mo dumagnada il meglier pussaivel, mabain era duvrada en la pratica.

La dumbraziun noda dentant il diever da linguas sulettamain en trais singulas domenas, tranter las qualas ina suletta pertutga circa l'entira populaziun: la famiglia. Tuttina, la famiglia ha in'impurtanza centrala per la transmissiun d'ina lingua. Cunquai che la dumonda concernenta prevesa plinavant la pussaivladad d'inditgar pliras linguas discurredas, pon ins distinguer il diever d'ina lingua tenor l'exclusivitat u la situaziun da concorrenza cun ina u pliras autras linguas. Cun quai obtegn'ins lura indicaziuns supplementaras davart la francada da questa lingua e davart sias schanzas da vegnir effectivamain duvrada anc en la generaziun suandanta.

Qua sut vegnan las datas concernent la meglra lingua e la lingua discurreda cun la famiglia colliadas per definir mintgamai il coc d'ina communitad linguistica, ed en particular la part monolingua da quest coc. Deplorablmain n'han betg tut ils abitants respundi a la dumonda davart il diever linguistic en famiglia²⁾. Per questa raschun èn las cifras absolutas dals cocs preschentads qua adina in pau ina sutvalitaziun.

Cumparegliond ils cocs da las quatter communitads linguisticas naziunalas il 1990 ed il 2000 pon ins far pliras constataziuns. Tut ils quatter cocs monolings sa sminueschan. L'onn 1990 represchentavan els tuts ensemen anc 75,3% da la populaziun totala da la Svizra, l'onn 2000 mo pli 68%. La digren è dentant proporziunalmain bler pli gronda en il cas dal rumantsch (ed en quel dal talian). La bilinguitad u plurilinguitad crescha, tant sin nivel individual sco era sin nivel da l'entira populaziun.

Sch'ins guarda la populaziun che declera ina tscherta lingua sco dumagnada il meglier, datti adina ina part che n'inditgescha betg questa lingua sco discurreda regularmain cun la famiglia. L'onn 2000 è questa cumpart daventada relativamain cumparegliabla en las linguas naziunalas (rumantsch 15,8%, tudestg 10,1%). La part monolingua dal coc è percurter bler pli reducida en il cas dal rumantsch (55,1% l'onn 2000) che tar tschellas linguas naziunalas (74,5%-86,5%), uschia che sulettamain 0,2% da la populaziun da la Svizra declera il rumantsch en il medem mument sco meglra lingua e sco suletta lingua discurreda cun la famiglia.

Tabella 5: Cocs da las quatter communitads linguisticas naziunalas, 1990 e 2000

	1990 Populaziun totala: 6'873'687				2000 Populaziun totala: 7'288'010			
	Rumantsch	Talian	Franzos	Tudestg	Rumantsch	Talian	Franzos	Tudestg
Lingua insumma inditgada	66 082	1 016 341	2 301 812	5 057 066	60 561	965 430	2 402 249	5 281 178
Lingua dumagnada il meglier	39 632	524 116	1 321 695	4 374 694	35 085	470 961	1 485 056	4 640 359
Coc: pluriling.	34 923	492 724	1 249 986	4 185 984	29 546	412 719	1 272 990	4 172 307
Coc: monoling.	19 089	368 105	1 039 729	3 747 175	16 373	307 451	1 011 896	3 616 609
% sin populaziun totala								
Coc: pluriling.	0.51%	7.17%	18.19%	60.90%	0.41%	5.66%	17.47%	57.25%
Coc: monoling.	0.28%	5.36%	15.13%	54.51%	0.22%	4.22%	13.88%	49.62%
% sin "lingua insumma inditgada"								
Coc: pluriling.	52.85%	48.48%	54.30%	82.77%	48.79%	42.75%	52.99%	79.00%
Coc: monoling.	28.89%	36.22%	45.17%	74.10%	27.04%	31.85%	42.12%	68.48%
% sin "lingua dumagnada il meglier"								
Coc: pluriling.	88.12%	94.01%	94.57%	95.69%	84.21%	87.63%	85.72%	89.91%
Coc: monoling.	48.17%	70.23%	78.67%	85.66%	46.67%	65.28%	68.14%	77.94%
% sin "coc: pluriling"								
Coc: pluriling.	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%
Coc: monoling.	54.66%	74.71%	83.18%	89.52%	55.42%	74.49%	79.49%	86.68%

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Ils quatter cocs sa differenzieschan era pulitamain en lur structura da vegliadetgna. Cun la structura ch'il coc da lingua taliana preschenta, pon ins prevar gia uss in'ulteriura digren dal talian sin nivel svizzer. Il coc rumantsch percenter, surtut sia part monolingua, preschenta ina structura surpudentamain favuraivla, schizunt en cumparegliaziun cun quella da las duas pli grondas linguas naziunalas.

Grafica 35: Popolaziun cun ina lingua nazionala inditgada al medem temp sco megra lingua e sco lingua discurreda cun la famiglia, 2000

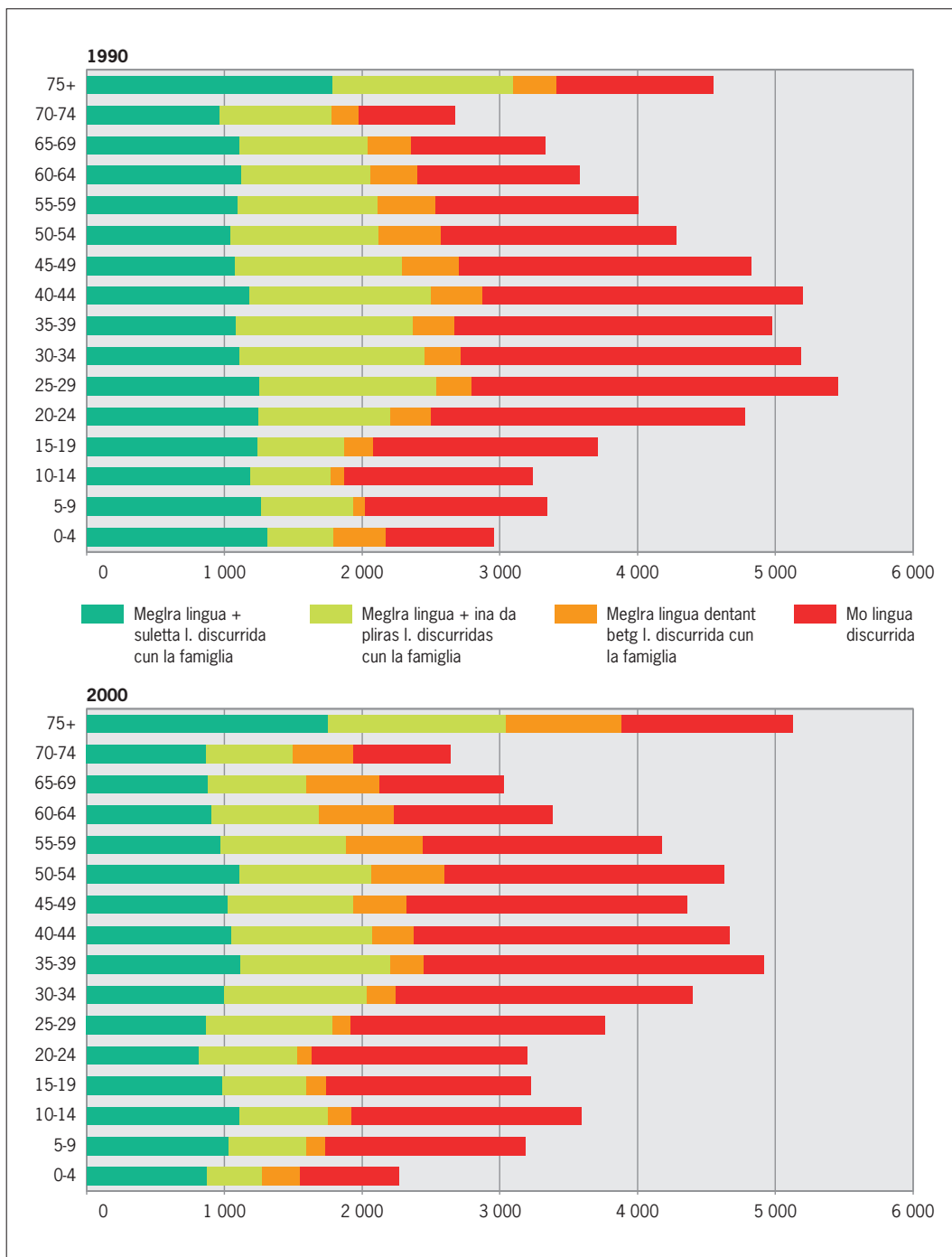

Funtauna : Dumbraziun federala dal pievel, UST

Sch'ins guarda ussa vinavant en l'entira Svizra, co che la populaziun che discorra rumantsch sa reparta tenor gener da preschientscha dal rumantsch e classa da vegliadetgna il 1990 ed il 2000, constatesch'ins l'emprim che la structura dal coc monoling è tuttina daventada in pau main favuraivla pervi d'ina digren surproporziunada en las classas pli giuvnas. La preschientscha dal rumantsch sco lingua mo discurreda è lura la pli gronda en las classas mesaunas. Quai che riguarda la cumpart da la glieud ch'inditgescha il rumantsch sco meglra lingua, dentant betg (pli) sco lingua discurreda cun la famiglia, è ella l'onn 2000 la pli gronda en las classas pli veglias (1990 nudav'ins ils maximums en las classas 45-59). La finala, in fatg remartgabel e grev da declarar è ch'i dat in dumber relativamain impurtant d'uffants sut 5 onns, per ils quals ins inditgescha il rumantsch sco meglra lingua, dentant betg sco lingua discurreda cun la famiglia.

Grafica 36: Popolaziun ch'inditgescha il rumantsch tenor francada da la lingua e classas da vegliadetgna, 1990 e 2000

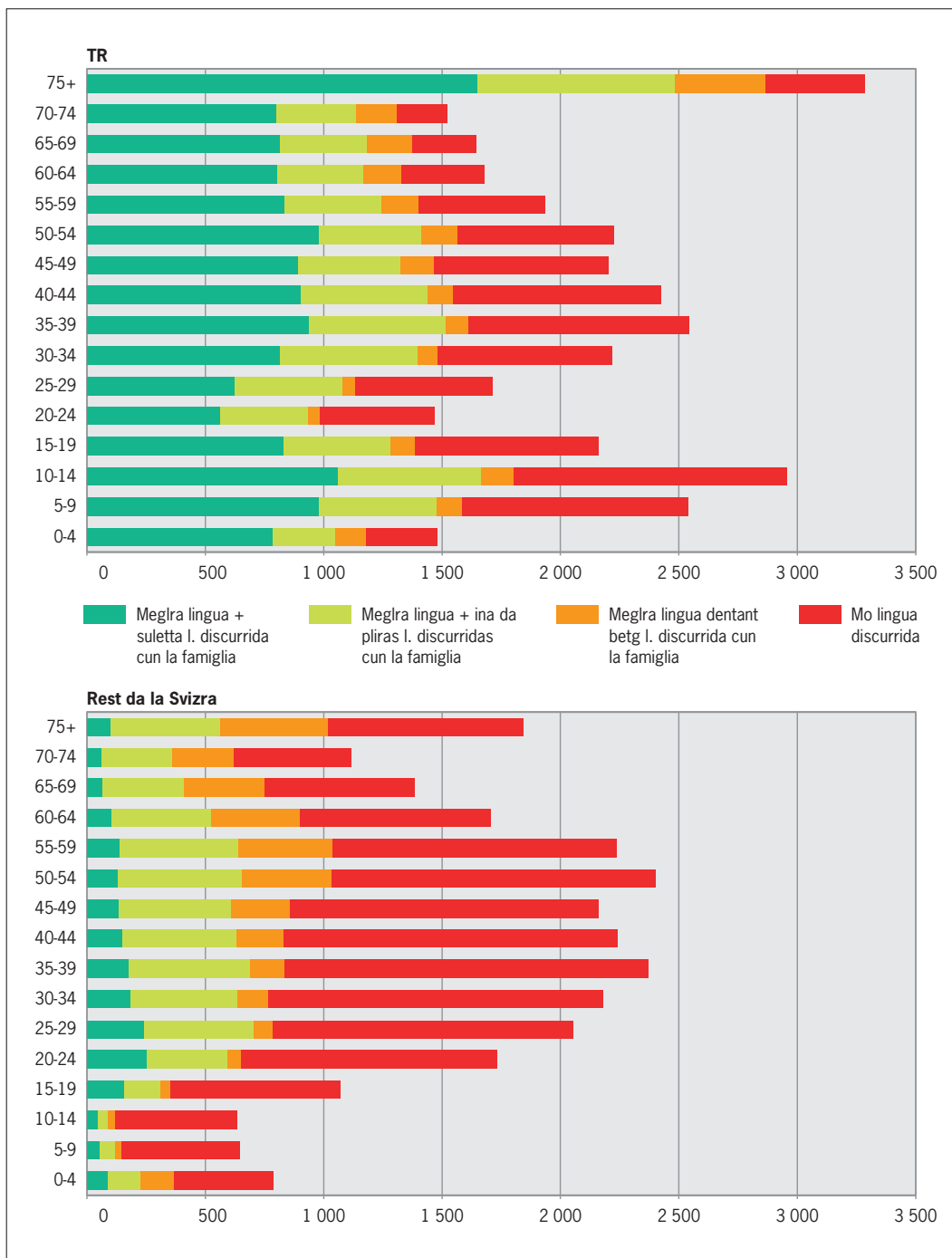

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Sco quai ch'igl è da spetgar, en la populaziun che menziunescha il rumantsch è la repartiziun tenor gener da preschientscha dal rumantsch e classa da vegliadetgna dal tuttafatg differenta en l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR) ed en il rest da la Svizra («diaspora rumantscha»). Ordaifer il TR vegn il rumantsch inditgà oravant tut sco lingua unicamain discurrida. Cun la vegliadetgna crescha dentant era il dumber da quels che decleran il rumantsch sco meglra lingua senza menziunar el sco lingua discurrida cun la famiglia.

Era en il TR constatesch'ins in tal svilup, mo che la gruppa pertutganta paisa bler damain. Quai che dat dentant pli fitg en egl en il TR è la crenna da la populaziun che discorra rumantsch en las classas da 20 a 29 onns. L'influenza da la scola parzialmain rumantscha en parts dal TR sa mussa cleramain en il fatg che las classas 5-14 da la populaziun che discorra rumantsch èn bler pli numerusas che la classa dals uffants pli pitschens.

Grafica 37: Popolaziun ch'inditgescha il rumantsch en il TR ed en il rest da la Svizra tenor francada da la lingua e classas da vegliadetgna, 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Il coc rumantsch en il TR dumbra l'onn 2000 en total 21 788 persunas, la part monolingua 14 280 (29,8% resp. 19,5% da la populaziun da l'intschess). Negligind la crenna tar ils giuvens creschids e l'effect chaschunà da la scola, è sia structura tenor vegliadetgna – sco constatà sura – vaira regulara. La cumpart dal coc rumantsch monoling en la populaziun totala importa en las classas da 20 a 34 onns dentant mo enturn 14%, visavi 45% tranter la glieud a partir da 75 onns.

Il coc talian cumpiglia mo 3458 resp. 2371 persunas (4,7% resp. 3,2% da la populaziun), oravant tut creschids en la vegliadetgna da lavurar. Il coc tudestg (35 174 resp. 26 335 persunas, 48,1% resp. 36%) surpassa per in bun pau il coc indigen e represchenta tut ensemen schizunt la maiortad absoluta en las classas da 5 a 24 onns.

Quant fitg ch'il TR è ussa maschadà linguisticamain sa mussa era cun il fatg ch'ils trais grands cocs monolings represchentan tuts ensemen mo 58,7% da la populaziun totala (da 52,3% en la classa 25-29 a 65% en la classa 60-64).

Grafica 38: Popolaziun dal TR ch'inditgescha il rumantsch, il talian u il tudestg al medem temp sco meglra lingua e lingua (unica u betg) discurreda cun la famiglia, tenor classas da vegliadetgna, 2000

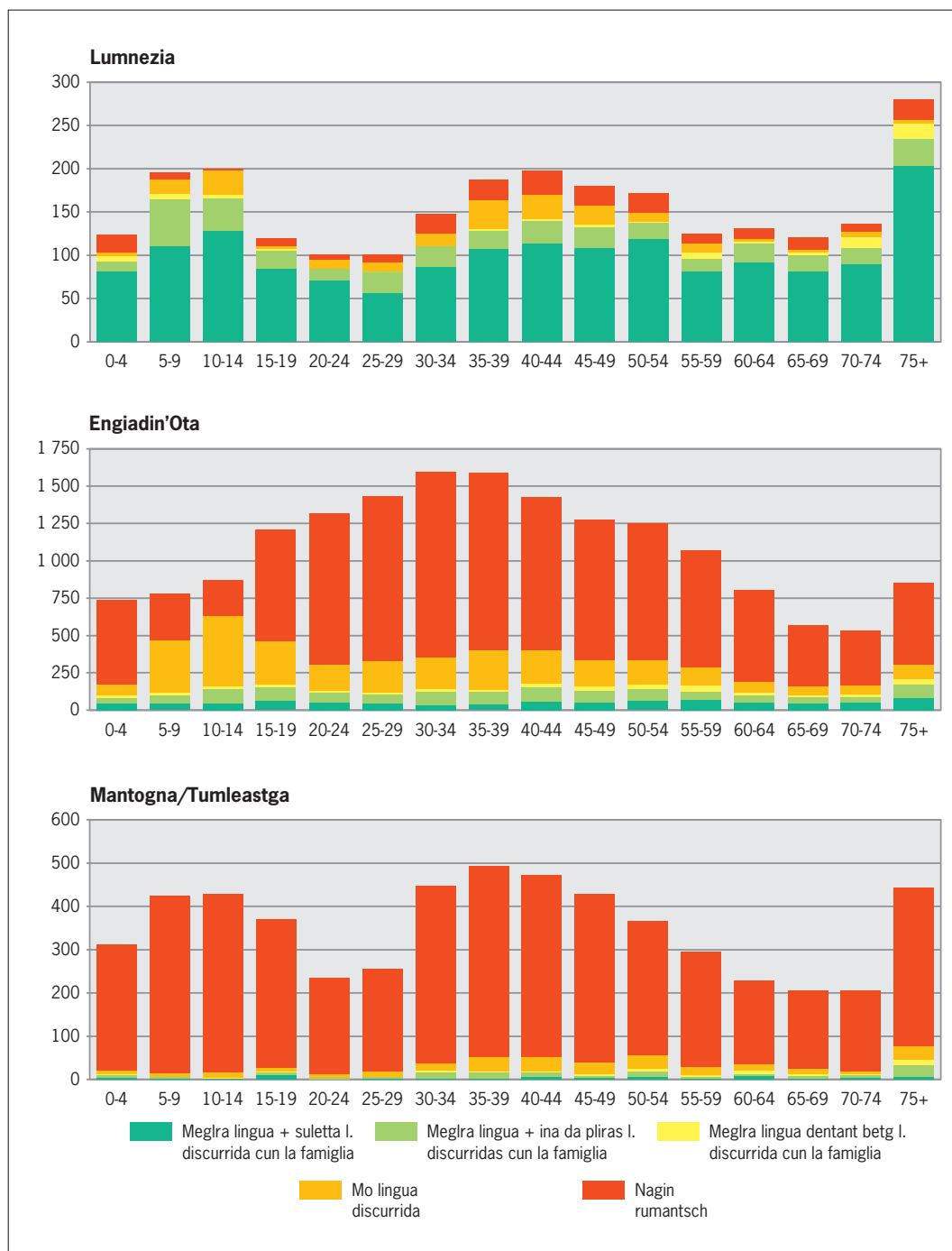

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Era en quest chapitel servan ils trais exempels da la Lumnezia, da l'Engiadin'Ota e da la Mantogna/Tumleatga per illustrar las differenzas regionalas entaifer l'intschess tradiziunalmain rumantsch.

Dal puntg da vista da la structura tenor vegliadetgna preschentan la Lumnezia e la Mantogna/Tumleastga in maletg sumegliant, cun relativamain blers uffants, ina crenna per ils giuvens creschids ed in grond pais da las classas d'auta vegliadetgna. En l'Engiadin'Ota percenter han hantsch ina surrepreschentaziun da las classas ablas da lavurar.

Grafica 39: Popolaziun da trais regiuns rumantschas tenor indicaziun e francada dal rumantsch e tenor classas da vegliadetgna, 2000

En la Mantogna/Tumleatga cuntanscha il rumantsch (tut las indicaziuns) l'onn 2000 in maximum da 17,6% en la classa a partir da 75 onns. Il coc rumantsch (3,6%, monoling 1,1%) variescha tranter 0,7% e 7,4%, resp. 0,4% e 3,5%. Il coc tudestg (83%) percenter na va mai sut 75,7% (en maniera caratteristica per ina regiun anteriuramain rumantscha pertutga questa valur la classa sur 74 onns); il coc monoling (73,9%) na va mai sut 66,9% (classa 30-34 – la classa a partir da 75 onns munta a 68,2%). Cun valurs dad 1,2% resp. 0,8% pon ins strusch discurrer d'in coc talian.

En l'Engiadin'Ota cuntanscha il rumantsch (tut las indicaziuns) tranter ils creschids maximalmain 35,8% en la classa a partir da 75 onns e sa mantegna l'onn 2000 enturn 25% en tut las classas en la vegliadetgna da lavur. Grazia a la scola cuntanscha el dentant 72,8% en la classa da 10 a 14 onns. Il coc rumantsch total (11,2% da la populaziun) sa rinforza fin 16% en la classa 15-19, cuntanscha uschiglio 20% mo en la classa sur 74 onns; la part monolingua (4,9%) resta en tuttas classas sut 10%. En cumparegliaziun cun l'onn 1990 (16,6% resp. 7,4%) ha il coc rumantsch dal reminent patì grondas sperdidas, era en cifras absolutas (da 2481 a 1941, resp. da 1106 a 841 persunas).

Il coc tudestg percenter ha augmentà en cifras absolutas (7949/9012 resp. 5671/6158); era sch'el ha pers in pau en cifras relativas, conserva el en total ina maiorità absoluta da 52,1% (monoling 35,6%). La scola e l'entira structura sociala ed administrativa da l'Engiadin'Ota promovon tuttina pli fitg il tudestg ch'il rumantsch. Quai mussa il fatg ch'il coc tudestg represchenta pir 50,3% (monoling 34,6%) dal total tranter ils uffants sut 5 onns e cuntanscha lura en las classas 5-9 e 10-14 65,8% resp. 64,9% (monoling 37,9% resp. 38,2%). La cumparegliaziun cun las datas correspundentas da la dumbraziun 1990 mussa dal reminent che quest effect da promoziun dal tudestg è sa rinforzà en ils diesch onns concernents.

Era il coc talian è cun ina cumpart da 13,4% (monoling 9,9%) pli numerus ch'il coc rumantsch, dentant cun valurs bles pli pitschnas tranter ils uffants (5,2% resp. 2,9% en la classa 10-14). Ultra da quai è el sa flailentà dapi il 1990.

En la Lumnezia percenter datti mo 9,6% persunas che na menziuneschan nagliur il rumantsch (maximum 15,5% en la classa 30-34; minimum 1% en la classa 10-14). Schizunt il coc rumantsch monoling (64,2%) na croda betg pli bass che 56,4% (classa 25-29). Malgrà quai mussa la Lumnezia ozendi in coc tudestg che n'è betg pli negligibel, numnadamain 13,9% (1990 10%), surpassond schizunt ils 20% en las classas da 30 a 44 onns; era la part monolingua (8,6%) cuntanscha anc 14,1% en la classa 40-44, sa reducescha dentant a 3% en quella da 10 a 14 onns (effect da la scola). Sulettamain 7 abitants decleran il talian simultanmain sco megira lingua e lingua discurrida cun la famiglia.

17 FORZA DA RESISTENZA RESP. D'INTEGRAZIUN DAL RUMANTSCH

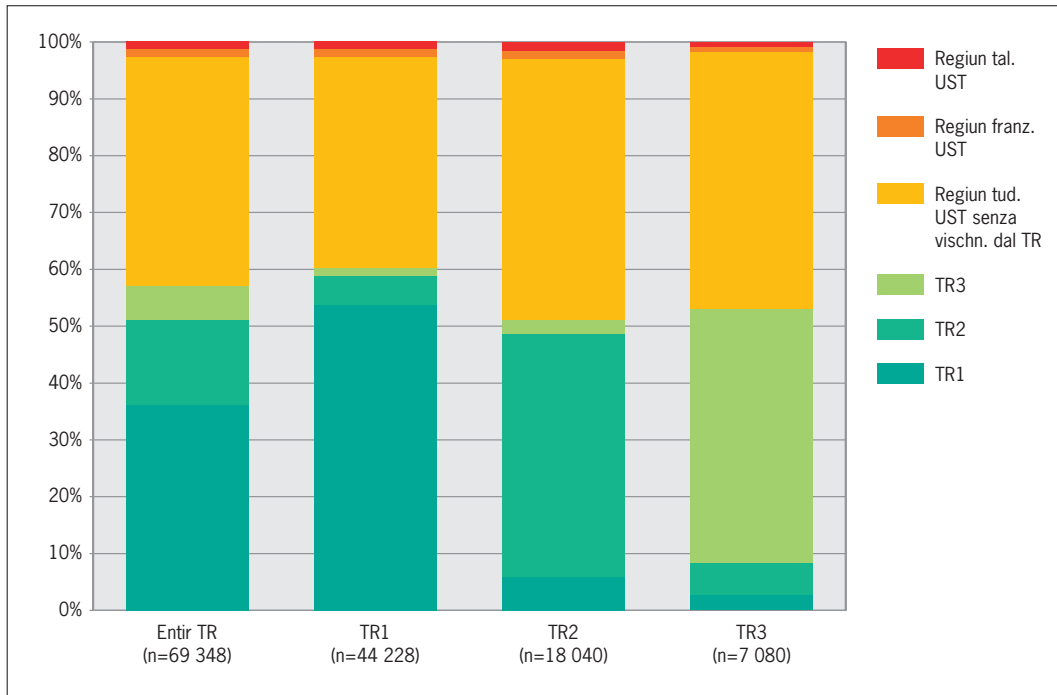
Il rumantsch na giuda betg ils medems dretgs e la medema posiziun sco las autras linguas naziunalas. Las consequenzas èn levas da percorscher sch'ins cumpareglia, per las linguas naziunalas da la Svizra resp. dal Grischun, las duas forzas inversas che influenzeschan ils migrants che s'installeschan en in auter intschess linguistic: la forza da resistenza da la lingua dal lieu da naschientscha per ils emigrads, la forza d'integraziun da la lingua da domicil per ils immigrads (las duas forzas na ston atgnamain betg collidar a tut pretsch e stuessan il cuntrari, en l'interess da la ritgezza linguistica e culturala dal pajais, collidar uschè pauc sco pussaivel). Schizunt entaifer ils cunfins da l'intschess tradiziunalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR) vegn il rumantsch tractà en moda dal tutfatg diversa d'in lieu a l'auter, quai che influenzescha en maniera supplementara tant sia forza d'integraziun en il TR sco era sia forza da resistenza ordaifer il TR.

Las graficas preschentadas en quest chapitel e las cumparegliaziuns multifaras che questas graficas permettian u han per finamira, cumprovan ch'il rumantsch, causa da sia situaziun sin nivel federal e chantunal, na posseda nagliur la medema forza d'integraziun resp. da resistenza sco las autras linguas naziunalas. Ellas mussan dentant medemamain che era il status dal rumantsch sin plaun regional u communal entaifer il TR alimentescha tuttina per part questas forzas, u il cuntrari fa svanir ellas dal tutfatg. Il maletg è uschè cler ch'i na dovra betg ulteriurs commentaris ed i suondan mo intginas explicaziuns tecnicass.

Mintgamai tschintg graficas illustreschan la forza da resistenza resp. d'integraziun da la lingua. Mintga seria entschaiva cun la repartiziun da la populaziun concernenta, tenor la regiun en la quala la glied naschida en il TR abitescha l'onn 2000 resp. en la quala la populaziun actuala dal TR è naschida. Per reproducir parzialmain la diversità da las situaziuns en il TR vegn reprendida qua la repartiziun duvrada en il chap. 14, cun trais gruppas da vischnancas tenor lur pratica linguistica en scola l'onn 2000, cun ils nums scursanids TR1, TR2 e TR3. Las graficas correspundentas, che permettian era in cumparegliaziun interna, elegian, tranter tut las combinaziuns pussaivlas tenor lieu da naschientscha e lieu da domicil il 1995 u il 2000, duas grondas gruppas, tut segund sch'ina eventuala midada d'intschess linguistic è succedida avant u suenter il 1995. La tschintgavla e davosa grafica da mintga seria porscha in cumparegliaziun directa tranter trais valladas represchentativas dal Grischun triling: la Cadi sco la pli ferma tranter las grondas regiuns dal TR (tut las vischnancas mainan in scola «rumantscha» ed han francà il rumantsch sco suletta lingua uffiziala), il Moesano (district Moesa) sco la pli gronda e ferma regiun dal Grischun talian, ed il district Oberlandquart sco regiun economicamain in pau maschadada dal Grischun tudestg.

I vegn considerà las datas da la megla lingua, che pertutgan in summa l'entira populaziun, e quellas da la lingua discurrenda cun la famiglia, che pertutgan quasi l'entira populaziun⁽²⁾. Las persunas che n'han betg respundi a la dumonda davart lur diever linguistic en la famiglia n'èn betg quintadas. Las graficas preschantan era mintgamai la grondezza numerica da las gruppas, tranter auter per render attent als cas nua che la gruppa concernenta è uschè pitschna che la repartiziun procentuala n'è betg pli fitg represchentativa.

Grafica 40: Regiun da domicil 2000 da la populaziun naschida en il TR (en %)

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Grafica 41: Linguas inditgadas l'onn 2000 da las personas emigradas dal TR1 (en %)

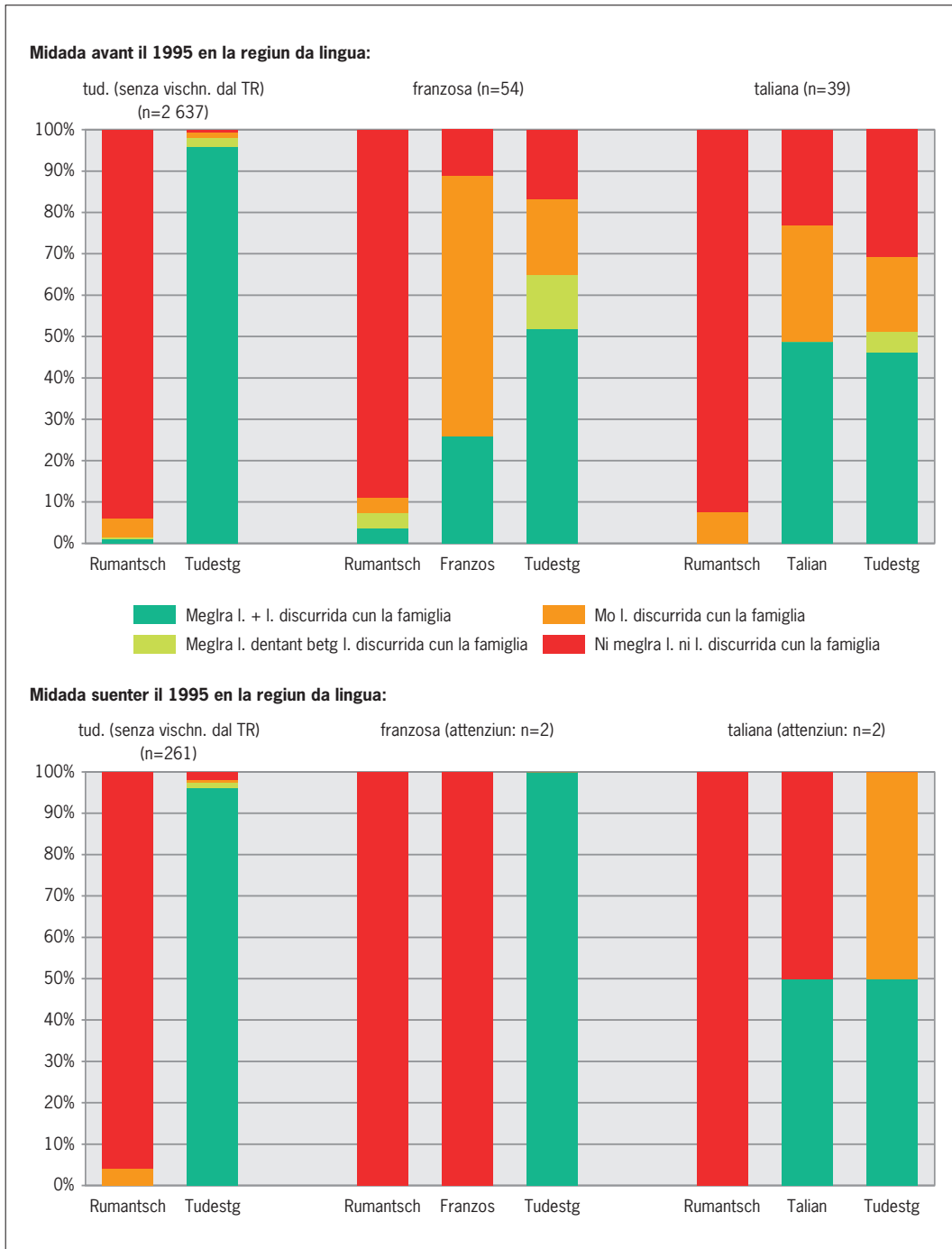

Grafica 42: Linguas inditgadas l'onn 2000 da las personas emigradas dal TR2 (en %)

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

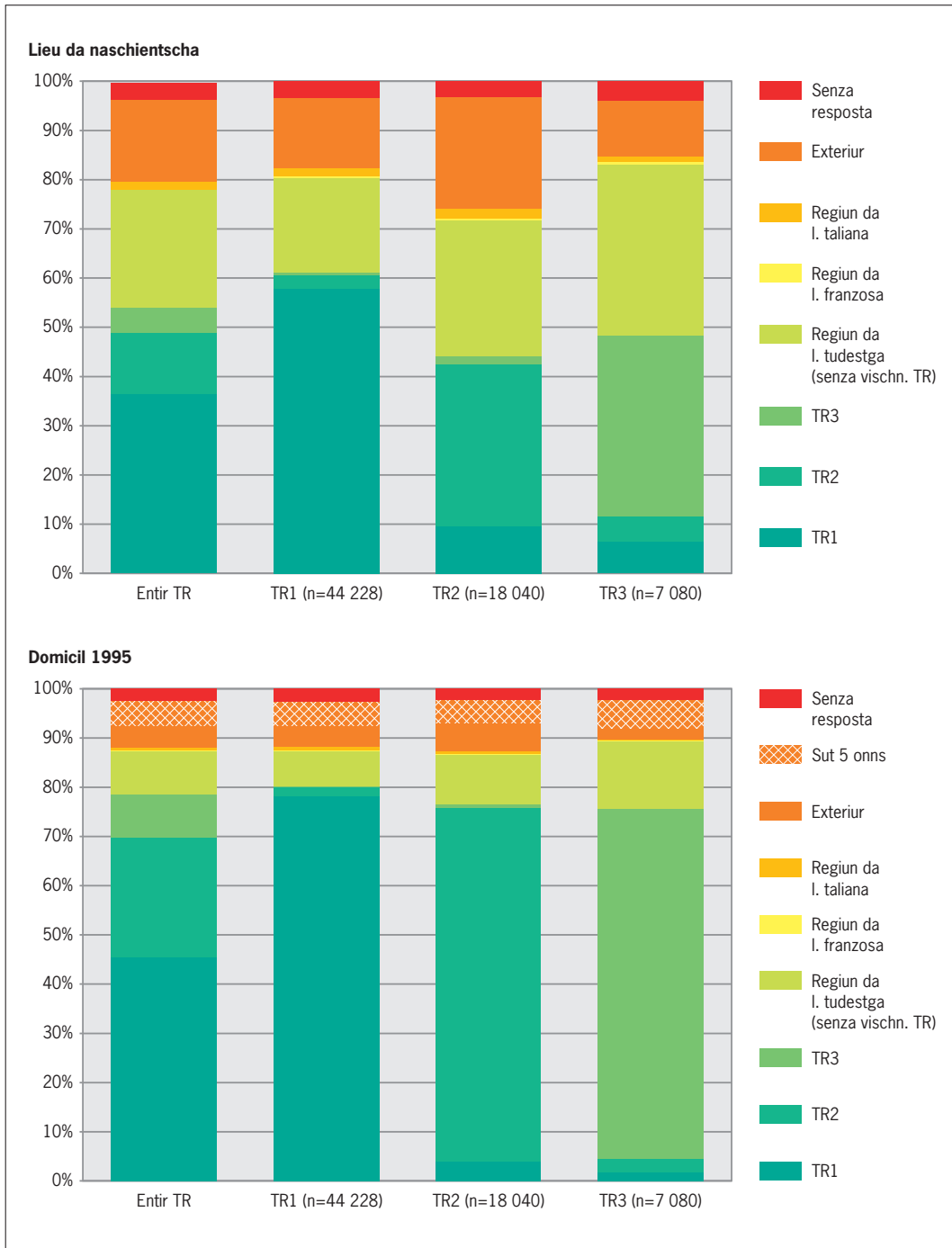
Grafica 43: Linguas inditgadas l'onn 2000 da las personas emigradas dal TR3 (en %)

Grafica 44: Linguas inditgadas l'onn 2000 da las persunas emigradas da trais valladas grischunas (en %)

Grafica 45: Repartiziun (en %) da la populaziun residenta 2000 en il TR tenor lieu da naschientscha

Grafica 46: Rumantsch e tudestg l'onn 2000 en il TR1 tenor lieu da naschienscha e domicil l'onn 1995 (en %)

Grafica 47: Rumantsch e tudestg l'onn 2000 en il TR2 tenor lieu da naschienscha e domicil l'onn 1995 (en %)

Grafica 48: Rumantsch e tudestg l'onn 2000 en il TR3 tenor lieu da naschienscha e domicil l'onn 1995 (en %)

Grafica 49: Lingua dal lieu da naschientscha e dal lieu da domicil en la populaziun da trais valladas grischunas (en %), 2000

18 TRANSMISSIUN DAL RUMANTSCH

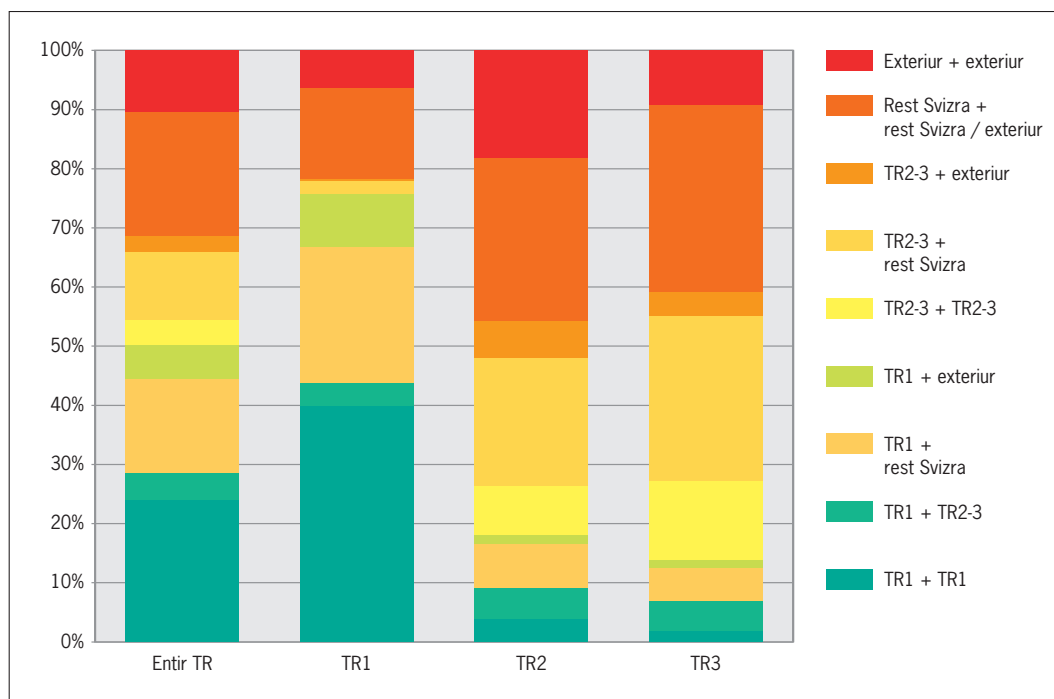
Ina dumonda absolutamain fundamentala per linguas smanatschadas sco il rumantsch è schebain e quant enavant ch'el vegn transmess a la generaziun suandanta malgrà la situaziun en la quala el sa chatta. La structura tenor vegliadetgna da la populaziun che discorra rumantsch dat ina conferma indirecta che almain in coc da questa populaziun dat actualmain vinavant la lingua (chap. 15). Las dumbraziuns dal pievel permettàn dentant era da recaltgar infurmaziuns davart las linguas inditgadas dals uffants (u per uffants) che abiteschan en la chasada dals geniturs. Cun quai porschan ellas indicaziuns relativamain precisas davart la transmissiun da la lingua a la generaziun pli giuvna dal mument.

En in temp da gronda mobilitad, en il qual bunamain la mesadad da la populaziun da l'intschess tradizionalmain rumantsch⁽¹⁾ (TR) è naschida ordaifer quest intschess, è la dumonda schebain ils immigrants emprendan la lingua indigena dentant gist uschè decisiva sco la transmissiun da la lingua d'ina generaziun rumantscha a l'autra. Suenten las constataziuns fatgas en il chap. 17 pon las datas preschentadas qua illustrar quant enavant ch'ils uffants d'immigrants s'integreschan en la lingua dal lieu.

Pervi dal spazi limità ch'è a disposiziun sa restrenscha l'analisa als uffants che vivan, independen-tamain da lur vegliadetgna, ensemen cun domadus geniturs (u personas en posiziun sumeglianta a quella da genitur). Per reproducir parzialmain la diversidad da las situaziuns en il TR vegn repretida qua la repartiziun duvrada en il chap. 14, cun trais gruppas da vischnancas tenor lur pratica linguistica en scola l'onn 2000, designadas cun ils nums scursanids TR1, TR2 e TR3.

La gruppa concernenta dumbra l'onn 2000 en l'entir TR 16 533 uffants. Questa gruppa sa reparta vaira egualmain tenor il lieu da naschientscha dals geniturs: 5309 uffants han domadus geniturs ch'èn naschids en il TR, 5799 mo in, e 5078 nagin; tar 347 uffants n'ha almain in dals geniturs betg inditgà ses lieu da naschientscha. Tut segund la gruppa da vischnancas è la repartiziun proporziunala differenta. Tar 44% dals uffants dal TR1 èn domadus geniturs naschids en il TR, entant che 22% han geniturs ch'èn naschids domadus ordaifer il TR. En il TR2 è quai percenter 17% e 46%, en il TR3 20% e 41%; en media è il liom cun il TR ed il rumantsch pia particularmain flaivel precisamain là nua che la posiziun sociala, giuridica, etc. dal rumantsch sez è fitg flaivlentada. Per il rumantsch è la situaziun dentant anc main favuravla, sch'ins prenda en consideraziun la proporziun da geniturs dals quals ins po supponer, a basa da lur lieu da naschientscha, ch'els hajan sezs frequentà ina scola per part rumantscha. En il TR1 datti mo 40% uffants cun domadus geniturs en quella situaziun (76% cun almain in); en il TR2 è quai mo 4% (18%), en il TR3 2% (14%). Circa la mesadad dals uffants dal TR2 e dus terzs da quels dal TR3 han geniturs che n'han probablamain mai gi' instrucziun rumantscha, gnanc sco simpel rom betg.

Grafica 50: Uffants che vivan en il TR cun domadus geniturs tenor lieu da naschienscha dals geniturs (en %), 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

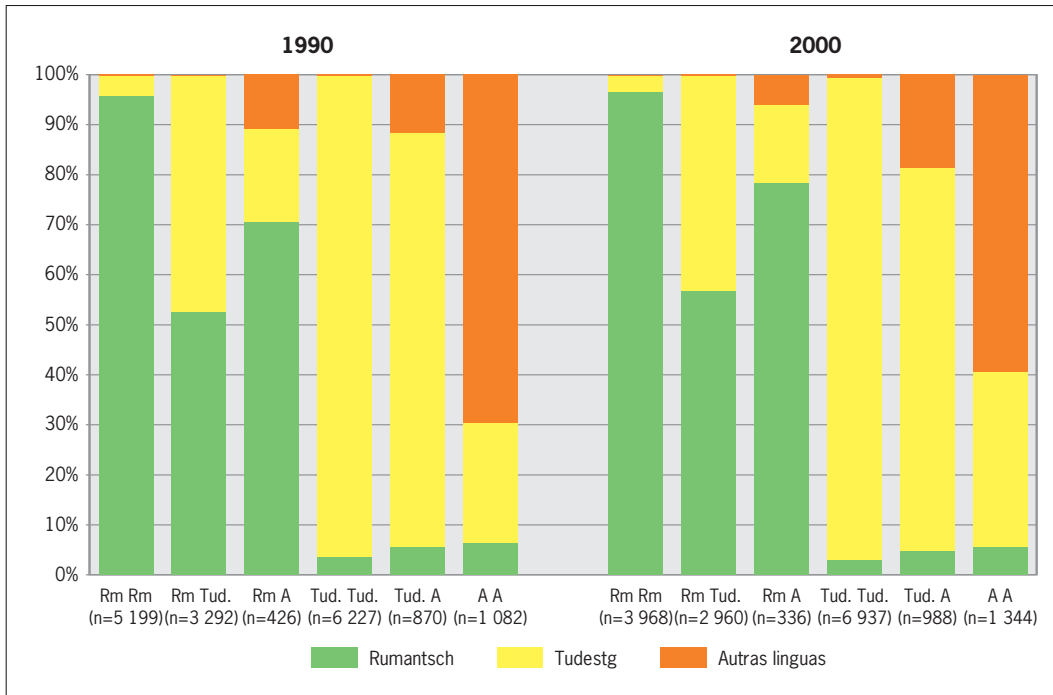
Dal svilup general tranter il 1990 ed il 2000 sa resulta l'onn 2000 in peggurament en la situaziun da partenza per il mantegniment dal rumantsch en il TR. Il 1990 avevan 30% dals uffants geniturs ch'inditgavan domadus il rumantsch sco megla lingua, l'onn 2000 è quai gist anc 24%. Inversamain è la cumpart dals uffants, tar ils quals domadus geniturs decleran il tudestg, creschida da 36% a 42%. Bain decleran quasi tut ils uffants da geniturs ch'inditgeschan domadus il rumantsch, era sezs il rumantsch sco megla lingua (1990 96%, 2000 97%). Uschespert dentant ch'in dals geniturs declera il tudestg, croda la cumpart dal rumantsch tar ils uffants a 57% l'onn 2000 (ina proporziun ch'è tuttina sa meglierada visavi ils 53% da l'onn 1990). Cura che domadus geniturs inditgeschan il tudestg, numnan mo gist 3% (1990 4%) dals uffants il rumantsch.

Tar 8% dals uffants (1990 6%) decleran domadus geniturs in'otra lingua ch'il rumantsch u il tudestg sco megla lingua, tar ulteriurs 8% (1990 era 8%) è quai in sulet genitur. Uschenavant ch'ils uffants concernents n'inditgeschan betg sezs ina terza lingua, s'impona il tudestg cleramain meglier ch'il rumantsch. Tranter ils uffants da pèrs senza rumantsch u tudestg sco megla lingua, per exempel, ha il tudestg meglierà sia posiziun sco megla lingua da 24% l'onn 1990 a 35% l'onn 2000, entant ch'il rumantsch stagnescha a 6%.

En vista a questas datas na fai betg surstar, sche la cumpart dal tudestg è creschida en l'entira gruppa d'uffants da 52% a 57%, entant che quella dal rumantsch è sa sminuida da 43% a 37%.

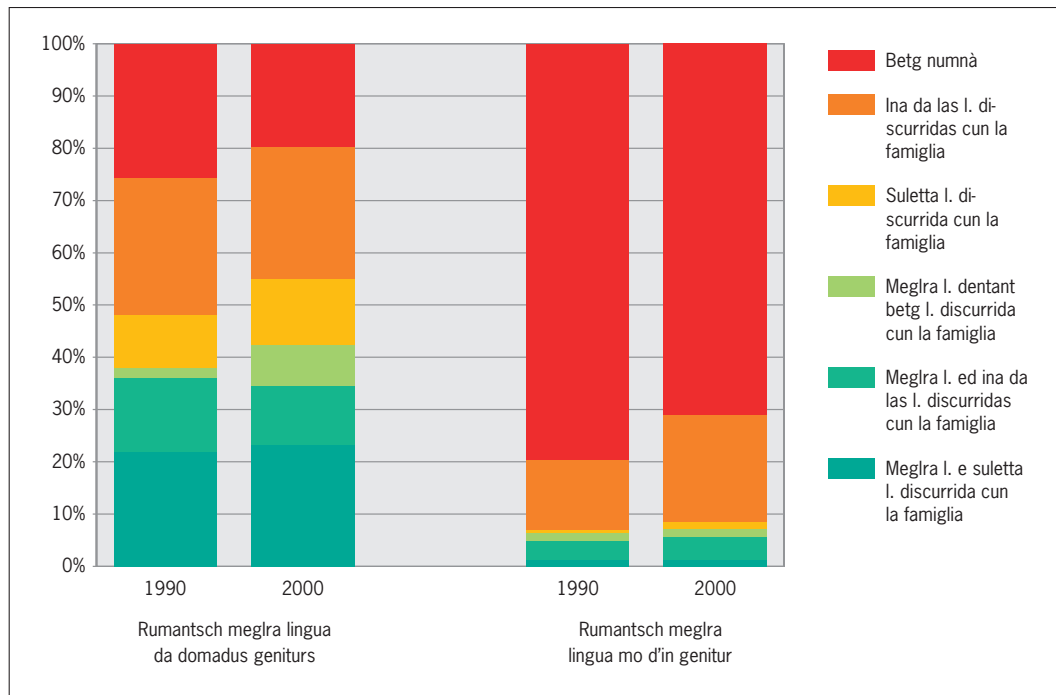
Grafica 51: Meglra lingua dals uffants che vivan en il TR cun domadus geniturs, tenor meglra lingua dals geniturs (en %), 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Ordaifer il TR releva la dumbraziun dal 2000 591 uffants cun domadus geniturs che decleran il rumantsch sco meglra lingua e 3837 cun mo in tal genitur. La digren dapi il 1990 (964 resp. 6195 persunas) è marcanta e di bler davart l'avegnir che spetga la diaspora rumantscha. La tendenza dals uffants da discurren rumantsch cun la famiglia u schizunt da considerar il rumantsch sco lur meglra lingua crescha, quai è vair, mo i dat l'onn 2000, tranter ils uffants cun in genitur ch'inditgescha il rumantsch, tuttina mo 29% che decleran sezs il rumantsch, ed en dus terzs da quests cas vegn il rumantsch menziunà simplamain sco ina da pliras linguas discurrendas cun la famiglia.

Grafica 52: Il rumantsch sco meglra lingua e lingua discurreda cun la famiglia tar uffants d'ordaifer il TR cun almain in dals dus geniturs ch'inditgescha il rumantsch sco meglra lingua (en %), 2000

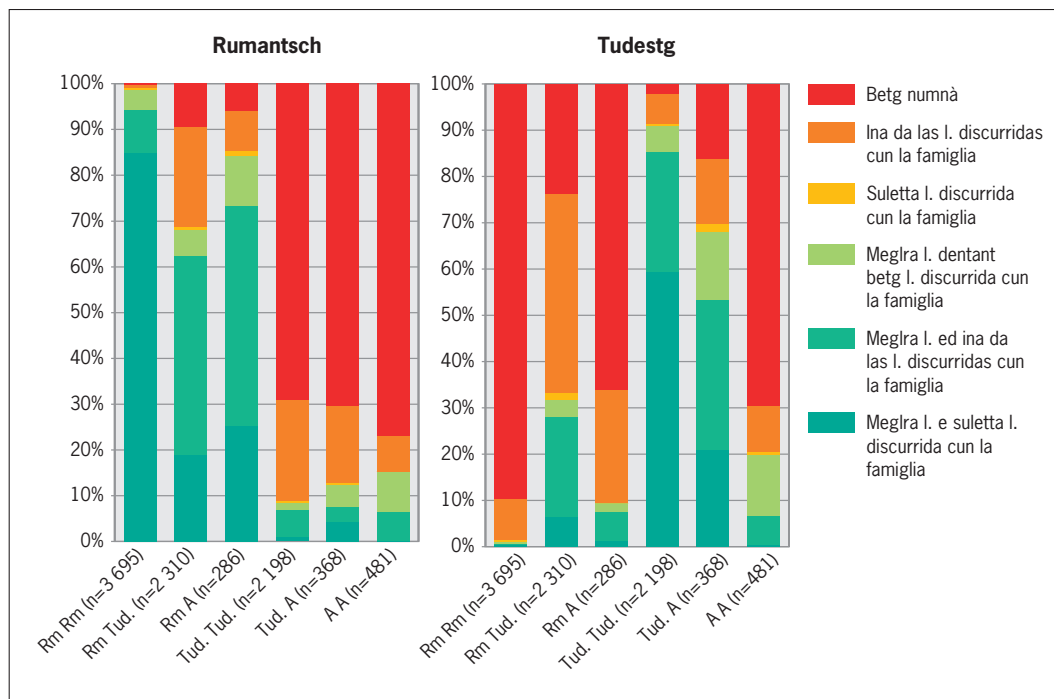
Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

En il TR è la transmissiun resp. adopziun dal rumantsch u dal tudestg dal tuttafatg differenta tenor la situaziun linguistica dals geniturs ed anc pli tenor il status dal rumantsch en vischnanca.

Per las explicaziuns che suondan èsi da sa reguardar che las cifras relativas concernent l'absenza d'ina lingua sco lingua discurreda cun la famiglia includan excepziunalmain mintgamai era la cumpart da la glied che n'ha betg respondi a la dumonda correspondent (i sa tracta maximalmain d'intgins pertschient).

Grafica 53: Rumantsch e tudestg sco meglra lingua e lingua discurreda cun la famiglia tar uffants che vivan cun domadus geniturs en il TR1, tenor meglra lingua dals geniturs (en %), 2000

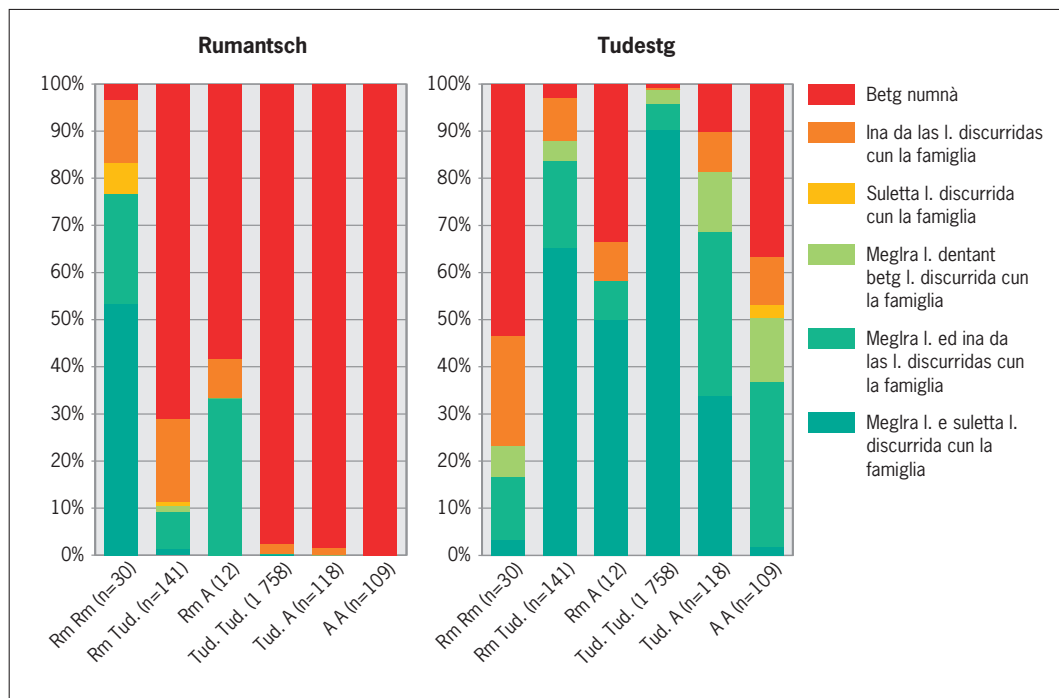
Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Grafica 54: Rumantsch e tudestg sco meglra lingua e lingua discurreda cun la famiglia tar uffants che vivan cun domadus geniturs en il TR2, tenor meglra lingua dals geniturs (en %), 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Grafica 55: Rumantsch e tudestg sco meglra lingua e lingua discurreda cun la famiglia tar uffants che vivan cun domadus geniturs en il TR3, tenor meglra lingua dals geniturs (en %), 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Sche domadus geniturs decleran il rumantsch sco meglra lingua, vegn en il TR1 il rumantsch era numnà da quasi tut ils uffants (99% sco meglra lingua, 85% sco suletta lingua discurreda cun la famiglia). Schizunt en questa grupp ed en questa situaziun, che porschan gea sut tut ils aspects las meglras premissas existentas per il rumantsch, vegn il tudestg dentant gia menziunà da 10% dals uffants sco lingua discurreda regularmain cun la famiglia. En il rest dal TR vegn il rumantsch bain era menziunà da quasi tut ils uffants da tals pèrs, el n'è dentant per bler betg francà uschè bain sco en il TR1: en passa la mesadad dals cas na cumpara el numnadain betg sco meglra lingua (la scola è gea tudestga) e cun la famiglia vegn el il bler discurreda mo sper il tudestg.

Cura ch'in genitur declera sco meglra lingua il rumantsch e l'auter il tudestg, sa reducescha il rumantsch immediat tar ils uffants, dal puntg da vista da la francada sco era da la derasaziun insumma. Bain vegn en il TR1 il rumantsch anc menziunà da nov dieschavels dals uffants concernents, ma gia in terz decleran il tudestg sco meglra lingua e bain trais quarts numnan el insumma. En il TR2 svanescha il rumantsch tar la mesadad dals uffants concernents, en il TR3 schizunt tar dus terzs.

La categoria dals uffants cun domadus geniturs che decleran il tudestg sco meglra lingua è dapertut fitg numerosa. Tranter quels uffants cumpara la lingua ch'è en princip indigena mo raramain, entant ch'il tudestg cuntanscha adina quasi 100%. En il TR1 cumpara il rumantsch tar 30% dals uffants sco lingua discurreda cun la famiglia – per regla sper il tudestg –; plinavant è il rumantsch la meglra lingua dad 8% da quels uffants, grazia a l'instrucziun parzialmain rumantscha.

En il TR2 crodan questas cifras a 9% ed 1%, en il TR3 a 2% e 0%. I n'è dentant gnanc ditg che questa pitschna resp. minimala preschientscha dal rumantsch represchentia, saja quai mo per part, in gudogn per il rumantsch. Tranter ils geniturs concernents datti numnadamain tals ch'èn en realitad oriundamain rumantschs u bilings e che discurren era senz'auter rumantsch – forsa schizunt cun lur uffants –, che dumognan dentant meglier il tudestg (guarda plinengiu).

Il maletg è sumegliant en la categoria relativamain pitschna dals uffants, dals quals in genitur inditgescha sco meglra lingua il tudestg, l'auter genitur ina lingua che n'è ni il tudestg ni il rumantsch.

Nua ch'in tschert «gudogn» vegn probablmain registrà per il rumantsch, è en la categoria dals uffants cun geniturs che decleran domadus sco meglra lingua in'otra lingua ch'il rumantsch u il tudestg. Grazia a l'instrucziun dada parzialmain per rumantsch ed a l'ambient anc il bler fermamain rumantsch cumpara il rumantsch tar 23% dals uffants concernents (9% sco meglra lingua senza diever cun la famiglia, 7% sco meglra lingua e lingua duvrada cun la famiglia, e 8% mo sco lingua discurreda cun la famiglia). Schizunt en quella part pli fermamain rumantscha dal TR è l'influenza dal tudestg dentant pli gronda che quella dal rumantsch: 31% (repartiziun: 13%, 7%, 11%) dals uffants decleran numnadamain quest tudestg ch'è gea en teoria d'ordaifer la regiun. En il TR2 ed en il TR3 na cumpara il rumantsch simplamain betg, entant ch'il tudestg cuntanscha en total 52% resp. 63%.

Sco menziunà precedentamain na sto betg mintga abitant dal TR ch'inditgescha il tudestg sco meglra lingua esser per tut pretsch in da lingua estra resp. in immigrant d'ordaifer il TR. Ina davosa grafica dat tranter auter in'ulteriura indicaziun en questa direcziun, era sch'igl è per definiziun nunpussaivel da preschentar cifras exactas en materia a basa da las dumbraziuns.

La sutcategoria che vegn studegiada qua per finir cumpiglia en l'entir TR 40% dals uffants che decleran, gist sco domadus geniturs, il tudestg sco meglra lingua (TR1 21%, TR2 58%, TR3 80%). Il fatg che 52% dals uffants da questa sutcategoria han lura almain in genitur, e 13% schizunt domadus ch'èn naschids en il TR (TR1 43% resp. 7%, TR2 57% resp. 15%, TR3 60% resp. 19%), è atgnamain mo ina conferma dapli dal grad da germanisaziun da bleras parts dal TR.

Grafica 56: Uffants en il TR che inditgeschan tuttina sco domadus geniturs il tudestg sco meglra lingua, tenor lieu da naschientscha dals geniturs e preschientscha dal rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia tar l'uffant (en%), 2000

Las datas particularmain impurtantas èn quellas che pertutgan il TR1, ed il fenomen che fa propi quità è il suandant: tranter tut ils uffants dal TR1 che decleran, gist sco domadus geniturs, il tudestg sco meglra lingua, han 34% u 671 persunas almain in dals geniturs (3% schizunt domadus) ch'è naschi en ina vischnanca dal TR1, pia in genitur che ha probablamain giudi plirs onns scola rumantscha (u ch'i sa tracta da cas bain rars nua ch'il genitur è p.ex. ì davent da sia vischnanca natala avant che cumenzar la scola e turnà en il TR1 suenter avoir finì la scola). Ultra da quai cumpara il rumantsch mo tar in terz da quests uffants sco lingua discurredda cun la famiglia, e quai mo sper il tudestg. I para pia da sa tractar da famiglias vairamain u prevalentamain germanofonas, en las qualas, malgrà l'ambient rumantsch, il tudestg è s'ignivà (famiglias oriundamain rumantschas) u ha mantegnì sia dominanza sur almain duas generaziuns (famiglias oriundamain d'ordaifer).

Bain represchenta questa sutcategoria mo 10% dals uffants dal TR1 cun almain in genitur naschi en il TR1. Il fatg ch'i po – malgrà la naschientscha en il TR1, malgrà l'instrucziun per part rumantscha tar l'uffant ed almain in da ses geniturs, malgrà ch'il rumantsch è la suletta lingua uffiziala da la vischnanca da domicil, malgrà in viver en ina vischnanca che viva anc prevalentamain per rumantsch – tuttina dar in uschè grond dumber d'uffants da considerar sco germanofons u essenzialmain germanofons, mussa quant insufficientas ch'èn las cundiziuns actualas per segirar al rumantsch ina posiziun simplamain normala.

En il rom da questa publicaziun n'èsi betg pussaivel da far analisas pli detagliadas che faschessan intervegnir p.ex. la variabla da la vegliadetgna, u cumparegliaziuns cun autras linguas ed auters intsches linguistics, etc. Il maletg è dentant cler: il rumantsch perda substanza cun mintga generaziun. Era en il TR1 na bastan las cundiziuns existentas betg per segirar il mantegniment a lunga vista da la lingua. Ed en il rest dal TR vegn il rumantsch, perquai ch'el vegn tractà là essenzialmain u dal tutfatg sco ina lingua estra, er a daventar en curt, dapertut e definitivamain, ina lingua vairamain e totalmain estra, ina lingua morta.

CONCLUSIUN

I va fitg mal cun il rumantsch. Dal puntg da vista territorial, demographic sco era da la francada ha el patì dapi il 19avel tschientaner ed en particular ils davos decennis sperditas enormas che n'èn betg pli da reparar. Il rumantsch conserva mo pli fragments da quai ch'era ses, ed era quests fragments n'èn betg segirs pli.

Il mender è ch'il process da dissoluziun cuntinuescha senza fin. I na dat nagin lieu pli en l'entir intschess rumantsch, nua che quest process na fiss betg activ e na mussass betg consequenzas cleras. I n'ha nagin senn d'enumerar qua anc ina giada tut, la situaziun ed il svilup èn uschè evidents ch'igl è bunamain da sa desperar.

Igl è en quest lieu bler pli impurtant da tschentiar intginas dumondas precisas – per dar las respostas che las datas disponiblas permettan.

Viva il rumantsch?

Sa chapescha! Las datas mussan quai, ma era mintgin che abitescha en las valladas anc rumantschas u las visita enconuscha u pertschaiva quai. Dal puntg da vista cultural sa chatta il rumantsch oz schizunt en ina fluriziun.

È in'ulteriura generaziun da pledaders dal rumantsch segirada?

Senza dubi! Ma quella na vegn betg pli ad esser uschè gronda e spessa sco las precedentas. I vegn plinavant ad esser ina generaziun cun origin maschadà sco mai avant, ina che crescha sco mai avant bilingua u schizunt plurilingua, ina che ha sco mai avant atgnas ragischs era en la lingua tudestga. Ina generaziun empitschnida, en blers lieus minoritara e sco mai avant enragischada plitost flaivlamain en il terratsch rumantsch e betg exclusivamain en quel.

Po il rumantsch viver vinavant senza limita da temp, schebain irrevocablamain en ina dimensiun pli pitschna?

Sche las cundiziuns actualas restan sco ch'ellas èn e na sa midan betg fundamentalmain e spert, segiramain betg (resalvond miraculs). Quai na vul betg dir che la generaziun actualmain la pli giuvna, era sch'ella crescha cun ragischs pli flaivlamain rumantschas, vegn necessariamain ad esser la davosa ch'è anc avunda numerusa per dar vinavant la lingua. Mintgina da las proximas generaziuns vegn dentant ad esser pli pitschna che la precedenta, ed ina vegn la finala a sa mussar sco memia pitschna. Davos Mohicans e *derniers carrés* pon meritar respect u admiraziun, èn dentant gist la conferma che la chaussa è definitivamain persa.

Sche la Svizra ed il Grischun, ils Svizzers, Grischuns e Rumantschs sa mussan anc ad uras abels da curreger en maniera fundamentala ed en totalità il status e la situaziun dal rumantsch, sch'els pon bandunar, vul dir normalisar lur tenuta actuala vers il rumantsch ch'è l'ierta da tschientaners da discriminaziun, po il rumantsch senz'auter turnar a viver ed esser vivì normalmain, senza limita da temp, en in intschess fermamain ses, schebain nunevitablamain fitg reduci.

Gia la simpla logica di quai, ma lura era, uschè paradoxamain sco quai po parair l'emprim mument, il fatg sez ch'i va fitg mal cun il rumantsch, dentant fitg diversamain mal, tut tenor l'aspect, la domena e la regiun. Tscha e là, suenter emprimas pitschnas correcturas vi da ses status e sia situaziun, vai schizunt in pau main mal cun el. Il rumantsch posseda pia anc forzas, è en sasez anc abel da viver. I dat actualmain anc avunda Rumantschs che dumognan sufficientamain bain lur lingua ed han sufficientamain gust e niz dad el. En quest senn vulesch il preschent studi vegnir recepì, chapì e duvrà.

I saja anc permess da far en il spiert d'in quità sincer e profund duas curtas remartgas generalas.

Rumantsch grischun. La lingua da cumpromiss stgaffida il 1982 aveva da servir sco complement als idioms là nua ch'ins fascheva uschiglio diever dal tudestg. Oz dentant vegn lavurà cleramain per ch'il rumantsch vegnia, en particular entras la scola ed en il spazi d'ina generaziun, unifitgà en quest senn ch'il rumantsch grischun daventass en la pratica la suletta furma scritta. En pliras regiuns rumantschas vegn questa idea acceptada u almain tolerada da la maiorità da la glied. En las regiuns rumantschas pli grondas dentant vegn ella cumbattida e sbittada datschertamain dad ina maiorità marcanta.

I fiss sa chapescha bler meglier e pli lev per il rumantsch sch'el possedess gia da tschientaners ennà ina suletta furma da standard e litterara. Tuttina, avant ch'instradar uschia en quest mument tardiv in'unificaziun reala, stuess ins studegiar vairamain da radent, a basa da tut ils fatgs statistics preschentads en questa publicaziun, sch'i n'è betg memia ristgà per il manteniment da la lingua dad ir cunter la veglia ed ils sentiments profonds che grondas parts da la populaziun rumantscha han per l'idiom matern, cura che questa populaziun è gia uschè reducida e flaiwentada. L'agid ch'il rumantsch grischun po purtar sco med auxiliar, complementar per segirar meglier il futur, quest agid è davairas memia impurtant per ristgar ch'el vegnia la finala sbittà, perquai ch'ins avess vulì ir memia lunsch per memia blera glied.

Scola. Las datas preschentadas mussan: i na dat nagina schanza per il rumantsch da survivor senza – tranter auter – la scola rumantscha. Mintga vischnanca, mintga gruppa, mintga persuna che s'engascha per che, en in lieu u l'auter dal TR, l'instrucziun rumantscha (ch'è gia ussa dal tuttatfatg insufficienta) vegnia anc ulteriuramain restrenschida, surpiglia la responsabladad ch'il rumantsch vegn stranglà anc pli fitg en quest lieu, l'intschess rumantsch anc pli lavagà e la survivenza finala da la lingua sezza anc pli pauc probabla.

BIBLIOGRAFIA SCURSANIDA

- Augustin A. (1939), Movimaint demografic linguistic in las principalas vschinanchas periclitadas dal Grischun central, en: Annalas da la Società retoromantscha, p. 197-200
- Busset T. (1993), Pour une histoire du recensement fédéral suisse, Berna: Uffizi federal da statistica
- Cathomas B. (1977), Erkundungen zur Zweisprachigkeit der Rätoromanen, Berna/Frankfurt: Lang
- DFI (1989), Quadrilinguitad svizra – preschent e futur, Berna: Departament federal da l'intern
- Dörig H. e Reichenau C. (1982), La Svizra – 2 1/2 lungatgs?, Mustér: Desertina
- Furer J.-J. (1981), La mort dil romontsch fuss l'entschatta della fin per la Svizra, Cuira: Ediziuns RRR
- Furer J.-J. (1982), Romontsch 1980, resultats della dumbraziun dil pievel analisai e commentai, Laax: Fundaziun Retoromana
- Furer J.-J. (1994), Bericht über die Lage der drei Landessprachen in Graubünden zuhanden der Arbeitsgruppe Sprachlandschaft Graubünden
- Furer J.-J. (1996), Le romanche en péril? Evolution et perspective, Berna: Uffizi federal da statistica
- Furer J.-J. (1999), Graubünden, von der Dreisprachigkeit zur deutschen Einsprachigkeit (?), en Studis romontschs – Beiträge des Rätoromanischen Kolloquiums, Wilhelmsfeld: Gottfried Egert Verlag
- Gross M. (2005), Rumantsch Facts & Figures, Cuira: Lia Rumantscha
- Gruppa da lavur per las regions linguisticas dil Grischun (1994), rapport, Cuira
- Kraas F. (1992), Die Rätoromanen Graubündens, Peripherisierung einer Minorität, Stuttgart: Steiner
- Manetsch M. (1988), Die Anwendung des schweizerischen Sprachenrechts in der Surselva – Eine Untersuchung anhand von vier ausgewählten Gemeinden Flond, Laax, Mustér und Trun, Licenciatsarbeit, Trun: tar l'autur
- Schuler M. & al. (1997), Strukturatlas der Schweiz / Atlas structurel de la Suisse, herausgegeben vom Bundesamt für Statistik, Turtig: Verlag Neue Zürcher Zeitung
- SRG SSR idée suisse Forschungsdienst (1993), Konso-Omnibus vom Oktober/November 1992 Sonderauswertung zur Sprachkompetenz der RätoromanInnen, Berna
- SRG SSR idée suisse Forschungsdienst (2003), Radio Rumantsch – Studie zur Radionutzung der RätoromanInnen 2003, Berna

UST, fascichels da las dumbraziuns federalas dal pievel 1850-2000

Viletta R. (1978), Abhandlung zum Sprachenrecht mit besonderer Berücksichtigung des Rechts der Gemeinden des Kantons Graubünden, Turtig: Schulthess

GLISTA DA LAS FIGURAS

Glista da las tabellas

1. Linguas en la populaziun residenta, 1990 e 2000	p 30
2. Linguas en la populaziun residenta en il Grischun, 1990 e 2000	p 35
3. Linguas en la populaziun residenta en l'intschess tradiziunalmain rumantsch (TR), 1990 e 2000	p 53
4. Linguas en la populaziun residenta en la regiun da lingua rumantscha sco definida da l'UST, 1990 e 2000	p 61
5. Cocs da las quatter communitads linguisticas naziunalas, 1990 e 2000	p 94

Glista da las graficas

1. Linguas en la populaziun residenta (en %), 1860-2000	p 10
2. Svilup da la populaziun residenta ed indicaziun dal rumantsch, 1880-2000	p 10
3. Repartiziun tenor regiun da la populaziun residenta che inditgescha il rumantsch sco lingua materna (1880-1980) resp. meglra lingua (1990-2000)	p 11
4. Linguas en la populaziun residenta en il Grischun (en %), 1860-2000	p 14
5. Svilup da la populaziun residenta en il Grischun ed indicaziun dal rumantsch, 1880-2000	p 17
6. Il rumantsch en la populaziun dal Grischun tudestg e talian sco era en intginas vischnancas dal Grischun tudestg (en %), 1860-2000	p 19
7. Svilup da la populaziun residenta en il TR ed indicaziun dal rumantsch, 1860-2000	p 21
8. Repartiziun tenor lieu da naschientscha da la populaziun residenta en il TR (en %), 1860, 1970, 1980, 1990 e 2000	p 24
9. Il rumantsch en la populaziun residenta en intginas regiuns dal TR (en %), 1860-2000	p 25
10. Repartiziun tenor lieu da naschientscha da la populaziun residenta en intginas regiuns dal TR (en %), 1860, 1970, 1980, 1990 e 2000	p 26
11. Linguas en la populaziun residenta en l'Engiadin'Ota (en %), 1860-2000	p 27
12. Il rumantsch sco meglra lingua en il TR ed en ils intschess da diever dals idioms (en %), 1990 e 2000	p 38
13. Il rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia en il TR ed en ils intschess da diever dals idioms (en %), 1990 e 2000	p 42
14. Il rumantsch sco lingua discurreda a la lavur en il TR ed en ils intschess da diever dals idioms (en %), 1990 e 2000	p 46
15. Il rumantsch sco lingua da comunicaziun en scola en il TR, en ils intschess da diever dals idioms ed en las gruppas da vischnancas dal TR tenor il tip da scola (en %), 2000	p 49
16. Meglra lingua e monolinguissem u plurilinguissem en la famiglia en il TR ed en intginas regiuns dal TR (en %), 2000	p 55
17. Meglra lingua e monolinguissem u plurilinguissem a la lavur en il TR ed en intginas regiuns dal TR (en %), 2000	p 56

18. Vischnancas tradiziunalmain rumantschas tenor la lingua mintgamai maioritara en ellas, 1860-2000	p 60
19. Popolaziun residenta da las vischnancas tradiziunalmain rumantschas tenor la lingua mintgamai maioritara en ellas, 1860-2000	p 60
20. Repartiziun tenor regiun linguistica da la popolaziun residenta ch'inditgescha il rumantsch (en %), 1990 e 2000	p 64
21. Repartiziun tenor regiun linguistica da la popolaziun residenta estra ch'inditgescha il rumantsch (en %), 1990 e 2000	p 65
22. Repartiziun tenor regiun linguistica da la popolaziun residenta en il Grischun ch'inditgescha il rumantsch (en %), 1990 e 2000	p 66
23. Derasaziun dal rumantsch en la popolaziun dals intsches da diever dals idioms, tenor dumonda (chapientscha u diever) en la dumbraziun 2000 resp. en il sondadi 2003 (en %)	p 71
24. Pertschient che chapescha, discorra, scriva e legia ils divers idioms en la popolaziun che chapescha in summa rumantsch en ils intsches da diever dals idioms, 2003	pp 73-74
25. Pertschient che chapescha rumantsch grischun, talian e l'idiom da la regiun en la popolaziun che chapescha in summa rumantsch en ils intsches da diever dals idioms, 2003	p 75
26. Popolaziun residenta en il TR tenor atgna valitaziun (1992 e 2003) da las vischnancas dal puntg da vista linguistic e tenor indicaziun individuala dal rumantsch, 1990 e 2000	p 81
27. Popolaziun residenta en il TR tenor lingua(s) uffiziala(s) (1992 e 2003) da mintga vischnanca ed indicaziun individuala dal rumantsch, 1990 e 2000	p 82
28. Popolaziun residenta en il TR tenor tip da scola (1992 e 2003) da mintga vischnanca ed indicaziun individuala dal rumantsch, 1990 e 2000	p 83
29. Repartiziun tenor classas da vegliadetgna da la popolaziun dal TR e dal rest da la Svizra ch'inditgescha il rumantsch sco meglra lingua, 1990 e 2000	p 86
30. Repartiziun (en %) tenor classas da vegliadetgna da la popolaziun dal TR e dal rest da la Svizra ch'inditgescha u n'inditgescha betg il rumantsch sco lingua discurrenda cun la famiglia, 2000	p 87
31. Repartiziun (en %) tenor classas da vegliadetgna da la popolaziun dal TR e dal rest da la Svizra ch'inditgescha u n'inditgescha betg il rumantsch sco lingua discurrenda a la lavur, 2000	p 88
32. Derasaziun (en %) dal rumantsch sco meglra lingua, lingua discurrenda cun la famiglia e lingua discurrenda a la lavur en la popolaziun dal TR, tenor classas da vegliadetgna, 2000	p 89
33. Derasaziun (en %) dal rumantsch sco meglra lingua, lingua discurrenda cun la famiglia e lingua discurrenda a la lavur en la popolaziun da trais regiuns dal TR, tenor classas da vegliadetgna, 2000	p 90
34. Derasaziun (en %) dal rumantsch sco lingua da comunicaziun en scola en la popolaziun da quatter regiuns dal TR e da Cuira, tenor classas da vegliadetgna, 2000	p 91
35. Popolaziun cun ina lingua naziunala inditgada al medem temp sco meglra lingua e sco lingua discurrenda cun la famiglia, 2000	p 95
36. Popolaziun ch'inditgescha il rumantsch tenor francada da la lingua e classas da vegliadetgna, 1990 e 2000	p 97

37. Populaziun ch'inditgescha il rumantsch en il TR ed en il rest da la Svizra tenor francada da la lingua e classas da vegliadetgna, 2000	p 99
38. Populaziun dal TR ch'inditgescha il rumantsch, il talian u il tudestg al medem temp sco meglra lingua e lingua (unica u betg) discurreda cun la famiglia, tenor classas da vegliadetgna, 2000	p 101
39. Populaziun da trais regiuns rumantschas tenor indicaziun e francada dal rumantsch e tenor classas da vegliadetgna, 2000	p 102
40. Regiun da domicil 2000 da la populaziun naschida en il TR (en %)	p 106
41. Linguas inditgadas l'onn 2000 da las personas emigradas dal TR1 (en %)	p 107
42. Linguas inditgadas l'onn 2000 da las personas emigradas dal TR2 (en %)	p 108
43. Linguas inditgadas l'onn 2000 da las personas emigradas dal TR3 (en %)	p 109
44. Linguas inditgadas l'onn 2000 da las personas emigradas da trais valladas grischunas (en %)	p 110
45. Repartiziun (en %) da la populaziun residenta 2000 en il TR tenor lieu da naschientscha	p 111
46. Rumantsch e tudestg l'onn 2000 en il TR1 tenor lieu da naschientscha e domicil l'onn 1995 (en %)	p 112
47. Rumantsch e tudestg l'onn 2000 en il TR2 tenor lieu da naschientscha e domicil l'onn 1995 (en %)	p 113
48. Rumantsch e tudestg l'onn 2000 en il TR3 tenor lieu da naschientscha e domicil l'onn 1995 (en %)	p 114
49. Lingua dal lieu da naschientscha e dal lieu da domicil en la populaziun da trais valladas grischunas (en %), 2000	p 115
50. Uffants che vivan en il TR cun domadus geniturs tenor lieu da naschientscha dals geniturs (en %), 2000	p 118
51. Meglra lingua dals uffants che vivan en il TR cun domadus geniturs, tenor meglra lingua dals geniturs (en %), 2000	p 119
52. Il rumantsch sco meglra lingua e lingua discurreda cun la famiglia tar uffants d'ordaifer il TR cun almain in dals dus geniturs ch'inditgescha il rumantsch sco meglra lingua (en %), 2000	p 120
53. Rumantsch e tudestg sco meglra lingua e lingua discurreda cun la famiglia tar uffants che vivan cun domadus geniturs en il TR1, tenor meglra lingua dals geniturs (en %), 2000	p 121
54. Rumantsch e tudestg sco meglra lingua e lingua discurreda cun la famiglia tar uffants che vivan cun domadus geniturs en il TR2, tenor meglra lingua dals geniturs (en %), 2000	p 121
55. Rumantsch e tudestg sco meglra lingua e lingua discurreda cun la famiglia tar uffants che vivan cun domadus geniturs en il TR3, tenor meglra lingua dals geniturs (en %), 2000	p 122
56. Uffants en il TR che inditgeschan tuttina sco domadus geniturs il tudestg sco meglra lingua, tenor lieu da naschientscha dals geniturs e preschientscha dal rumantsch sco lingua discurreda cun la famiglia tar l'uffant (en %), 2000	p 124

Glista da las cartas

1. Lingua principala da las chasadas en il chantun Grischun, 1860	p 15
2. Lingua discurredda cun la famiglia en il chantun Grischun, 2000	p 16
3. Intschess tradiziunalmain rumantsch en il chantun Grischun	p 22
4. Il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurredda, 1990-2000	p 31
5. Meglra lingua e/u lingua discurredda en il chantun Grischun, 2000	p 34
6. Il rumantsch sco meglra lingua en il chantun Grischun, 1990-2000	p 39
7. Il rumantsch sco lingua discurredda cun la famiglia en il chantun Grischun, 1990-2000	p 43
8. Il rumantsch sco lingua discurredda a la lavur en il chantun Grischun, 1990-2000	p 47
9. Il rumantsch sco lingua da comunicaziun en scola en il chantun Grischun, 2000	p 51
10. Il rumantsch en il Grischun rumantsch e tudestg, 2000 e 2003	p 68
11. Il rumantsch en il Grischun rumantsch e tudestg, 2003	p 69
12. Retschertga tar las vischnancas da l'intschess tradiziunalmain rumantsch, 2003	p 78

REMARTGAS

1 TR

Las dumbraziuns dal pievel furneschon datas davart il diever da las linguas dapi il 1860. En il Grischun reflecteschon anc las emprimas da questas dumbraziuns ils cunfins linguistics tradiziunals sco ch'els eran sa mantegnids per gronda part dapi il 16avel tschientaner. Sco intschess tradiziunalmain rumantsch (TR) vala qua la summa da las vischnancas, en las qualas las emprimas dumbraziuns han mussà ina maioritad rumantscha. La vischnanca da Farschno, cun anc passa in quart da la populaziun che declerava il rumantsch a l'epoca, vegn era includida en il TR. A Samignun e Seglias percenter surpassava il rumantsch gia lura strusch ils 10% e perquai vegnan las duas vischnancas quintadas sco tudestgas. Il TR sco tal na variescha betg, mo il dumber da las vischnancas ch'el cumpiglia sa mida en connex cun las fusiuns da vischnancas: l'onn 2000 dumbra el 120 vischnancas, dapi il 2003 (sunter la creaziun da la vischnanca da Suraua e la fusiun da Donat e Patzen-Fardén) 116.

- **Regiuns dal TR** Ils cunfins linguistics tradiziunals van mintgatant permez las regiuns dal Grischun. En tals cas vegn considerà qua sut il num da la regiun mo sia part rumantscha, p. ex. la Lumnezia senza Val s. Pieder e S. Martin.

2 Dumbraziuns dal pievel

Dumbraziuns regularas dal pievel realisescha la Confederaziun dapi il 1850. Cun duas excepziuns (1888 e 1941) han quellas adina gè lieu il davos onn d'in decenni. Dapi il 1860 cumpiglian las dumbraziuns era ina dumonda davart las linguas.

- **Populaziun domiciliada e populaziun facticamain preschenta** Dapi il 1888 vegnan ils resultats da las dumbraziuns preschentads a basa da la populaziun domiciliada. Per las dumbraziuns precedentas han ins bain inditgà en ils fascichels correspundents era la populaziun domiciliada, ma per la repartiziun tenor lingua etc. han ins prendì la populaziun facticamain preschenta. Per questa raschun poi dar discordanzas minimalas tranter las tabellas istoricas preschentadas en publicaziuns diversas.
- **Dumbraziuns 1860-70** A l'epoca gievan uffizials en las chasadas per emplenir sezs ils formularis. Quai che pertutga las linguas, avevan els da nudar la lingua principala, betg da mintga persuna, mabain da l'entira chasada, quai dentant mo en il cas ch'i na sa tractava betg da la lingua usitada u uffiziala dal lieu. En consequenza da questa pratica cumparan linguas d'ordaifer sin il pli en il cas ch'immigrants constituivan ina entira chasada. En tschertas vischnancas linguisticamain maschadadas paran lura ils resultats dubius. En il cas da Murmarera e Beiva, duas vischnancas rumantschas che duvravan a l'epoca il talian sco lingua uffiziala, èn els senza dubi fallads. Il pli cler è quai cun Murmarera, nua che tut las chasadas fissan stadas da lingua taliana il 1860, entant che betg in singul abitant ha declerà il talian sco lingua materna l'onn 1880. En quels dus cas èn ils resultats procentuals vegnids curregids qua tenor las datas dal 1880.

- **Dumbraziuns 1880-1980** Durant 100 onns è sunter vegnì dumandà d'inditgar la lingua materna. Ins astgava dentant dar mo ina suletta resposta, in vair problem per la glieud bilingua u multilingua che vegniva adina pli numerusa. Sco ch'ins sa, è en particular l'entira populaziun rumantscha daventada plaunsieu bilingua. Gia ils onns 1930 ha Andri Augustin demussà che l'obligaziun da declerar ina suletta lingua manava ad ina sutvalitaziun da la populaziun effectivamain da lingua rumantscha (Augustin 1939).

- **Dumbraziuns 1990-2000**

- **Dumondas** Sut il titel scursanì «Linguatg» è la part linguistica vegnida amplifitgada considerablmain l'onn 1990. En la dumbraziun 2000 èn las dumondas vegnidas repetidas cun midadas mo formalas sco suonda:

a) Tgenin è il linguatg en il qual Vus patratgais e che Vus savais il meglier? (inditgar be in linguatg)

b) Tge linguatg(s) discurreis Vus regularmain? (pliras respostas pussaivlas)

– en scola, a la lavur, en la professiun

– a chasa, cun la famiglia

Per la dumonda a) pon ins far ina crusch sper la lingua naziunala correspudenta, u scriver il num d'ina autra lingua. Per la dumonda b) percenter pon ins inditgar specificamain mo las linguas naziunalas e l'anglais; tut las autras linguas, n'emporta betg sche ina u pliras, pon cumparair mo pauschalmain cun ina crusch en il champ «auter(s) linguatg(s)».

Per la dumonda a) è la definiziun la medema sco quella duvrada l'onn 1980, mo ch'il titel «linguatg matern» è vegnì scursanì en «linguatg». La noziun da lingua materna ha dentant sviluppà en la cultura rumantscha ina valur tut speziala. La dumonda sco ch'ella vegn fatga actualmain, ensemen cun il fatg ch'i suonda ina dumonda davart las linguas discurreidas, incitescha blers Rumantschs d'inditgar dal tutfatg vardaiplmain il tudestg sco lingua dumagnada il meglier, era sch'els resentan vinavant il rumantsch sco lingua materna ed inditgassan magari era quel, sch'ins dumandass la lingua materna.

L'onn 2000 han ins ultra da quai integrà trais precisaziuns directamain en il formular. Duas sa chattan sper il titel «Linguatg»: «Per uffants che na san discurren, inditgar il linguatg da lur mamma.» e «Las persunas da linguatg furlan u ladin marcan la resposta 'rumantsch' e betg 'talian'.» La terza sa chatta sut la dumonda b): «Scolar/-as e student/-as nun inditgeschan ils linguatgs ch'els emprendan, ma be quel(s) ch'els discurren regularmain en scola.»

- **Lingua dumagnada il meglier (megra lingua) / lingua principala** La lingua che vegn inditgada sut a) «linguatg» vegn per regla numnada da l'Uffizi federal da statistica (UST) la «lingua principala» da la persuna. En commentaris e discussiuns mussan ils Rumantschs dentant cleramain ch'els manegian da stuair inditgar sut a) la lingua

ch'els dumognan il meglier (*patratgar* patratgan els oramai directamain per rumantsch u per tudestg, tut tenor la situaziun); sut in titel «lingua principala» na dessian els betg necessariamain la medema resposta. Quai è la raschun per la quala quest studi fa, excepziunalmain, diever da l'expressiun «lingua dumagnada il meglier» u scursani «meglra lingua». (Nota pert. l'ediziun rumantscha: per raschuns da sistematisaziun vegn duvrà dapertut la furma feminina «lingua», danor en il cas ch'i vegn cità texts cun la furma masculina «linguatg».)

- **Respostas mancantas u manglusas** En domaduas dumbraziuns n'han tschertins betg respundi (tranter auter) a las dumondas davart las linguas, u dà respostas manglusas. Per la dumonda a) è l'UST intervegni tant il 1990 sco il 2000; a basa d'autras datas disponiblas (lieu da naschientscha, naziunalitad, etc.) ha el inseri las respostas mancantas respectivamain reduci ad ina suletta indicaziun las respostas multiplas. Per il rumantsch ha el elavurà in process spezial. Là, nua ch'i mancava ina risposta sut b), ha el era empruvà d'inserir ina risposta probabla, quai dentant mo en tscherts cas e mo per la dumbraziun 2000.

La quota da respostas mancantas u manglusas variescha vaira fitg tut tenor dumbraziun, lieu, dumonda, naziunalitad, etc. Quai che pertutga la lingua discurrenda cun la famiglia p.ex. muntava ella il 1990 en general a paucs pertschient; en la dumbraziun 2000 è ella dentant il traidubel sin nivel da l'entira Svizra sco era dal Grischun. Questa differenza ston ins resguardar cura ch'ins cumpareglia cifras absolutas dal 1990 e dal 2000. Per la lingua discurrenda a la lavur percenter era il pertschient da respostas mancantas il 1990 gia quasi uschè aut sco il 2000. Tendenzialmain è la quota da nunrespostas in pau pli auta en la populaziun estra, en general surpasa ella dentant mo raramain ils 10%. Sch'i n'è betg inditgà autramain, sa refereschan ils pertschient preschentads en questa publicaziun adina al dumber da persunas ch'han respundi a la dumonda concernenta.

Quai che pertutga la lingua discurrenda en scola ston ins anc tegnair quint dal suandant: studegiand ils resultats concernents da la dumbraziun 1990, han ins constatà ch'ils scolars e students avevan savens inditgà betg mo la(s) lingua(s) ch'els duvravan efectivamain per communitgar en l'ambient da la scola, mabain era talas ch'els «mo» studegiavan. Las datas davart las linguas estras (pia d'ordaifer la regiun concernenta) stuevan pia vegnir consideradas cun ina tscherta prudientscha. Per evitar che questa situaziun sa repetia en la nova dumbraziun, han ins inseri la directiva menziunada survart directamain en il formular. En mintga cas parevan gia il 1990 las datas concernent il diever dal rumantsch e tudestg en il TR dad esser vardaivlas (Furer 1996, p. 126-7).

- **Armonisaziun 1990-2000** L'UST ha armonisà las datas da las duas dumbraziuns. Per la lingua professiunala ha quai per consequenza che duas pitschnas gruppas na vegnan betg resguardadas cura ch'ins mesira il svilup tranter il 1990 ed il 2000. I sa tracta dals dischoccupads, che cumparan mo il 1990, e da la gliend ch'exercitescha in'activitad da tip professiunala mo a basa voluntara, ina categoria constituida pir il 2000. Uschenavant che persunas da questas duas gruppas han inditgà ina lingua unicamain en la sparta professiunala, na cumparan ellas betg pli sco pledaders da questa lingua. Per il rumantsch sa tracti sin nivel da l'entira Svizra d'ina deducziun da 274 pledaders l'onn 1990 e da 255 l'onn 2000.

- **Lieu da naschientscha** Las dumbraziuns relevan regularmain era il lieu da naschientscha da mintga abitant. En las tabellas publitgadas vegn la populaziun dentant repartida adina en mo quatter gruppas, segund ch'ella è naschida en la vischnanca da domicil, en in'otra vischnanca dal chantun da domicil, en in auter chantun u a l'ester. I na dat pia nagina gruppaziun tenor la regiun linguistica da naschientscha ed igl è pussaivel da calcular spezialmain ina tala gruppaziun sulettamain per las davosas dumbraziuns, grazia al fatg che las datas concernentas èn disponiblas en bancas electronicas. Quai che pertutga il dumber da personas naschidas en il TR tenor las dumbraziuns pli veglias pon ins pia dir mo tant: quest dumber sa situava mintgamai tranter il total da la glied naschida en la vischnanca da domicil ed il total da la glied naschida en il Grischun. Da remartgar è ch'i dat dapi il 1990 era qua ina quota da nunrespostas.
- **Lieu da burgais** Sper il lieu da naschientscha han ins relevà fin il 1980 era il lieu da burgais. Ils resultats èn dentant adina vegnids publitgads tenor la medema repartiziun sco per il lieu da naschientscha. Sulettamain il 1980 ha l'UST, sin dumonda speziala, calculà la categoria intermediara «burgais dad in'otra vischnanca dal TR». Ils resultats èn publitgads en Furer 1982.
- **Domicil avant 5 onns** Disponiblas èn era las infurmaziuns davart il domicil 5 onns avant la data da la dumbraziun. Quellas èn interessantas tranter auter per l'analisa da las indicaziuns linguisticas da personas ch'èn s'installadas en il TR u han bandunà il TR pir pauc temp avant la dumbraziun concernenta.

3 Rumantsch e retorumantsch; il rumantsch tar ils esters

Sco quai che la directiva menziunada sut 2 mussa, cumpiglian las datas davart il rumantsch en princip era indicaziuns fatgas da Furlans e Ladins dolomitans installads en Svizra. I n'exista nagina pussaivladad da distinguer cun tutta segirezza las datas davart il rumantsch en il senn stretg da quellas ch'interessan tshels idioms retorumantschs. I para dentant che mo ina pitschna part dals abitants d'origin furlan hajan inditgà il furlan u il retorumantsch, e mo paucs Dolomitans èn sa domiciliads en Svizra. En la pratica sa cuvran pia «rumantsch» (en il senn da «retorumantsch dal Grischun») e «retorumantsch» (sco concept surordinà) fermamain, surtut en l'intschess rumantsch, nua che mo paucs Furlans èn sa stabilids.

In tshert dumber d'esters che n'èn betg da naziunalitad taliana decleran era da discurrer rumantsch, tranter auter sco lingua professiunala. Uschenavant che quels abiteschan e lavuran ordaifer il TR e n'han uschiglio nagin liom vesaveivel cun il TR ed il rumantsch, ston ins quintar cun la probabilitad ch'i sa tracta d'in sbagl (guarda Furer 1996, p. 27-28 e 293-297).

4 Rumantschs e pledaders dal rumantsch u personas che discurren rumantsch

Las dumbraziuns furneschan tenor reglas bain definidas datas davart l'enconuschientscha ed il diever da linguas. Ellas na dattan dentant mai infurmaziuns davart il dumber da Rumantschs, u p.ex. da Romands sco tals ed igl è fallà e sbaglià da declerar a basa dals resultats da las dumbraziuns ch'i dettia tants e tants *Rumantschs*. Il sulet ch'ins po ed astga dir è che tantas e tantas personas han inditgà il rumantsch, notabene en la situaziun sco ch'ella exista e tenor las reglas stabilidas. Tranter auter vala sco segir che blers Rumantschs, tras la scola e lur furmaziun, han emprendì e discurren tudestg tut en tut meglier che lur atgna lingua, ed han era inditgà vardaivlamain il tudestg sco meglra lingua, senza perquai sa sentir main rumantschs. La populaziun che inditgescha il rumantsch sco meglra lingua è pia mo il coc da la populaziun «vairamain» da lingua rumantscha (guarda 2).

Vischnancas da l'intschess tradizionalmain rumantsch *)

Numer da code da l'UFS e num uffizial da la vischnanca l'onn 2000		Num rumantsch da la vischnanca (ortografia actuala en l'idiom regional correspondent)	Popolaziun totala:		
			1880 (popolaziun facticamain preschenta)	2000 (domicil economic)	Differenza en %
3501	Alvaschein	Alvaschagn	141	154	9.2
3502	Mon	Mon	128	86	-32.8
3504	Stierva	Stierva	194	128	-34.0
3505	Tiefencastel	Casti	217	230	6.0
3506	Vaz/Obervaz	Vaz	785	2691	242.8
3511	Alvaneu	Alvagni	311	403	29.6
3512	Brienz/Brinzauls 6)	Brinzauls	146	117	-19.9
3513	Lantsch/Lenz	Lantsch	334	485	45.2
3515	Surava 6)	Surava	137	250	82.5
3521	Bergün/Bravuogn	Bravuogn	628	520	-17.2
3522	Filisur	Filisur	299	466	55.9
3531	Bivio	Beiva	163	204	25.2
3532	Cunter	Cunter	162	198	22.2
3533	Marmorera	Murmarera	151	49	-67.5
3534	Mulegns	Mulegns	121	33	-72.7
3536	Riom-Parsonz	Riom-Parsonz	404	327	-19.1
3538	Salouf	Salouf	316	205	-35.1
3539	Savognin	Savognin (Suagnign) 7)	503	882	75.3
3540	Sur	Sour	151	93	-38.4
3541	Tinizong-Rona	Tinizong-Rona	579	369	-36.3
3571	Castrisch	Castrisch	434	412	-5.1
3572	Falera	Falera	338	504	49.1
3573	Flond	Flond	195	179	-8.2
3574	Ilanz	Glion	872	2488	185.3
3575	Laax	Lags 8)	293	1150	292.5
3576	Ladir	Ladir	88	107	21.6
3577	Luven	Luven	271	183	-32.5
3578	Pitasch	Pitasch	138	118	-14.5
3579	Riein	Riein	190	71	-62.6
3580	Ruschein	Ruschein	251	356	41.8
3581	Sagogn	Sagogn	480	597	24.4
3582	Schluein	Schluein	397	602	51.6
3583	Schnaus	Schnaus	130	99	-23.8
3584	Sevgein	Sevgein	163	207	27.0
3591	Camuns	Camuns	82	60	-26.8
3592	Cumbel	Cumbel	303	288	-5.0
3593	Duvin	Duin	117	80	-31.6
3594	Degen	Degen	251	247	-1.6
3595	Lumbrein	Lumbrein	530	399	-24.7
3596	Morissen	Murissen	187	211	12.8
3599	Surcasti	Surcasti	160	75	-53.1
3600	Surcuolm	Surcuolm	91	130	42.9
3601	Tersnaus	Tersnaus	78	70	-10.3
3602	Uors-Peiden	Uors-Peiden	226	90	-60.2
3604	Vignogn	Vignogn	164	179	9.1

Part ch'inditgescha il rumantsch en % da la populaziun totala								Repartiziun da las vischnancas tenor:		
1880 (lingua materna)	1941 (lingua materna)	1980 (lingua materna)	1990 (lingua dumagnada il meglier)	1990 (lingua insumma inditgada)	2000 (best- (lingua dumagnada il meglier)	2000 (lingua insumma) inditgada)	lingua(s)- uffiziala(s) 2003 1) 2)	tip da scola 2000 3)	Idiom 4) 5)	
95.0	77.0	47.7	46.2	62.1	40.3	61.0	RD	R,Dr	Sm	
100.0	95.8	78.8	71.6	88.1	52.3	67.4	R	R,Dr	Sm	
98.5	89.5	87.6	75.0	80.0	66.4	80.5	R	R,Dr	Sm	
88.9	60.7	44.8	42.7	60.3	37.8	58.3	RD	R,Dr	Sm	
92.0	55.8	28.7	15.9	26.3	9.0	18.9	(R)D	Dr	Sm	
80.1	56.0	41.4	28.7	53.9	16.9	31.0	D	Dr	Sm	
98.6	83.3	70.5	58.0	73.2	31.6	52.1	D	R,Dr	Sm	
96.1	86.6	60.2	43.5	58.9	36.7	51.3	R	R,Dr	Sm	
82.5	59.5	34.4	21.4	35.7	10.8	30.4	D	Dr	Sm	
80.4	53.6	34.4	21.0	41.9	10.6	26.7	D	Dr	Pt	
36.5	10.7	4.9	3.4	6.5	3.0	7.3	D	D	Pt	
67.5	43.0	18.5	9.0	27.8	12.3	33.8	I	I,Di	Sm	
86.4	89.4	74.5	54.3	62.9	51.0	64.1	R	R,Dr	Sm	
98.7	94.7	40.7	47.4	68.4	34.7	53.1	RD	R,Dr	Sm	
93.4	79.8	92.0	73.0	86.5	57.6	66.7	R	R,Dr	Sm	
99.0	94.4	87.1	78.8	88.2	63.9	79.2	R	R,Dr	Sm	
99.1	84.4	88.5	82.2	89.7	77.6	86.3	R	R,Dr	Sm	
96.2	81.1	66.0	62.3	75.7	53.1	70.1	R	R,Dr	Sm	
99.3	97.4	83.9	75.9	79.3	75.3	84.9	R	R,Dr	Sm	
94.0	91.8	79.5	67.0	79.4	50.1	68.3	R	R,Dr	Sm	
92.4	80.0	74.5	54.0	74.2	48.5	70.9	RD	R,Dr	Sr	
99.1	97.3	80.7	80.9	89.9	67.5	78.0	R	R,Dr	Sr	
96.4	90.5	79.3	54.2	65.3	50.8	72.1	R	R,Dr	Sr	
60.8	50.2	40.6	36.6	54.8	29.9	51.4	D	Dr	Sr	
93.9	90.8	50.8	47.8	61.5	40.1	56.1	RD	R,Dr	Sr	
97.7	94.0	92.7	67.8	73.3	57.0	75.7	RD	R,Dr	Sr	
98.2	97.3	94.7	73.2	79.5	59.6	79.8	R	R,Dr	Sr	
94.2	86.4	72.4	74.5	88.3	60.2	89.0	R	R,Dr	Sr	
96.3	93.7	80.4	61.8	69.7	63.4	76.1	R	R,Dr	Sr	
96.4	94.8	88.0	81.0	87.7	69.4	83.7	RD	R,Dr	Sr	
95.8	92.7	70.4	59.2	74.8	57.1	77.7	RD	R,Dr	Sr	
81.9	84.6	77.4	60.8	71.6	53.2	66.1	R	R,Dr	Sr	
70.0	68.3	63.9	50.6	82.3	45.5	65.7	RD	Dr	Sr	
97.5	86.8	70.5	62.4	69.6	54.6	73.9	RD	R,Dr	Sr	
100.0	90.6	96.2	88.9	93.3	78.3	88.3	R	R,Dr	Sr	
99.7	94.0	88.1	84.8	91.8	85.1	92.7	R	R,Dr	Sr	
99.1	94.2	74.3	52.5	81.3	48.8	75.0	R	R,Dr	Sr	
100.0	94.7	89.1	83.8	89.2	73.7	87.9	R	R,Dr	Sr	
100.0	98.9	98.3	95.5	98.5	89.5	93.7	R	R,Dr	Sr	
98.9	96.6	98.1	95.2	97.8	91.5	95.3	R	R,Dr	Sr	
100.0	94.7	93.5	91.8	97.3	86.7	90.7	R	R,Dr	Sr	
97.8	92.0	79.6	67.7	79.6	44.6	63.8	R	R,Dr	Sr	
93.6	97.2	86.4	62.5	79.2	74.3	90.0	R	R,Dr	Sr	
92.9	93.4	89.9	74.1	82.7	66.7	77.8	R	R,Dr	Sr	
100.0	100.0	96.5	91.6	95.3	88.8	93.9	R	R,Dr	Sr	

Numer da code da l'UFS e num uffizial da la vischnanca l'onn 2000		Num rumantsch da la vischnanca (ortografia actuala en l'idiom regional correspondent)	Populaziun totala:		
			1880 (populaziun facticamain preschenta)	2000 (domicil economic)	Differenza en %
3605	Vella	Vella	285	441	54.7
3606	Vrin	Vrin	384	249	-35.2
3611	Andiast	Andiast	242	232	-4.1
3613	Pigniu	Pigniu	81	45	-44.4
3614	Rueun	Rueun	399	460	15.3
3615	Siat	Siat	231	189	-18.2
3616	Waltensburg/Vuorz	Vuorz	413	383	-7.3
3631	Almens	Almen	256	217	-15.2
3632	Feldis/Veulden	Veulden	173	129	-25.4
3633	Fürstenu	Farschno	288	311	8.0
3634	Paspels	Pasqual	302	409	35.4
3635	Pratval	Pratval	65	240	269.2
3636	Rodels	Roten	142	281	97.9
3637	Rothenbrunnen	Givólta	82	422	414.6
3638	Scharans	Scharàns	502	817	62.7
3639	Scheid	Sched	220	139	-36.8
3641	Trans	Tràn	89	69	-22.5
3642	Tumegl/Tomils	Tumegl	275	321	16.7
3661	Cazis	Tgazas	790	1 575	99.4
3662	Flerden	Flearda	122	160	31.1
3664	Portein 9)	Purtagn	47	26	-44.7
3665	Prüz	Preaz	248	178	-28.2
3666	Sarn	Sarn	184	159	-13.6
3667	Tartar 10)	Tartar	187	158	-15.5
3701	Andeer	Andeer	603	669	10.9
3702	Ausserferrera	Farera	126	47	-62.7
3703	Casti-Wergenstein	Casti-Vargistagn	73	56	-23.3
3704	Clugin	Clugen	47	33	-29.8
3705	Donath	Donat	157	133	-15.3
3706	Innerferrera	Calantgil	54	49	-9.3
3707	Lohn (GR)	Lon	81	50	-38.3
3708	Mathon	Maton	98	52	-46.9
3709	Patzen-Fard,n	Pazen-Farden	81	64	-21.0
3710	Pignia	Pignia	112	111	-0.9
3712	Zillis-Reischen	Ziràns-Reschen	337	330	-2.1
3721	Bonaduz	Panaduz	624	2 433	289.9
3722	Domat/Ems	Domat	1 445	6 372	341.0
3723	Rhâzüns	Razén	560	1 201	114.5
3732	Flims	Flem	851	2 549	199.5
3734	Trin	Trin	890	1 108	24.5
3741	Ardez	Ardez	633	401	-36.7
3742	Guarda	Guarda	266	144	-45.9
3743	Lavin	Lavin	271	174	-35.8
3744	Susch	Susch	402	199	-50.5
3745	Tarasp	Tarasp	346	328	-5.2
3746	Zernez	Zernez	540	959	77.6
3751	Ramosch	Ramosch	517	440	-14.9

Part ch'inditgescha il rumantsch en % da la populaziun totala								Repartiziun da las vischnancas tenor:		
1880 (lingua materna)	1941 (lingua materna)	1980 (lingua materna)	1990 (lingua dumagnada il meglier)	1990 (lingua insumma inditgada)	2000 (best- (lingua dumagnada il meglier)	2000 (lingua insumma inditgada)	lingua(s)- uffiziala(s) 2003 1) 2)	tip da scola 2000 3)	Idiom 4) 5)	
100.0	98.0	85.5	86.9	93.5	83.9	92.3	R	R,Dr	Sr	
99.5	95.5	99.2	96.4	98.4	95.6	98.8	R	R,Dr	Sr	
99.2	97.7	94.3	88.9	94.0	85.8	93.5	R	R,Dr	Sr	
98.8	100.0	91.7	64.4	74.6	91.1	100.0	R	R,Dr	Sr	
98.7	97.9	84.6	66.2	74.0	72.0	82.0	R	R,Dr	Sr	
98.7	97.9	88.8	76.5	82.9	82.5	89.4	R	R,Dr	Sr	
95.4	87.9	80.4	67.0	79.7	63.4	78.1	R	R,Dr	Sr	
77.0	18.7	10.1	5.0	11.5	2.8	5.5	D	D	St	
94.8	72.7	46.7	25.4	40.2	14.0	29.5	D	Dr 12)	St	
20.1	11.5	6.6	5.5	11.8	3.2	9.3	D	D	St	
89.1	56.6	19.8	8.7	18.2	3.7	10.0	D	D	St	
64.6	16.7	7.0	1.7	3.4	4.2	7.9	D	D	St	
62.2	28.6	16.1	4.5	10.8	3.9	9.3	D	D	St	
70.7	18.0	10.9	9.7	14.8	7.6	14.2	D	D	St	
70.3	30.7	11.8	3.1	8.1	2.1	5.0	D	D	St	
97.7	92.4	59.5	36.5	48.7	19.4	31.7	D	Dr 12)	St	
70.8	75.0	37.0	16.9	30.8	8.7	11.6	D	D	St	
87.3	58.6	16.1	6.5	17.7	4.0	13.1	D	D	St	
49.0	18.0	12.4	6.4	10.5	4.7	8.6	D	D	St	
63.9	12.6	3.1	0.6	5.1	3.8	7.5	D	D	St	
0.0	18.9	10.5	0.0	0.0	0.0	0.0	D	D	St	
89.9	58.7	30.3	6.9	22.1	2.8	7.9	D	D	St	
62.5	32.5	8.5	2.7	9.5	0.0	2.5	D	D	St	
5.3	11.0	0.0	2.5	5.6	0.6	9.5	D	D	St	
65.5	50.3	24.7	14.7	31.2	9.1	22.1	(R)D	Dr	St	
98.4	58.8	38.0	35.4	43.8	2.1	23.4	D	Dr	St	
98.6	74.2	80.6	67.4	79.1	55.4	71.4	RD	R,Dr	St	
100.0	61.3	23.7	15.2	24.2	3.0	15.2	D	Dr	St	
99.4	89.4	79.5	72.6	84.6	56.4	75.9	RD	R,Dr	St	
100.0	46.3	21.9	7.8	13.7	4.1	6.1	D	Dr	St	
96.3	90.1	100.0	62.5	75.0	52.0	76.0	RD	R,Dr	St	
94.9	88.4	78.6	79.6	83.7	53.8	82.7	D	R,Dr	St	
97.5	98.4	83.3	63.0	83.3	48.4	75.0	RD	R,Dr	St	
96.4	90.1	47.7	34.0	51.1	19.8	29.7	D	Dr	St	
92.9	55.6	41.3	23.1	43.9	12.7	30.3	D	Dr	St	
75.6	15.3	11.1	6.0	11.1	5.4	11.8	D	D	Sr	
89.5	76.1	29.5	15.8	29.8	11.0	23.5	D	Dr	Sr	
95.9	76.4	38.5	17.1	34.9	10.1	25.2	D	Dr	Sr	
87.2	54.8	20.2	8.9	22.8	6.7	18.0	D	Dr	Sr	
95.6	75.4	45.7	29.3	50.3	19.8	41.3	RD	R,Dr	Sr	
94.6	84.5	82.5	73.3	84.7	73.8	88.8	R	R,Dr	VI	
95.5	91.1	90.3	72.1	90.9	62.5	78.5	R	R,Dr	VI	
83.4	83.1	80.8	78.8	90.8	75.9	85.6	R	R,Dr	VI	
73.9	81.5	80.6	78.3	86.2	65.3	85.4	R	R,Dr	VI	
92.2	79.4	44.0	42.3	57.7	38.4	46.6	R	R,Dr	VI	
84.3	78.7	70.1	65.7	80.6	61.1	80.2	R	R,Dr	VI	
85.1	92.2	87.9	82.1	90.0	84.1	92.2	R	R,Dr	VI	

Numer da code da l'UFS e num uffizial da la vischnanca l'onn 2000		Num rumantsch da la vischnanca (ortografia actuala en l'idiom regional correspondent)	Popolaziun totala:		
			1880 (popolaziun facticamain preschenta)	2000 (domicil economic)	Differenza en %
3753	Tschlin	Tschlin	660	392	-40.6
3761	Ftan	Ftan	523	516	-1.3
3762	Scuol	Scuol	913	2 122	132.4
3763	Sent	Sent	1 105	865	-21.7
3781	Bever	Bever	148	631	326.4
3782	Celerina/Schlarigna	Schlarigna	329	1 353	311.2
3783	Madulain	Madulain	68	180	164.7
3784	Pontresina	Puntraschigna	383	2 191	472.1
3785	La Punt-Chamuos-ch	La Punt-Chamuos-ch	229	660	188.2
3786	Samedan	Samedan	757	3 069	305.4
3787	St. Moritz	San Murezzan	402	5 589	1290.3
3788	S-chanf	S-chanf	418	620	48.3
3789	Sils im Engadin / Segl	Segl	214	751	250.9
3790	Silvaplana	Silvaplana	266	913	243.2
3791	Zuoz	Zuoz	420	1 353	222.1
3841	Fuldera	Fuldera	117	115	-1.7
3842	Lü	Lü	72	62	-13.9
3843	Müstair	Müstair	529	745	40.8
3844	Santa Maria in Val Müstair	Santa Maria	391	327	-16.4
3845	Tscherv	Tscherv	154	154	0.0
3846	Valchava	Valchava	186	202	8.6
3981	Breil/Brigels	Breil	880	1 187	34.9
3982	Disentis/Mustér	Mustér	1 304	2 172	66.6
3983	Medel (Lucmagn)	Medel	561	470	-16.2
3984	Schlans	Schlans	179	92	-48.6
3985	Sumvitg	Sumvitg	1 235	1 313	6.3
3986	Tujetsch	Tujetsch	784	1 525	94.5
3987	Trun	Trun	956	1 322	38.3
Total TR 18)			41 625	73 195	75.8

Remartgas:

*) Intschess tradiziunalmain rumantsch (TR): intschess furmà da las vischnancas, en las qualas il rumantsch cumpara sco la lingua maioritara en las emprimas dumbraziuns federalas dal pievel, plus Farschno (26,6% 1888); suenter diversas divisiuns e fusiuns da vischnancas dumbrava il TR 120 vischnancas l'onn 2000 (116 a partir da l'onn 2003).

1) Grass: stabili uffizialmain; normal: en la pratica.

2) R: rumantsch; D: tudestg; I: talian.

3) R,Dr: la scola instruescha per rumantsch durant trais onns, suenter adina dapli per tudestg; D scola tudestga senza rumantsch; Dr: scola tudestga, rumantsch sco rom durant almain 3 onns; RD: scola da bell'entschatta bilingua rumantsch/tudestg; I,Di: la scola instruescha durant 3 onns per talian, suenter adina dapli per tudestg.

4) Independentamain dal dialect local; a Trin, Panaduz, Domat, Razén, Filisur e Bravuogn discurr'ins u discurriv'ins dialects numnads centrals, fa u fascheva dentant diever dal sursilvan (en ils quatter emprims cas) resp. dal puter (en ils dus davos cas) sco lingua scritta.

5) Sr: sursilvan; St: sutsilvan; Sm: surmiran; Pt: puter; Vl: vallader.

6) L'onn 1880 èn las duas vischnancas da Brinzauls e Surava vegnidas quintadas sco ina suletta vischnanca; las datas inditgadas (en cursiv) en la colonna correspondenten èn quellas da la dumbraziun 1888.

Part ch'inditgescha il rumantsch en % da la populaziun totala								Repartiziun da las vischnancas tenor:		
1880 (lingua materna)	1941 (lingua materna)	1980 (lingua materna)	1990 (lingua dumagnada il meglier)	1990 (lingua insumma inditgada)	2000 (best- (lingua dumagnada il meglier)	2000 (lingua insumma inditgada)	lingua(s)- uffiziala(s) 2003 1) 2)	tip da scola 2000 3)	Idiom 4) 5)	
87.1	83.7	84.0	60.8	68.5	71.4	84.7	R	R,Dr	VI	
89.3	85.9	57.7	58.1	68.0	57.8	75.6	R	R,Dr	VI	
81.7	71.1	64.8	57.5	77.7	49.4	70.3	R	R,Dr	VI	
88.4	91.0	80.6	73.6	86.5	68.3	84.5	R	R,Dr	VI	
81.1	50.4	36.1	24.2	47.6	18.9	45.3	D	R,Dr	Pt	
76.9	50.4	30.7	20.3	41.6	12.8	34.9	D	R,Dr	Pt	
69.1	50.7	37.2	27.5	50.8	22.2	42.8	D	R,Dr	Pt	
45.7	26.7	14.5	12.1	32.4	7.9	25.3	D	RD	Pt	
71.6	68.5	41.5	25.5	48.3	20.6	47.6	RD	R,Dr	Pt	
46.8	42.1	32.9	22.6	46.2	16.7	42.2	D	RD	Pt	
50.2	20.3	9.6	6.2	14.5	4.7	12.8	D	Dr	Pt	
86.4	81.2	74.5	66.7	79.0	51.8	67.9	R	R,Dr	Pt	
68.2	61.5	31.6	24.5	48.6	12.0	33.0	D	R,Dr	Pt	
73.3	54.9	26.2	19.6	41.5	10.6	34.1	RD	R,Dr	Pt	
85.2	56.0	38.9	33.9	50.5	25.8	46.5	R(D)	R,Dr	Pt	
79.5	89.4	95.0	82.9	93.3	74.8	92.2	R	R,Dr	VI	
73.6	96.4	91.1	90.9	98.2	82.3	87.1	R	R,Dr	VI	
86.8	88.6	81.2	76.9	88.2	72.9	85.6	R	R,Dr	VI	
80.8	73.7	76.8	70.2	83.5	69.7	81.7	R	R,Dr	VI	
81.8	91.9	95.5	85.0	92.5	77.3	91.6	R	R,Dr	VI	
68.8	74.8	77.1	81.9	92.6	80.7	89.6	R	R,Dr	VI	
98.6	95.7	85.8	82.5	88.6	80.5	88.6	R	R,Dr	Sr	
97.2	84.6	79.5	78.4	86.7	75.3	86.3	R	R,Dr	Sr	
98.8	98.9	97.0	90.6	96.3	92.8	96.0	R	R,Dr	Sr	
98.3	98.5	94.6	81.2	91.8	81.5	92.4	R	R,Dr	Sr	
98.7	98.1	94.3	89.2	94.3	88.0	94.0	R	R,Dr	Sr	
99.5	95.6	89.2	83.8	90.4	66.2	75.3	R	R,Dr	Sr	
98.3	94.3	83.3	80.6	88.3	79.0	87.8	R	R,Dr	Sr	
85.9	70.1	47.1	38.8	51.4						

7) Suagnign è la furma locala che cumpara era sin nivel regional.

8) Lags è la furma rumantscha correcta dal puntg da vista etimologic, svanescha dentant adina pli fitg era per rumantsch avant la furma Laax.

9) A Purtagn devi l'onn 1870 12 chasadas, en 6 è il rumantsch vegni nudà dals uffizials da la dumbraziun sco lingua principala da la chasada; l'onn 1888 han 21 (44,7%) dals 47 abitants da lura declerà il rumantsch sco lingua materna.

10) A Tartar devi l'onn 1870 43 chasadas, en 21 è il rumantsch vegni nudà dals uffizials da la dumbraziun sco lingua principala da la chasada (1860: en 21 da las 40 chasadas); l'onn 1888 han 44 (23,8%) dals 185 abitants da lura inditgà il rumantsch sco lingua materna.

11) L'onn 1880 èn las duas vischnancas da Brinzauls e Surava vegnidadas quintadas sco ina suletta vischnanca, cun ina populaziun totala da 305 abitants; il total dal TR per quel onn cumpiglia quels 305 abitants effectivs e betg ils dumbers inditgads en cursiv, ch'èn quels dal 1888 (guarda la remartga 6).

12) Dapi l'onn 2001 nagin rumantsch pli a Veulden.

Funtaunas: UFS, dumbraziuns federalas dal pievel; retschertgas da la Lia Rumantscha; vocabularis rumantschs; retschertgas personalas da l'autur.

